
У номері

Соціологія та профспілковий рух

Дітковська Л. А.

Значення інформаційних технологій у соціальній реабілітації інвалідів 5

Зубченко О.С.

Електорат як суб'єкт політичної діяльності 10

Кубаєвський М. К., Литвин А.П.

Соціокомунікативна дія і дискурс як методологічні принципи інтерактивної технології у навчанні 16

Юзва Л.Л.

Анкета екзит-полу як соціологічний інструментарій: практичний досвід аналізу запитальника 24

Юрженко Л.В.

Бідність як соціальна категорія 28

Право України: теорія і практика

Гладкий С.О.

Кооперативи: поняття і правова природа (історичний аспект) 35

Щотова Ю. М.

Класифікація правовідносин щодо працевлаштування молоді 41

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Алексєєнко О.В.

Повноваження контрольно-ревізійних органів Міністерства оборони України 46

Бойко С.В.

Проблеми трактування сутності категорії «доходи державного бюджету» 51

Головко І.В., Назарок П.А., Осовик О.С.

Квантифікаційні властивості маргінальних оцінок у статичному аналізі структури балансу підприємства 55

Луцик Ю.О.

Національний ринок інформаційних послуг та особливості його формування 63

Місяць О.О., Ворона В.В.

Роль вищих органів фінансового контролю у протидії корупції у державі та поліпшенні фінансово-бюджетної дисципліни 69

Терещенко О.Л.

Значення лояльності клієнтів у функціонуванні сучасного підприємства 75

Політика, історія, культура

Бойко О. Г.

Українське музейництво історії Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми 80

Гречка А. Б.

Легальні виступи Лівобережної громадськості за українізацію освіти у 1908 – 1913 рр. 85

Гуз А.М.

Становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти у Росії та Білорусі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. 89

Гуцало Л. В.

Колонізація євреїв Волині на Південь України у 20-і роки ХХ ст. 93

Добровольська Г. О.

Основні проблеми функціонування профспілок України на сучасному етапі 99

Коротенко Н.М.

Виховна і культурно-масова робота у Харківському та Київському університетах у 1933–1941 рр. 103

Костюк Є.С.

Діяльність профспілок радянської України зі сприяння розвитку винахідництва у 20 – 30-х роках ХХ ст. 107

<i>Мандрик М.В.</i> Діяльність румунських спецслужб режиму І. Антонеску за умов реокупації Північної Буковини 1941–1944 рр.	114	<i>Свистович С.М.</i> Гене́за комуністичної доктрини громадянських об'єднань в Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.	146
<i>Мищук С. М.</i> Павло Попов – дослідник та бібліограф унікальних рукописних книг та стародруків (1920–1930-і роки).....	119	<i>Теличко А.М.</i> Участь М. Бажана у підготовці відзначення 30-ї річниці загибелі Миколи Щорса.....	154
<i>Ніколаєць Ю.О.</i> Дослідження морально-політичного стану населення УРСР повоєнного періоду у працях українських вчених	125	<i>Толочко Д.В.</i> Проблема періодизації трипільської культури.....	161
<i>Опанащук П.В.</i> Діяльність редакційного колективу газети «Рада» у галузі пропагування українізації початкової та середньої освіти (1906–1914 рр.)	133	<i>Шевчук А.В.</i> Поміщицькі господарства Волинської губернії після Селянської реформи 1861 р.	167
<i>Слюсаренко П.М.</i> Тилові служби армії Української Народної Республіки зразка 1920 р.	139		

Соціологія та профспілковий рух

Дітковська Л.А.,

*ст. викл. кафедри інформаційних технологій
та математичних методів АПСВ ФПУ*

Значення інформаційних технологій у соціальній реабілітації інвалідів

В статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемами защиты, адаптации, обучения и трудоустройства людей с ограниченными функциональными возможностями, а также проблемы развития информационных технологий. Это позволяет использовать разные подходы в решении проблем людей этой категории.

The author of the given article considers some questions concerning the problems of protection, adaptations, teaching and employment of he disabled people. She also touches upon the problem of information technologies development which furtherly enable to use various approaches while handling the problems of the above-mentioned category of people.

Ключові слова: інформаційні технології, комп'ютер, громадяни з обмеженими функціональними можливостями, працевлаштування, реабілітаційні центри, соціальна адаптація.

Інформаційно-комунікаційні технології є потужним фактором розвитку сучасного суспільства. В Україні з метою сприяння процесу інформатизації держави, розвитку науки, культури, освіти та забезпечення змістовного дозвілля інформаційні технології впроваджуються в усі сфери суспільного життя. Навички роботи з комп'ютером, вміння застосовувати інформаційні технології – невід'ємна частина освітнього, культурного, соціального та кар'єрного розвитку людини.

Використання всесвітньої мережі Інтернет впливає на особливості сприйняття людиною світу, стиль її мислення та спосіб спілкування. Сьогодні з'явилися нові форми психологічної і соціальної активності, безпосередньо пов'язані з Інтернет-простором. На успіх у сучасному інформаційному суспільстві може розраховувати тільки особистість, яка вміє самостійно працювати з відомостями, самостійно набувати знання та вживати їх при розв'язанні різнобічних проблем, критично мислити, бути комунікабельною, контактною у різних соціальних групах, вміти працювати в команді.

Рівень цивілізованості держави визначається ставленням суспільства до громадян з особливими потребами. Тому метою нашого дослідження є визначення різних підходів до соціально-психологічної адаптації, навчання, професійної орієнтації та працевлаштування інвалідів. Становище людини з обмеженими фізичними можливостями у нашій країні формується за умови певної ізоляваності від суспільства, недостатньої моральної підтримки та матеріального забезпечення з боку держави. Науковці І.Іванова, А.Капська, К.Холостова та інші приділяють значну увагу цьому питанню, однак гострота проблеми соціальної адаптації, реабілітації, працевлаштування та інтеграції у суспільство інвалідів залишається ще недостатньо теоретично осмисленою.

Поширення, доступність та використання інформаційних технологій дає змогу розглянути ці проблеми з іншого боку. Слід зазначити, що за останнє десятиріччя державна політика відносно людей з особливими потребами дещо змінилася: створюються правові, економічні, політичні, побутові та соціально-психологічні умови для задоволення потреб громадян з обмеженими фізичними можливостями у відновленні здоров'я, матеріальному забезпеченні, посиленій трудовій та суспільній діяльності. В Україні розпочалась реалізація державної програми розвитку системи реабілітації та працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю, яка розрахована на період до 2011 р., і затверджена постановою Кабінету Міністрів України 12 травня 2007 р. (№716). Цей документ дуже актуальний, оскільки стосується життєдіяльності інвалідів, реабілітації та інтеграції їх у суспільство. Серед пріоритетів Програми – вдосконалення системи надання реабілітаційних послуг, покращання якості та розширення номенклатури технічних та інших засобів, розробка та впровадження сучасних технологій. Держава також взяла на себе відповідальність створити для вказаних осіб умови для доступу до всіх видів освітніх послуг сприяти покращанню рівня зайнятості, поглиблювати співробітництво із суспільними організаціями, створити централізований банк даних з проблем інвалідів. Здійснення заходів, зазначених Програмою, сприятиме подальшому формуванню комплексної системи адаптації, реабілітації та інтеграції людей з особливими потребами у суспільство.

Адміністрація міст, служби зайнятості, управління соціального захисту, товариства інвалідів піклуються про створення центрів реабілітації інвалідів згідно з Указом Президента України на виконання Національної програми професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями. У даних центрах інваліди можуть отримати освіту, оволодіти навичками роботи на комп'ютері, що можна розглядати як складову їхньої соціальної та професійної реабілітації. Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів у м. Лютіж Київської області – державна соціальна установа європейського зразка, що має сучасну навчально-методичну та матеріально-технічну бази. Центр активно співпрацює з Міжнародною організацією праці та Програмою розвитку ООН в Україні з питань методологічного, технологічного, інформаційного та кадрового забезпечення реабілітаційного процесу. Метою діяльності Центру є створення в державі цілісної системи професійної реабілітації інвалідів, підготовки та перепідготовки спеціалістів для регіональних центрів професійної реабілітації. Поміж основних завдань Центру: надання інвалідам послуг щодо реабілітації, професійної орієнтації, виробничої адаптації; професійне навчання інвалідів; сприяння ефективному працевлаштуванню інвалідів.

Сьогодні отримання якісної освіти визначає життєвий успіх, можливість знайти цікаву роботу, жити повноцінним життям. Тому одна з важливих задач соціальної адаптації – надання інвалідам можливості отримати повноцінну якісну освіту. І основна роль тут відводиться інформаційно-комунікаційним технологіям.

В Україні підтримується, розвивається та поширюється метод озвученої взаємодії з комп'ютером осіб з вадами зору. В 1997 р. було створено організацію користувачів комп'ютерних технологій для інвалідів «Вікно у світ», головна мета якої – створення спеціалізованих шкіл для людей з проблемами зору. Комп'ютерні технології, спеціальні методики та навчальні посібники допомагають фахівцям навчати осіб з вадами зору не тільки засвоїти основні елементи роботи на персональному комп'ютері, а й розробляти алгоритми та програми, вивчати іноземні мови. Після закінчення такої школи люди з ослабленим зором можуть продовжити освіту у вищих навчальних закладах та отримати такі професії як юрист, програміст, соціальний працівник, перекладач тощо.

Для соціальної адаптації, реабілітації та інтеграції інвалідів у суспільство доцільно створювати відповідні умови у вищих навчальних закладах для навчання інвалідів в інтегрованому студентському середовищі; об'єднувати наукові напрями та спеціальності для конкурентоспроможності на ринку професій; відкривати нові спеціальності. В Україні створено Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», в якому можуть отримати освіту

і люди з обмеженими функціональними можливостями через впровадження новітніх інформаційних та освітніх технологій. У листопаді 2007 р. Всеукраїнська суспільна організація «Наукове товариство інвалідів «Інститут соціальної політики» разом з компанією «Київстар» обладнали комп'ютерний клас Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» спеціальними навчальними робочими місцями для студентів з особливими потребами. Тепер 178 таких студентів матимуть можливість освоювати комп'ютер та використовувати Інтернет для спілкування і навчання. Такі самі місця обладнали у Механіко-машинобудівному інституті, де навчається 28 студентів з обмеженими фізичними можливостями. Організація передала у вісім міст комп'ютери для шкіл, де навчаються діти з вадами зору. Навчають роботі на комп'ютері за допомогою спеціальних голосових програм і у Харківському реабілітаційному центрі для осіб з вадами зору.

Для надання освітніх послуг людям з особливими потребами доцільно використовувати дистанційну форму навчання, яка набуває сьогодні все більшої популярності, а для інвалідів найчастіше – це єдина можливість отримати спеціальність та вирішити питання працевлаштування.

Для інвалідів комп'ютер та доступ до всесвітньої мережі Інтернет – це не тільки спілкування, дистанційне навчання, підвищення професійних навичок, а й можливість знайти роботу. А робота для людей з особливими потребами – це не просто впевненість у завтрашньому дні, а можливість самореалізації, тому проблема працевлаштування стоїть досить гостро. У 2002 р. в Україні було створено «Асоціацію інвалідів-комп'ютерників», мета якої – допомогти людям з особливими потребами ефективно використовувати свій творчий, інтелектуальний та трудовий потенціал шляхом впровадження в їх життя комп'ютерних та Інтернет-технологій. Один з проєктів організації «Комп'ютер – спосіб життя», оскільки сфера інформаційних технологій – це одна з тих, в якій інваліди можуть працювати на рівні з іншими, де фізичний стан не має особливого значення. Використання інформаційних технологій та під'єднання до всесвітньої мережі надасть інвалідам можливість спілкуватись, розвиватись, навчатись, підвищити професійні навички та знайти роботу, наприклад, дизайнера, програміста, журналіста тощо. У 2007 р. благодійний Фонд «Асоціація інвалідів-комп'ютерників» у співробітництві з компанією «Воля» створили «Центр дистанційного навчання та консультування інвалідів». У рамках проєкту було розроблено кілька модулів для дистанційного навчання інвалідів, надано інформаційну та консультаційну допомогу потребуючим. Успішна реалізація проєкту дала можливість організаціям інвалідів продемонструвати ефективність та перспективу використання дистанційних технологій у навчанні людей з обмеженими фізичними можливостями.

Серед останніх досягнень у сфері інформаційних технологій важливе місце належить Інтернет-технологіям. Сьогодні все більшого розповсюдження набувають Інтернет-технології Веб 2.0 (Web 2.0), використовуючи які люди з особливими потребами можуть приєднатися до єдиного електронного співтовариства. Система «ВікіВік» і дає можливість миттєво обмінюватися інформацією, підтримувати зв'язок із членами електронного співтовариства, брати участь у створенні загальнодоступних текстів. Це надасть учасникам можливість навчатися і працювати у колективі, ділитися результатами дослідної роботи, спільно виконувати цікаві проєкти, колективно створювати творчі роботи та енциклопедії. Маючи доступ до мережі та використавши соціальний Інтернет-сервіс Флікр (Flickr) будь-який користувач може розмістити на сервері свої фотознімки та переглянути колекції фото, що створені іншими користувачами. А соціальний сервіс Флікр може використовуватись як джерело навчальних матеріалів, місце зберігання матеріалів та творчих робіт, засіб для спільної діяльності. Вивчення комп'ютерних програм та застосування Інтернет-технологій сприяє розвитку пізнавальної активності, формуванню наукового мислення, надає можливість самовиразитися шляхом створення власних комп'ютерних проєктів.

Майже у кожному суспільстві інваліди не мають можливості для належного працевлаштування. Згідно з оцінкою ООН, не менше половини інвалідів у розвинутих країнах та абсолютна більшість інвалідів у країнах, що розвиваються, не мають роботи. Деякі інваліди зайняті лише частково або ніколи не зможуть отримати повний доступ до ринку праці. Така ситуація не може не викликати занепокоєння. Тому у 2006 р. була ухвалена Конвенція ООН з прав інвалідів. Вона містить 50 статей, спрямованих на захист прав інвалідів, ліквідацію дискримінації щодо них, забезпечення їм права на роботу, охорону здоров'я, освіту та повну участь у житті суспільства, доступ до правосуддя, особисту недоторканність, свободу від експлуатації та зловживань, свободу пересування, індивідуальну мобільність тощо. Конвенція не закріплює нових прав інвалідів. Вона вказує шляхи реалізації вже існуючих загальноприйнятих прав людини. У січні 2007 р. ООН уклала угоду з Національною Асамблеєю інвалідів України.

Нові можливості для працевлаштування інвалідів з'являються завдяки змінам за умов праці, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та використання мережі Інтернет. Маючи комп'ютер та доступ до мережі люди з особливими потребами можуть працювати вдома, контактуючи з роботодавцем різними способами зв'язку. До таких видів робіт відносяться: набір текстів, введення показників у бази даних, розробка комп'ютерних програм, створення веб-сайтів, пошук довідкової інформації у системі Інтернет, виконання робіт з комп'ютерної графіки, макетування тощо. Інваліди використовують будь-яку можливість, щоб довести свою спроможність бути ефективними учасниками ринку праці. Наявність вільного часу, обмежена кількість спокус, вміння сконцентруватись дає можливість інвалідам стати конкурентоспроможними у деяких видах діяльності, особливо тих, що пов'язані з використанням інформаційних технологій.

У сфері професійної реабілітації та працевлаштування, на жаль, ще залишаються проблеми. Одним із напрямів збільшення кількості робочих місць для осіб з особливими потребами є створення віртуального офісу, що дозволить сприяти децентралізації ділових операцій, формувати робочі групи тільки на період виконання конкретного завдання, скорочувати штат, зменшувати вартість нерухомості, виконувати роботу у будь-який зручний для спеціаліста час. Перебуваючи вдома, працівники, а серед них можуть бути і люди з фізичними обмеженнями, мають можливість повноцінно брати участь у роботі свого офісу: приймати дзвінки, що надходять в офіс, на домашній або мобільний телефон; обмінюватися документами; використовувати інформацію бази даних офісу. За допомогою необхідного програмного забезпечення, наприклад, юрист, перебуваючи вдома, має доступ до інформаційно-пошукових систем та архіву своєї компанії, журналіст-аналітик може переглянути електронні видання за тією чи іншою темою, оператор може заносити інформацію в базу даних тощо. Крім того, впроваджувати віртуальні офіси економічно вигідно, оскільки зменшуються витрати на амортизацію виробництва, орендну плату, відрядження, міжміські переговори. Також підвищується ефективність роботи, оскільки співробітники не витрачають час на дорогу від помешкання до офісу. Стає можливим дистанційне консультування підрозділів компанії, координація рекламно-маркетингових акцій, юридичні, аудиторські та бухгалтерські консультації.

Держава не стоїть осторонь вирішення проблем людей з обмеженими функціональними можливостями. Сьогодні вже зроблені перші кроки для більш якісного соціального захисту людей з обмеженими функціональними можливостями: створення центрів реабілітації, відкриття шкіл для людей з вадами зору, забезпечення навчальних закладів спеціальними робочими місцями для студентів з особливими потребами, організація дистанційного навчання, надання деяким інвалідам комп'ютерів та доступу до всесвітньої мережі, встановлення нормативу робочих місць для забезпечення інвалідів роботою на підприємстві, можливість віддаленого працевлаштування з використанням Інтернет, але проблеми адаптації, навчання та працевлаштування інвалідів зостаються, тому варто скласти програму для вирішення таких завдань:

- підготовка викладачів для роботи з особами, що мають особливі потреби;

- підвищення кваліфікації фахівців з питань професійної реабілітації інвалідів;
- розробку адаптованих навчальних програм та форм контролю за якістю знань;
- організацію системи освіти з використанням дистанційного навчання;
- сприяння в забезпеченні інвалідів комп'ютерною технікою та доступом до Інтернет;
- допомога у працевлаштуванні, створенні бірж праці для інвалідів.

Отже, як *висновок*, можемо відзначати: використання інформаційно-комунікаційних та Інтернет-технологій дозволяє людям з обмеженими функціональними можливостями вести повноцінне життя: спілкуватись, дистанційно навчатись і здобувати освіту, оволодівати фахом, займатися творчістю та науковими дослідженнями, що створює можливість для самореалізації та інтеграції їх у суспільство. Впровадження в життя людей з особливими потребами комп'ютерних та інформаційних технологій можна розглядати як один із провідних інструментів соціальної адаптації і реабілітації, як засіб самовираження, що компенсує фізичні недоліки людини. Саме тому означений напрям потребує подальшого наукового дослідження та впровадження в життя, а порушені у статті проблеми мають спонукати спеціалістів до розробки комплексних програм адаптації інформаційних технологій для навчання, працевлаштування та інтеграції у суспільство людей з обмеженими функціональними можливостями.

Література

1. Іванова І.Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. – К., 2000.
2. Капська А.Й. Соціальна робота: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328с.
3. Капська А.Й. та ін. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання)/ А.Й.Капська, О.В.Безпалько, Р.Х.Вайнола; Заг. ред. І.Звереві, Г.Лактіонові. – К., 2001. – 129с.
4. Социальная работа с инвалидами. Настольная книга для родителей/ Под ред. Е.И.Холостовой. – М.: Институт социальной работы, 1998. – 210с.
5. Соціальна педагогіка: Навч. Посіб. / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.
6. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. Посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
7. Холостова Е.И., Дементьева Н.Ф. Социальная реабилитация. – М., 2002. – 340 с.
8. Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?artid=37992&cat_id=41291

Зубченко О.С.,

*ст. викл. кафедри соціології та соціальної роботи
Енергодарського інституту державного та муніципального управління ГУ «ЗІДМУ»*

Електорат як суб'єкт політичної діяльності

В статье проанализированы основные подходы к определению понятия «электорат»: нормативный, политологический и социологический; показано, что каждый из них соответствует определенному этапу развития представительской демократии.

The given article analyses some basic approaches towards defining the notion of electorate: normative, politological and sociological. It also proves that each of the enumerated kinds of electorate corresponds with a certain stage of representative democracy development.

Ключові слова: політичні вибори, електорат, електоральна поведінка, корпус виборців, електоральна культура.

Демократизація політичного режиму в Україні після «Помаранчевої революції» та виникнення гострої політичної кризи внаслідок зміни форми державного правління роблять актуальним завдання системного вивчення основного суб'єкту політичних виборів – електорату. Тому необхідне формування надійного теоретико-методологічного базису, на основі якого можна було б не лише робити короткотермінові прогнози щодо зміни електоральних уподобань громадян, а й окреслити довгострокові перспективи соціально-політичної еволюції суспільства. Це завдання значно ускладнюється відсутністю демократичних традицій у політичній практиці та теоретичного досвіду у вітчизняних науковців.

Незважаючи на значний суспільний інтерес до виборчої проблематики та тривале обговорення різних її аспектів у спеціальній літературі, тематика визначення та окреслення рамок електорату привертає увагу небагатьох авторів. Серед них можна назвати І.Охременко (методологічний аналіз понять «електорат» та «корпус виборців») [19], О.Петрова (порівняння різних визначень «електорату») [21], М.Кошелюка (окреслення мотивів поведінки різних категорій електорату) [16], С.Білоусова (виділення об'єктивної основи електорального вибору) [4] та Ю.Гудіну (розмежування активного та пасивного електорату) [8].

Разом з тим у згаданих розвідках не було проведено комплексного огляду можливих теоретичних підходів до визначення місця і ролі електорату в політичній діяльності як наймасовішого суб'єкту політичної участі та водночас об'єкту управлінського впливу з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Мета статті – надати характеристику теоретичних підходів до визначення поняття «електорат», що склалися у соціогуманітарних науках та політичній практиці.

Термін «електорат» вперше вжито у другій половині XVII ст. для позначення права німецьких курфюрстів на участь у виборах імператора. «Електоратом» вважалися лише ті представники дворянства, розміри володінь та обсяги прибутків яких відповідали певним критеріям. У 30–40-х роках XIX ст. це поняття дістало поширення у Великій Британії для характеристики виборчих округів. Так з'явився робочий електорат, аристократичний електорат, електорат Лондона та Манчестера [30, с.43]. На сучасному етапі можна говорити про співіснування кількох підходів до розуміння поняття «електорат»: нормативного, соціологічного та політологічного.

Основні ідеї нормативного підходу відображаються у ст. 70 Конституції України, якою визначається, що «...право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які

досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [15, с.13]. Ця теза розвивається у ст.3 Закону України «Про вибори народних депутатів України», згідно з якою «...здійснення громадянами України права обирати та бути обраним не залежить від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. Обмеження виборчих прав, що не передбачені Конституцією України, забороняється» [9]. Статтею 5 Закону «Про вибори Президента України» наголошується ще на тій важливій обставині, що «участь громадян у виборах є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у виборах [10].

Отже, для правознавців електорат – це насамперед сукупність громадян, що володіють правом обирати та бути обраним, яке може використовуватися ними на свій розсуд. Йдеться про виділення активного (власне електоратного) та пасивного виборчого права. Інший аспект цієї проблеми пов'язаний із різними обсягами електорату на загальнонаціональних та місцевих виборах. Брати участь у голосуванні на виборах Президента України, Верховної Ради та Всеукраїнському референдумі мають право всі громадяни України незалежно від їх місця проживання. У цьому проявляється інтегративна функція політичних виборів, відзначена ще італійським королем Віктором Еммануїлом II у 1861 р. [17, с.158]. На місцевих виборах право голосу мають лише громадяни, що є членами відповідної територіальної громади [11]. Завдяки цьому гарантується незалежність місцевого самоврядування та право територіальної громади, у межах законодавчого поля, на свій розсуд, вирішувати питання, що належать до її компетенції. Разом з тим, у зв'язку із поглибленням інтеграційних процесів та інтенсифікацією міграційних потоків, деякі країни Європейського Союзу почали надавати право голосу на місцевих виборах іноземцям, які постійно проживають або працюють на певній території [26, с. 123-129].

В історичній ретроспективі ідеї нормативного підходу були в античних демократіях, де до електорату належали чоловіки – громадяни певного полісу, які досягли 20 років. Метехи (некорінні мешканці) та жінки не мали права голосу. У Давній Греції та Римі за всіма вільними громадянами, принаймні номінально, було визнано право на участь в управлінні державою.

У рамках політологічного підходу електорат – це коло виборців, що голосують за будь-яку політичну партію (або її представників. – Авт.) на парламентських, президентських чи муніципальних виборах [22, с.7]. Розвиваючи це твердження, Р.Арон доводить, що поведінка громадян під час голосування мало пов'язана із соціальними чинниками, а інтерпретувати її необхідно, виходячи виключно з «...боротьби класів, яка відбувається на рівні політики» [2, с.183]. Ось чому у західній політичній науці частіше вживається поняття «електоральний корпус», тобто сукупність виборців, об'єднаних певними соціально-класовими ознаками, що зумовлюють їх близькість до якоїсь партії.

Отже, виборці диференціюються за ознакою прихильності до певної політичної сили: «Може бути електоральний корпус лейбористів або консерваторів, але словосполучення «британський електоральний корпус» для представників даного напрямку – це нонсенс», – зауважує С. Ледньов [18, с.6]. Емпіричного наповнення цим ідеям надав Дж. Бінгхем Пауел-молодший через введення індексу партійно-групових зв'язків (індекс Альфреда). При розрахунку індексу Альфреда електоральний корпус умовно розподіляється на середній та робітничий клас. По кожному з них визначається кількість голосів, відданих за ліві партії – комуністів та соціал-демократів як найпоспідовніших прибічників соціальних реформ та підвищення економічної ролі держави. О. Вишняк наводить такий приклад: 1964 р. у Швеції 84% робітників та 32% середнього класу віддали голоси за представників лівих (різниця – 52% і є індексом Альфреда). Аналогічно розраховується індекс територіального, релігійного чи поселенського голосування [6, с.191–193].

С. Туманов та І. Бурякін констатують, що таке визначення можна застосовувати для характеристики електоральних реалій суспільств із давніми традиціями демократії. Для нових демократій, що виникли на теренах колишнього СРСР, воно недостатнє, оскільки процес

диференціації політичних інтересів тут відбувається повільно, а у кожному сегменті політичного спектру «штовхаються плечима» по кілька десятків партій, які навіть спеціалісту проблематично розрізнити за програмними цілями [25, с.23]. Натомість російськими дослідниками запропоновано більш гнучку та придатну для інституційного дизайну посткомуністичних країн концепцію електоральності. Вона складається з об'єктивних та поточних чинників. Об'єктивні чинники – це демографічна, професійна та територіальна приналежність виборців. На їх основі виокремлюються відповідні електорати, наприклад, регіональні, різноманітні кола виборців за статтю, віком, соціальним походженням, матеріальним статком тощо. Серед поточних чинників – діяльність політичних партій та об'єднань, їх увага до тієї чи іншої соціально-економічної проблематики. К. Холодковський розподіляє електорат на «слабкі» та «сильні» групи. Перші утворено переважно малозабезпеченими жителями сільської місцевості похилого віку з незакінченою чи повною середньою освітою або мешканцями малих міст та містечок, які зайняті фізичною працею. До складу других входять переважно мешканці великих міст молодші 35 років з середньою спеціальною або вищою освітою та непоганими матеріальними статками [28]. У свою чергу Ю.Шевченко, аналізуючи результати парламентських виборів 1993 і 1995 рр., аргументовано доводить існування кількох осей диференціації електоральної культури сучасної Росії, вплив яких зберігається й сьогодні. Основні з них: соціально-економічна (ліво-правий континуум), політологічна (підтримка правлячого режиму-опозиція), просторова (центр-периферія), етнічна та релігійна; дві останні не мають самостійного значення в структуруванні електорального простору Російської Федерації [29]. Зустрічається і трактування електорату як клієнтелі, яка об'єднана певним соціально-економічним інтересом навколо впливового патрона: «виборці найчастіше розглядають кандидатів як маленьких феодальних правителів, яких вони готові підтримати в обмін на розв'язання своїх проблем» [20, с.291].

Пояснення диференціації електорату у вітчизняних дослідників відбувається на основі соціокультурних чинників. Наприклад, В.Хмелько доводить, що водорозділ поміж прихильниками В.Ющенка і В.Януковича на президентських виборах 2004 р. відбувався за національною та мовними ознаками [28]. В. Полторак сегментує корпус виборців за рівнем інтересу до політики [24, с.36].

Фахівці з політичного маркетингу, як правило, ототожнюють поняття «електорат» та «цільові групи виборців» [19, с.128]. За визначенням О.Петрова, «цільова група – це певна група населення з правом голосу, яка найвірогідніше відгукнеться на месидж того чи іншого електорального актора та підтримає його» [22, с.81]. Традиційно цільові групи розподіляються фахівцями з виборчої інженерії на «своїх», «чужих» та «тих, що не визначилися» [3, с. 20–22.]. Сегментувавши електоральний корпус, кандидат чи партія можуть спрямувати основну частину ресурсів виборчої кампанії на роботу з тією чи іншою групою.

Отже, представники політологічного підходу надають вирішального значення у формуванні електорального вибору громадян їх політичним установам, позиціям та переконанням, відповідно до яких весь контингент виборців країни розподіляється на кілька груп.

Поєднання нормативного та політологічного підходу притаманне для визначення кола виборців у суспільствах Середньовіччя та Нового часу, коли суттєву роль починають відігравати чинники професійної діяльності та матеріального становища. До останньої чверті XIX ст. у розвинутих капіталістичних країнах Західної Європи цей розподіл набув яскраво вираженого класового характеру. Найкращі прогностичні можливості політологічний підхід демонстрував за умов конкуренції кількох політичних сил з чітко окресленою соціальною базою (наприклад, соціал-демократичних та консервативних партій).

Соціологи України розглядають електорат як «...усіх громадян, що мають право голосу та реалізують (або не реалізують) його у спеціально створених для цього умовах» [22, с. 7]. У такому самому руслі пишуть і західні автори: «...електорат – це всі громадяни, які мають право на участь у голосуванні» [5, с.521]. На нашу думку, специфіку такого розгляду найкраще відобразив Ж.

Тощенко, який обрав методологічною базою свого аналізу положення М. Вебера про усвідомлений, суб'єктивно мотивований характер індивідуальної дії [23, с. 260-261]. Виходячи з цього, можна сформулювати два ключових запитання, відповідь на які дозволить найкраще визначити соціологічну сутність електорату:

- наскільки реалізація громадянином виборчого права, що надано йому законом, є особисто мотивованою участю у політичному житті, виконанням громадянського обов'язку?;
- наскільки компетентним є вибір громадянина, якою мірою він зможе розібратися у політичній ситуації, узагальнити та проаналізувати інформацію про партії та кандидатів, проаналізувати відмінності між ними, що особливо актуально для перехідних суспільств з величезною кількістю подібних одна до одної політичних сил?

Як відомо, за радянських часів виборчі процедури носили формальний характер, а заздалегідь визначений керівною партією переможець отримував 99,9% голосів – не завдяки особистим властивостям чи своїй програмі, а внаслідок того, що неявка на виборчу дільницю була пов'язана зі значними неприємностями для громадян країни Рад. За сучасних умов поведінка людей стає більш вмотивованою, вони проявляють набагато більше зацікавленості до результатів виборів. Цю зацікавленість В.Комаровський пропонує вимірювати за допомогою кількох індикаторів: знання законодавства про вибори; знайомство з програмами політичних партій та блоків, що беруть участь у виборах; відслідковування того, як висвітлюються виборчі перегони у засобах масової інформації; участь у зустрічах з кандидатами на виборні посади; обговорення перебігу виборчих змагань із родичами, друзями, знайомими, колегами по роботі; агітація «за» чи «проти» того чи іншого електорального актора; надання підтримки певній партії, блоку чи кандидату в різних формах (фінансовій, організаційній, моральній тощо) [14]. Названі індикатори дозволяють зафіксувати інтерес громадянина до виборів у трьох аспектах: когнітивному (знання та уявлення), оціночному (ставлення до конкретних кандидатів чи партій) та поведінському (ступінь активності виборця). Виходячи з цього, І. Охременко виокремлює кілька основних характеристик електорату як суб'єкту політичної діяльності [20, с.17–19]).

По-перше, компетентність, що вимагає певного обсягу знань про процедуру голосування, зміст політичної платформи тієї чи іншої сили, особистість кандидата. Проте цього часто виявляється замало, адже, за умов віртуалізації виборчого процесу та перенесення фокусу боротьби у мас-медійний простір, широкого розповсюдження набула думка, що «продати» (тобто зробити депутатом відповідного рівня) можна будь-якого політика. Ось чому по-справжньому компетентним може вважатися лише такий вибір, коли суб'єкт чітко усвідомлює свій інтерес та порівнює його з програмою претендента чи політичної групи.

По-друге, це оцінка здатності електорального актора реалізувати свої передвиборчі обіцянки. Дослідниками доведено, що громадянина стимулює до участі у виборах здатність групи, до складу якої він входить, впливати на діяльність свого фаворита у представницьких органах та контролювати, як він виконує положення своєї програми. Наприклад, Г. Тінгстен стверджував, що «...робітники, які проживають у типово пролетарських районах, голосують за соціалістів частіше, аніж ті робітники, що живуть поза межами цих районів» [7, с. 192]. У цьому ж напрямі працює і В. Зарубін, який доводить, що «...елективні групи утворюються з людей, яких поєднує наявність стійких інтересів. На основі усвідомлення певних соціальних цілей народжуються усталені соціальні практики, що забезпечують самовідтворення групи» [12, с.56].

По-третє, відповідальність виборця, усвідомлення значення тих чи інших виборів. Рівень відповідальності визначається, з одного боку, розвинутих почуттям громадянського обов'язку, а з іншого, – місцем, що посідає той чи інший представницький орган у політичній системі країни. З цим показником тісно пов'язана і проблема абсентеїзму. Вона має кілька аспектів. По-перше, інституційний, адже відмова людей від участі у механізмах представницької демократії може свідчити про втрату інституціями влади суспільної легітимності [1]. По-друге, аксіологічний, оскільки з року в рік від третини до чверті громадян України ігнорують виборчі процедури,

перекладаючи свою частку відповідальності на плечі співвітчизників і тим самим створюючи ціннісний дисбаланс у суспільстві. По-третє, соціально-демографічний, оскільки абсентеїзм має молоде обличчя і часто символізує відчуженість підростаючого покоління не лише від держави та заходів, які вона організує, а й від суспільства у цілому [13; 25].

Отже, вітчизняні та зарубіжні соціологи відносять до електорату всіх громадян, що мають право голосу, на відміну від правознавців, акцентуючи увагу не стільки на формальних ознаках (наявність громадянства, досягнення певного віку, відсутність судового рішення щодо недієздатності тієї чи іншої особи), скільки на тому, як людина осмислює свій соціальний статус виборця та як виконує соціальні ролі учасника голосування, прихильника або опонента тієї чи іншої політичної сили, абсентеїста тощо.

Таким чином, у перебігу дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, сьогодні склалися три підходи до розуміння сутності та обсягів електорату. Нормативний підхід визначає електорат, виходячи з історично обумовленого набору формальних юридичних ознак (наявність громадянства, досягнення певного віку, відповідність матеріальних статків встановленому майновому цензу, проживання на певній території тощо). Його основні ідеї відображено у конституціях та виборчому законодавстві. Ключове поняття політологічного підходу – «електоральний корпус» – сукупність виборців, об'єднаних певними соціально-класовими ознаками, що зумовлюють їх близькість до певної партії. Для країн пострадянського простору таке визначення недостатнє, оскільки тут у кожному сегменті політичного поля взаємодіють багато маловпливових та маловідомих партій. Основна увага соціологічного підходу приділяється відповіді на запитання – наскільки компетентним, усвідомленим та самостійним є голосування індивіда, якою мірою електоральний вибір відображає його власні інтереси? Ось чому таке трактування набуває актуальності на сучасному етапі; воно дозволяє, з одного боку, тлумачити виборчу активність людини як індивідуальний феномен, а з іншого, – розглядати кожного з нас як учасника наймасовішого процесу взаємодії поміж народом і владою.

По-друге, кожен з названих підходів відігравав вирішальну роль на певній історичній стадії розвитку інститутів прямої та представницької демократії. Нормативний підхід домінував при визначенні електорату за часів Античності, коли виборче право надавалося за ознаками походження, статі та віку. Інтерпретація електорату як кола прихильників певної політичної сили переважає у класовому капіталістичному суспільстві, де партійні преференції громадян визначаються кольором їхнього комірця. Сучасний період характеризується широким поєднанням методологічних підходів до даної проблематики. Адже останніми роками ми стали свідками поширення інституту вільних виборів у країнах, де роками панували тоталітарні та авторитарні режими, виходу за межі «ліво-правого» політичного континіуму розмежування електорату, мінімізації ідеологічної складової у програмній риторичі електоральних акторів.

По-третє, невід'ємним атрибутом електорату як суб'єкту політичної діяльності є електоральна культура – сформована на основі власно набутого чи переданого досвіду система принципів, норм і правил, що характеризують ставлення громадян до інституту політичних виборів. Окремі елементи електоральної культури присутні ще в епоху Античності та Середньовіччя. Проте в цей період суб'єктом взаємодії поміж владою та населенням була лише частина жителів певної країни, обрана за тими чи іншими ознаками. З початком Промислової революції та генези масових партій у Західній Європі гостро постала проблема надання загального виборчого права. Це сприяло формуванню єдиних політичних націй та міжрегіональному зближенню. Однак досвід класичних демократій ХХ ст. переконливо довів, що електоральна культура часів стабільних партійних систем теж не позбавлена базових суперечностей. Ось чому сьогодні поняття «електорату» та «електоральної культури» все більше набувають власне соціологічного змісту, дозволяючи не лише охарактеризувати законодавчо наданий громадянину обсяг виборчих прав, а й зрозуміти, як він його використовуватиме.

Серед перспектив подальших досліджень – визначення напрямів розвитку електоральної культури у різних типах суспільств.

Література

1. Александрова Т., Кошелюк М. Как преодолеть «электоральное отчуждение» // Лаборатория рекламы. – 2002. – № 3. – С. 18-21.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Прогресс, 1993. – 389 с.
3. Артертон Ф.Кристофер. Використання опитувань громадської думки у виборчих кампаніях // Вибори у Сполучених Штатах Америки 1996 року / Вик. ред. Дж. Кларк. – К., 1996. – С.20-22.
4. Білоусов С.А. Об'єктивна основа та суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується: Автореф. дис... канд. політ. наук / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 15 с.
5. Большой толковый социологический словарь. В 2 т. / Пер. с англ. Н. Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т.2: П-Я. – 528 с.
6. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2000. – 316 с.
7. Вятр Е. Социология политических отношений. – М.: Политиздат, 1979. – 252 с.
8. Гудина Ю.В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. – 2003. – №1. – С.112-123.
9. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1665-15>.
10. Закон України "Про вибори Президента України". – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1665-16>.
11. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Посібник з питань застосування законодавства про вибори народних депутатів України та про місцеві вибори / Авт.кол: О.Барабаш (відп. ред.), В.Ковтунець, С.Кальченко та ін. – К.: Преса України, 2006. – С. 79-135.
12. Зарубин В.Г. Российский избиратель: опыт социологического анализа элективного действия. – СПб.: Питер, 1997. – 221 с.
13. Зубченко О.С. Політичний вибір студентської молоді // Нова парадигма. – 2003. – № 32. – С.87-92.
14. Комаровский В.С. Демократия и выборы в России: история и теория вопроса // Социс. – 1996. – № 6. – С.79-96.
15. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 26 грудня 2004 р. – К.: Освіта, 2005. – 39 с.
16. Кошелюк М.Е. Технологии политических выборов. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 239 с.
17. Крип'якевич І. Всесвітня історія. У 3 кн. – К.: Либідь, 1993. Кн.3. – 288 с.
18. Леднев С.А. Роль массового политического сознания в избирательном процессе России: Автореф. дис.... канд. полит. наук / Сев.-Зап. акад. гос. службы. – СПб., 1999. – 20 с.
19. Мерфин Р. Технология избирательных кампаний в США // Полис. – 1991. – № 3. – С. 128-139.
20. Охременко И.В. Электоральное поведение: теория вопроса. В 2 ч. Ч. 1. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – 52 с.
21. Первый электоральный цикл в России (1993–1996). / Общ. ред.: В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина. – М.: Изд-во «Весь мир», 2000. – 334 с.
22. Петров О.В. Социологические избирательные технологии. – Днепропетровск: Арт-пресс, 1998. – 159 с.
23. Политическая социология / Под. ред. Ж.Т.Тощенко. – М.: Луч, 1993. – 342 с.
24. Полтораки В.А. Политический маркетинг. – Днепропетровск: ДАУБП, 2001. – 78 с.
25. Тулянкин С.В. Электоральное поведение молодежи: эхо социальных потерь // Социальная работа: Теор. знания и связь с практикой: Сб. науч. тр. – М.: Моск. гуманит.-социал. акад., 2000. – С. 135-141.
26. Туманов С.В., Бурякин И.Г. Электорат России в 1993 году // Социс. – 1995. – № 7. – С. 22-44.
27. Туровский Р.Ф. Политическая география. – Москва-Смоленск: Изд-во СГУ, 1999. – 324 с.
28. Хмелько В. Динамика рейтингов и социальный состав электоратов В.Ющенко и В.Януковича в избирательной кампании 2004 г. // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2005. – № 2. – С. 15-21.
29. Холодковський К. Соціальне коріння ідейно-політичної диференціації російського суспільства // Політична думка. – 1998. – №2. – С. 23-44.
30. Шевченко Ю.Д. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России // Полис. – 1998. – № 1. – С. 130-136.
31. Щегорцов В.А. Политическая культура: модели и реальность. – М., 1992. – 157 с.

Кубасєвський М. К.,

*канд. філос. наук, доцент кафедри соціальної роботи
Тернопільського національного економічного університету*

Литвин А.П.,

*канд. соціол. наук, доцент кафедри соціальної роботи
Тернопільського національного економічного університету*

Соціокомунікативна дія і дискурс як методологічні принципи інтерактивної технології у навчанні

В статті розглядається технологія інтерактивного навчання, спрямована на формування інформаційно-пізнавальної, нормативно-регулятивної, ціннісно-естетичної діяльності викладача і студента, а також місце монологічної парадигми, яку слід замінити діалогічною парадигмою освітньої технології.

The present article considers the technology of an interaction studying process. The above-mentioned technology has its aim of forming informative and cognitive, normative and regulatory, valuable and aesthetic activities of a teacher and a student as well. It also focuses on the idea that a monological paradigm must be replaced by a dialogical one in the context of the above mentioned educational technology.

Ключові слова: соціокомунікація, дискурс, знання, розуміння, інтерпретація, інтеракція, аналіз, синтез, оцінювання, диспут, децентрація, фрагментарність, невизначеність, мінливість, контекстуальність, інтерсуб'єктність, культура, трансдискурсивність, текст, діалог, ідентичність, раціоналізм, трансформація.

Нові соціально-економічні та культурно-цивілізаційні реалії, що здійснюються в Україні, вимагають зміни освітніх технологій у ВНЗ, зокрема, місце монологічної парадигми має посісти діалогічна, суб'єкт-об'єктне відношення зміщується у сферу суб'єкт-суб'єктного, яке функціонує за законами інформаційно-сміслового взаємообміну, сприйняття і пізнання учасниками навчання один одного, ведення внутрішнього продуктивного діалогу. У цьому зв'язку важливо здійснити методологічне обґрунтування інтерактивного навчання й у такий спосіб презентувати соціокомунікативну дію і дискурс як ефективних принципів досягнення процесу добування знань, значень і смислів загальноприйнятих і загальнодоступних у цьому соціокультурному середовищі.

Технологія інтерактивного навчання спрямована на формування інформаційно-пізнавальної, нормативно-регулятивної, ціннісно-естетичної діяльності викладача і студентів. Побудови моделей соціального спілкування: комунікативно – міжсуб'єктної та інтерактивної особистісної взаємодії послідовного застосування інформаційного, психологічного та духовного обмінів між учасниками соціокомунікативної дії.

На нашу думку, інтерактивне навчання є складною діяльнісною системою, суб'єктами якої є викладач і студент. Тому, вважаємо за необхідне проаналізувати аспекти інтерактивного спілкування і запропонувати методологічні принципи діалогічного навчального процесу, котрими є соціокомунікативна дія і дискурс.

Інтерактивне навчання – це діяльність за допомогою певної системи способів, прийомів, методів освітнього процесу, заснованого на:

- суб'єкт-суб'єктивних відношеннях викладача і студентів (паритетності);
- багатосторонній соціокомунікації;
- конструюванні знань студентами.

У контексті інтерактивного навчання засвоєння знань здійснюється в іншому форматі, суттєво відмінному від форм, методів і прийомів традиційного навчання. Студент їх отримує не у

вигляді готових суджень, положень, принципів, парадигм від викладача, а у процесі власної активної дії, взаємодії (інтерації) з іншими студентами і викладачем. У процесі такої взаємодії формуються знання стосовно людини, соціуму, світу взагалі. Тому знання, отримане таким способом, є одночасно й засобом подальшого самостійного їх здобування.

Метою інтерактивного навчання є створення умов, за яких студент сам відкриватиме, здобуватиме й конструюватиме знання та власну компетентність. О.Пометун конкретизує зміст інтерактивного навчання, виділяючи у ньому такі рівні:

«1. *Знання*: здатність засвоювати та, відтворювати спеціальну інформацію, включаючи факти, усталену термінологію, критерії, методологічні принципи й теорії.

2. *Розуміння*: здатність адекватно розуміти значення будь-якого повідомлення. Опіраючись на дослідження Б. Блума, можна виділити три типи режиму розуміння: переклад – сприйняття викладеного й перенесення в іншу форму (інші слова, графік тощо);

Інтерпретація – перебудовування ідей на нову конфігурацію;

Екстраполяція – оцінювання та прогнозування, виходячи з раніше отриманої інформації.

3. *Застосування*: уміння брати й застосовувати у новій ситуації принципи або процеси, що раніше вивчалися, без зовнішньої вказівки. Наприклад, застосування узагальнень соціальних наук до окремих соціальних проблем або природничих і математичних наук до практичних ситуацій.

4. *Аналіз*: поділ матеріалу на окремі складові, визначення їх відношень та розуміння моделі організації. Наприклад, виявлення несформульованих припущень або причинно-наслідкових зв'язків і розпізнавальних форм і прийомів у художніх творах.

5. *Синтез*: творче поєднання частин або елементів у нове ціле. Наприклад, професійне написання есе, пропозиції щодо способів перевірки гіпотез і формулювання теорій, які можна застосувати до соціальних ситуацій.

6. *Оцінювання*: формування ціннісних суджень про ідеї, рішення, методи тощо. Ці оцінки можуть бути кількісні або якісні, але вони мають бути засновані на використанні критеріїв або стандартів, наприклад, містити оцінювання оптимального способу лікування чи оцінювання результатів роботи на основі стандартів у цій дисципліні» [8, с.8-9].

Сфера міжіндивідуальних стосунків, спілкування, соціокомунікації завжди належала до фундаментальних вимірів людського буття. Так було упродовж віків, так і є нині. Особливої гостроти вона набуває у навчальному процесі ВНЗ у зв'язку з переходом підготовки спеціалістів за європейськими стандартами. Вичерпаність можливостей традиційної освіти, базованій на соціокомунікативних відносинах «Я-Вони», властивих монологічному процесу навчальної технології актуалізує проблему формування нового типу, відношень – «Я-Ми». За цих обставин місце і роль викладача і студента суттєво змінюється. Соціокомунікація типу «Я-Ми» у її фактичності, повсякденності, безпосередності виступає як висхідна, засаднича. Діяти у такій ситуації можна лише розуміючи навчальний процес як принципово соціокомунікативний, як співвідношення монологічності й діалогічності, як інтерактивне навчання.

Тому соціокомунікація як складний, багатоаспектний процес спілкування вимагає уточнення й змісту. *Комунікація* (від лат. Communicato – повідомлення, соціальна взаємодія, свідомо орієнтована на смислосприйняття. Основна функція комунікативної дії – досягнення соціальної злагоди при збереженні індивідуальності кожного її учасника. Структуру комунікації утворюють такі елементи: 1) наявність як мінімум двох учасників комунікативної дії, наділених свідомістю і використовуючих мову; 2) ситуацію, котру вони намагаються осмислити і зрозуміти; 3) тексти, що виражають смисл ситуації у мові, 4) мотиви й цілі, що стимулюють суб'єктів звертатися один до одного стосовно вирішення проблем тексту; 5) процес матеріальної передачі текстів і засобів вирішення проблем. Таким чином, тексти, дії по їх побудові й, навпаки, дії по реконструкції їх змісту і смислу, а також пов'язане з цим мислення і розуміння становить зміст комунікації.

Соціокомунікативна дія завжди здійснюється у формі діалогу, який визначає не лише сферу безпосередньо мовного спілкування, а й сукупність міжлюдських стосунків, тобто сферу інтерсуб'єктного, взятого на всіх його рівнях і підрівнях: міжіндивідуальному, культурному, соціальному, правовому тощо. Проблема інтерсуб'єктності постає як проблема поєднання двох різновекторних феноменів і стратегій навчального процесу. А саме – прагнення кожного викладача і студента до особистої самореалізації та водночас упорядкованої поведінки, заснованої на певних раціонально вивіренних загальноприйнятих знань, чітко упорядкованої системи спілкування. Інтерсуб'єктність постає як корелятивний зв'язок прагнення до самоідентифікації кожного викладача і студента та об'єктивно існуючої вимоги соціальної унормованості й упорядкованості соціальних орієнтацій.

Ю.Хабермас пропонує радикальну трансформацію європейської раціональності як основи монологічної комунікативної дії, котра моделює насильство в жорстких конструкціях логічного дедуктивізму й технологічного операціоналізму. Монологічна комунікативна дія реалізується як суб'єкт-об'єктне зовнішньодеформуюче відношення, котре повинно переорієнтовуватися на суб'єкт-суб'єктне відношення, що моделюється інтерсуб'єктивним спілкуванням, «інтерацією», але не в розумінні Дж. Міда, як соціальна взаємодія, а як глибинно змістовну комунікацію в особисто значущій її артикуляції. Якщо суб'єкт-об'єктне (комунікативне відношення) визнає іншого у ролі самодостатності цінності, у такому відношенні людина звільняється від будь-якого насильства при досягненні мети і засобів такого досягнення є істинна інтерація, в контексті якої формуються ідеали й мета суспільно значущої діяльності [10].

Життєвий світ кожної людини спирається на певні традиції та звичаї. Але насамперед – це світ пошуку, критичності й самокритичності, постійної інтерпретації набутого досвіду, що може бути зреалізованим лише у процесі спілкування, діалогічного зв'язку, в комунікативній сфері. Ю.Хабермас під комунікативною дією розуміє мовлення, обмін інформацією (значення і смисли котрої сприймаються без додаткової рефлексії, як засоби передавання того чи іншого змісту). Незважаючи на такий нібито непретензійний характер комунікативної дії, вона має принципове значення у сучасному світі безперервної та масової комунікації. Саме завдяки їй відбувається прорив людини зі стереотипізованого, збюрократизованого світу цілераціональності у багатовимірний життєвий світ, де можливе розуміння через комунікацію.

О.Пометун, аналізуючи природу комунікації у системі традиційного навчального процесу, виділяє у ній монолог викладача як основу комунікативної дії. Він іде з готовими знаннями до студентів, змушуючи їх засвоїти інформацію з конкретної дисципліни як необхідну й обов'язкову. Такий спосіб комунікації застосовується в лекційному курсі й дозволяє викладачу за короткий проміжок часу передати студентам великий обсяг програмного матеріалу. Інтерактивне навчання вимагає іншої форми комунікації – діалогічної, в якій засвоєння знань здійснюється в іншому форматі, суттєво відмінному від традиційного монологічного навчання.

Діалогічна комунікативна діяльність суттєво змінює позиції викладача і студента. Взаємодія між ними заснована на паритетності: і викладач і студент – активні учасники навчального процесу.

О.Пометун визначає інтерактивне навчання як «діяльність, заснована на:

- суб'єкт-суб'єктних стосунках викладача і студента (паритетності);
- багатосторонній комунікації;
- конструюванні знань студентами;
- використанні самооцінки та зворотнього зв'язку;
- постійній активності студентів» [8, с.7].

Ще більш вагоме значення у процесі комунікативних міжособистісних технологій має дискурс. *Дискурс* (від. лат. *discere*-блукати) це – вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, котра регулюється домінуючим у тій чи іншій соціокультурній традиції типом

раціональності [7, с. 327]. Саме завдяки дискурсу відбувається кристалізація й закріплення тих висхідних параметрів комунікативного зв'язку, які сформувалися в комунікативній дії. Тут тлумачення переходить в інтерпретацію, а знання – в розуміння.

Розуміння – це процедура осягнення смислу. Воно не вписується в суб'єкт-об'єктну пізнавальну схему, оскільки не пізнання породжує потребу в розумінні, а навпаки – потреба у розумінні породжує пізнання. Категоріальний статус розумінню надавав Ф.-Д. Шлейєрмахер, котрий розглядав його як процедуру осягнення смислу в процесі його інтерпретації – це спосіб експлікації того, що уже наперед задано, закладено в тексті. А.Фурман, вибудовуючи теорію освітньої діяльності, проаналізував поняття «соціальне розуміння». «По-перше, – зазначає автор, – це *іманентна здатність* людини розумної і творчої вникнути, з'ясувати, прийняти та відрефлексувати ситуацію, задум, значення, смисл під час взаємодії із соціумом та реалістично співвіднести поведінку – діяльність інших осіб з актуальними і потенційними змінами оточення; по друге, – це *особливий ментальний стан* розвиткового взаємодоповнення інтуїції і свідомості, коли суб'єкт щось внутрішньо осягнув, дійшов висновку і впевненості, що його аргументації – уявлення є еквівалентними формі і змісту певного соціального об'єкта, зовнішнього впливу або вчинкової активності» [9, с. 115].

Тому дискурс – складане поєднання мовлення, значення і дії, є зв'язною послідовністю речень. Їх розуміння й інтерпретація передбачають наявність семантичного контексту, тобто наявність системи позалінгвістичних значень, смислів і знань, загальноприйнятих і загальнодоступних у даному соціокультурному середовищі. Ю.Хабермас викремлює п'ять видів дискурсу, які реалізуються залежно від ситуації: дискурс як засіб комунікативної дії (звичайний інформаційний дискурс); як засіб ідеологічного впливу або ж як терапевтичний засіб (консіліум при встановленні діагнозу); як нормальний дискурс (наукова дискусія); як нова форма дискурсу (навчання за допомогою діалогу) [10].

Норма форма дискурсу – це рефлексивно мовна діалогічна комунікація, в якій обговорюються всі аспекти проблеми, процедури відтворення смислу, закладеному в тексті. Нова форма дискурсу формувалася представниками постмодерністської філософії (Ж.Делез, Ю.Хабермас, М.Фуко та ін.), котрі акцентували увагу не на єдності суб'єкта і об'єкта, мислення і буття, а на єдності мислення і мови. Мова є основною зв'язуючою ланкою між суб'єктом і світом, засобом його пізнавальної діяльності, інструментом, з допомогою якого весь світ відтворюється в уявленні. Окрім мови, важливим засобом інтерсуб'єктної взаємодії є текст. Представники постмодерністської філософії зосереджують особливу увагу на дослідженні мови як інструменту збереження, передачі та генерування смислових конструктів культури, визнають примат слова над об'єктивною дійсністю: «...за допомогою слова, – зазначає Ж.Лакан, – котре власне і є присутністю, створеною із відсутності, відсутність сама... починає іменуватися, і з цієї модульованої пари відсутності і присутності... й народжується той всесвіт мовного смислу, в який упорядковується згодом всесвіт речей». На його думку, «...світ слів і народжує світ речей, наділяючи їхню сутність своїм конкретним буттям» [5]. Філософія постмодернізму зосереджує особливу увагу на дослідженні мови як інструменту збереження, передачі та генерування смислових конструктів культури. «Цілісний дискурс тієї чи іншої спільноти (починаючи від локальних сімейних груп і аж до найбільш етнічно-національних) із всім багатством вербальних конотацій, смислових навантажень, автоматичних асоціацій створює той необхідний контекст, у якому може транслюватися культура», – пише Ю.Мединська [6, с. 49].

Контекстуальність формується як синтез різних смислотворчих досліджень мови, її місця і ролі в організації онтологічних, гносеологічних та епістемологічних аспектів людської життєдіяльності. Особливої значущості контекстуальність набуває у формуванні і використанні

прийомів і методів інтерактивного навчання, таких як «діалог», «дебати у форматі Карла Поппера», «круглий стіл» тощо.

Характерною рисою як комунікації, так і дискурсу є дослідження обумовленості інтерактивного навчання культурою, яка виконує двояку роль: а) усі феномени духовної культури є семіотичними утвореннями, котрі зберігають, збагачують і передають інформацію; б) культура є не просто засобом спілкування, мислення і самовираження, а універсальним засобом культуроспілкування, культуросмислення і культуротворення. Під впливом цих двох характерних рис формувався дискурс як засіб комунікативного діалогічного зв'язку, з допомогою якого відтворюється автохтонний смисл та іманентна логіка тексту і репрезентує вплив на пізнавальну діяльність та на інтерпретацію її результатів соціокультурної реальності. У комунікативній і дискурсивній практиках об'єкт (текст) не репрезентується в його цілісності, а здійснюється як послідовна систематична артикульованість. Ознаками постмодернового дискурсу є: децентрація; фрагментарність, мінливість, контекстуальність. Синтезуються ці фрагментарні знання кожного суб'єкта на рівні їх артикульованої інтерпретації, у процесі якої суб'єктивні знання набувають статусу інтерсуб'єктивного розуміння. Один із найавторитетніших теоретиків постмодерністської філософії Ж.Дельоз зазначає, що означення сучасної філософії полягає не у тому, щоб відображати існуюче, а у тому, щоб передбачити метаморфози дійсності, творити поняття того, чого не дано в реальності [3].

Кожен текст має свій внутрішньотекстовий простір. Як суб'єкт-об'єктні, так і суб'єкт-суб'єктні відношення розчиняються в чередуванні дискурсивних практик. Як для викладача, так і для студента єдиним об'єктом є текст, програмний матеріал: суб'єкти занурені в дискурсивне середовище, і кожен з них вибудовує своє розуміння тексту. І автор, і сам читач, і сам текст як посередник між ними, є окремими дискурсами, котрі мають тільки деякі спільні риси [6, с. 49]. Смисл тексту породжується в дискурсивній практиці, котра має кілька послідовних етапів: артикуляція знання в конкретній соціокультурній традиції; вербальна інтерпретація знання як розуміння; тлумачення розуміння в аспекті практичного застосування знань.

Соціокультурна артикульованість дискурсу виражається в тому, що один і той самий зміст тексту може набувати різних значень, смислів й інтерпретацій, обумовлених загальноновизнаними нормами культури. Кожен етап у розвитку культури розкриває таку цінність дискурсу, якої раніше не помічали. Важливим моментом дискурсу є виділення особливої ситуації в розвитку культурної традиції – ситуації, котра пов'язана з автором, що знаходиться в «трансдискурсивній позиції». Вона відкриває нові горизонти сутнісних аспектів трансінформаційної відповідності існуючого проблемно-семантичного тексту до зміненої соціокультурної ситуації. Остання впливає не на розмаїття розуміння смислу тексту, а на зміну самого смислу. Все залежить від глибини смислу. Так, наприклад, різночитання текстів Біблії щоразу відкриває нові сутнісні аспекти автором тлумачення, не змінюючи самої суті Святого Письма. Знаний український філософ С.Кримський пише, що віруючі переконані в цілеспрямованому творенні Богом Святого Письма для кожного з його читачів. «Заданими виявляються тим самим не тільки літери Біблії, а й уся евентуальна незмірність її читань. Такою безкінечністю індивідуальних відтворень текстів характеризується функціонуванням справжніх культурних творень» [4, с. 57]. Аналогічно, перегляд текстів І.Ньютона не змінює суті механіки, лише додає дещо в масив суджень про неї; перегляд же текстів К.Маркса – суттєво видозмінює суть марксизму. Розглядаючи пізнання як розуміння, суб'єкт втрачає свою визначеність: він є таким, якої мети досягає, якими вербальними практиками користується, який домінуючий тип культури обумовлює його діяльність.

Будучи включеним у соціокультурний контекст, соціокомунікативна дія і дискурс, як раціонально організований і соціокультурно детермінований спосіб вербальної артикуляції іманентно – суб'єктивного змісту знання й екзистенційно-інтимного змісту досвіду, ефективно

застосовуються у процесі інтерактивного навчання. Особливу значимість вони мають при використанні таких методів як «діалог», «дебати у форматі Карла Поппера», «диспут», «круглий стіл» тощо.

Однак перед розглядом технологічного застосування цих та інших методів і прийомів інтерактивного навчання, хочемо звернути увагу на одну суттєву обставину – реалізуючи діалогічну форму занять, управлінські навчальні структури, факультети, кафедри заздалегідь сплановують її як суто монологічну. Адже у планах роботи навчальних підрозділів ВНЗ, у планах вивчення дисциплін, у робочих програмах реалізації цих планів, методичному забезпеченні навчального процесу чітко і детально прописується технологія діяльності лише викладача, який є центральною дієвою особою: він готує і читає лекції, керує потоком студентів, групами, запитує, оцінює, консультує. Студент – пасивний слухач, у якого обов'язковим є засвоєння певного обсягу знань, регламентованого навчальними планом, який позбавлений права бути рівноправним співучасником навчального процесу. Переконані, що нейтралізувати ці недоліки і методи навчання можна методом інтерактивного навчання, яким є діалог. *Діалог* (від грец. – dialogos – бесіда) – інформативна і екзистенційна взаємодія між комунікуючими суб'єктами, у процесі якої здійснюється взаємопорозуміння стосовно вирішення конкретної проблеми. Це суб'єктивне розуміння об'єктивного змісту тексту і вербалізований вираз цього змісту. О.Пометун визначає діалог «...як різновид групового навчання, суть якого полягає у спільному пошуку групами узгодженого рішення. Це рішення знаходить своє відображення у кінцевому результаті в кінцевому тексті, переліку ознак, схем тощо» [8, с.80].

Розрізняють традиційний діалог-логічний і сучасний – феноменологічний. У логічному діалозі комунікація здійснюється через мову (логос), і гарантом взаємопорозуміння є адекватність переведення змісту об'єкта у свідомість суб'єкта у формі знання. Феноменологічний діалог – це безпосередній обмін інформацією між персональними суб'єктами як цілісностями, для яких основним є знання мови, незнання як реальність, а знання мови як засобу добування розуміння, котре здійснюється з допомогою дискурсу. Психологи і педагоги виділяють також внутрішній діалог і вербалізований (мовленнєвий), які взаємопов'язані: в одному акті розгортання мовного змісту зливаються і фаза «опосередкування думки у внутрішнім слові» (внутрішнє мовлення), і фаза «опосередкування у значеннях зовнішніх слів» (семантична складова). У внутрішньому і вербалізованому інтерпретованому діалозі комунікативна дія і дискурс поєднується у плані домінування, первинності дискурсу над комунікативною дією. У практиці інтерактивного навчання застосовують як традиційний логічний і феноменологічний діалоги, так і зовнішній і вербалізований у їх поєднанні та взаємодії. Якщо у монологічній парадигмі навчання постійно абсолютизувалася комунікативна функція мови, то діалогічна парадигма використовує мову лише як засіб діалогу. А для мовного взаємопорозуміння парадигмальним є визнання кожного студента самодостатньою цінністю, і всі вони у процесі консенсусу формулюють спільні дії й ідеали.

Ю.Мединська, досліджуючи проблему контекстуальності, зазначає, що «...вживаючи ті чи інші слова, суб'єкт висловлювання наділяє їх специфічним смислом, котрий детермінований як загальним культурним середовищем його мовними практиками, так і індивідуальним досвідом буття суб'єкта у цьому середовищі» [6, с.50]. Суб'єкт – суб'єктні відношення здійснюють, переорієнтацію пріоритетів» на діалог. Мотивація пізнання, вибудована у режимі «суб'єкт-об'єктних» відносин, котрі створили деформований і одночасно деформуючий стиль мислення, зміщується у площину міжособистісних комунікацій, принципово діалогічних, рівноправних, таких, що формують взаєморозуміння. Міжособистісні комунікації розуміння смислу тієї чи іншої проблеми здійснюється з допомогою дискурсу, а взаємопорозуміння – вербальної інтерпретації цього смислу, тобто комунікативній дії.

Ефективним засобом інтерактивного навчання є також метод «Дебати у форматі Карла Поппера», з допомогою якого формується культура дискусії; вміння формулювати аргументи на захист своєї позиції; навчати студентів висловлювати свою точку зору розгорнуто, у строгій логіці, але спокійно, у дружлюбній манері і формі [8, с. 113]. У процесі спонтанної дискурсивності, коригованої цим методом, на передній план висувається не аналітика, а розуміння діалогічного процесу як самоорганізаційної процесуальності породження смислу – пізнавальна діяльність студентів зміщується у сферу творчості [8, с. 331]. Модель мовного взаємопорозуміння відносно смислу тексту, поставленої проблеми чи суспільно значущої ситуації, з однієї сторони, розглядає мову як реальність, що має об'єктивне, самостійне значення; з іншої, – структурований мовою смисл тексту існує тільки в практиці консенсусу, комунікативної дії мовної спільноти.

У повсякденній комунікативній практиці здійснюється процес створення універсальних можливостей взаємопорозуміння. У форматі взаємопорозуміння претензія на пропозиційну істинність, нормативну правильність і суб'єктивну правдивість обмежені конкретним горизонтом, яким є об'єкт і предмет навчальної дисципліни, однак всі вони реалізуються тільки в комунікативній раціональності.

Взаємопорозуміння полягає у тому, що певна кількість суб'єктів (студентів) ідентично розуміють деяке мовне висловлювання відносно природи об'єкта. Метод «Дебати у форматі Карла Поппера» в інтерактивному навчанні спрямований на досягнення злагоди, взаємопорозуміння в інтерсуб'єктивній спільноті стосовно певного знання, спільної довіри, дотримання певних норм і цінностей. На занятті із соціології використовується положення М. Вебера, котрий у версії «розуміючої соціології» обґрунтував ідею формальної раціональності, культурно і ментально утворюючої принципом максимізації ефективної діяльності у різних сферах соціального життя. Кожна соціальна дія, за М.Вебером, констатує її смисл, який співвідноситься із діяльними смислами інших людей і утворює смисловий зв'язок раціональної поведінки – злагоду. Остання базована на визнанні чотирьох вимог: зрозумілості висловів, істинності знань, правдивості намірів і правильності дій [8,с.113].

Таким чином, інтерактивне навчання, активізуючи пізнавальну діяльність викладача і студента у передачі і засвоєнні знань, здійснюється у форматі суб'єкт-суб'єктних відносин. Інтерактивне навчання створює умови і можливості, за яких студент сам відкриватиме, здобуватиме і конструюватиме знання та власну компетентність. Актуалізується проблема інтерактивного навчання з переходом підготовки спеціалістів ВНЗ за новітніми вітчизняними і європейськими стандартами.

Технологія інтерактивного навчання є багатостороннім і багатоаспектним процесом установлення і розвитку смислосназначених контактів між учасниками навчального процесу, котрі спричинені як зовнішньою соціальною ситуацією культуротворення, так і внутрішніми спонуками (потреби, мотиви, прагнення тощо) до активної спільної навчальної діяльності.

Показано, що можливість традиційної монологічної інтеракції, типу суб'єкт-об'єктних відносин, вичерпала себе, тому що здійснювалася в контексті класичного раціоналізму. Інтерактивна система навчання базується на некласичному типі раціоналізму, характерною рисою якого є обумовленість навчального процесу культурою, яка у пізнавальному процесі виконує подвійну роль: а) усі феномени духовної культури є семіотичними утвореннями, котрі зберігають, збагачують і передають інформацію; б) культура є не просто засобом спілкування, мислення і самовираження, а й універсальним засобом культуроспілкування, культуромислення і культуровираження. Під впливом цих двох характерних рис навчально-пізнавального процесу формувалися соціокомунікативна дія і дискурс як методологічні принципи інтерактивної технології навчання.

Література

1. Андрос Є. Комунікативна природа людського буття / Філософія: Світ людини: Навч. посіб. / В.Г.Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.:Либідь, 2004.– 432с.
2. Библер В. Культура: диалог культур (опыт определения)//Вопросы философии.–1989.– №6.
3. Делез Ж. Логика смысла. / Пер. с фр. – М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая книга, 1998.– 480с.
4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів.–К.: Вид-во.ПАРАПАН, 2003.–240 с.
5. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе.–М.: Гнозис, 1995. – 192с.
6. Мединська Ю. Вітакультурна парадигма та постмодернізм // Психологія і суспільство.–2006.–№1.
7. Можейко М., Лепин С. Дискурс /Новейший философский словарь.. – Мн.: Книжный дом, 2003. –1780 с.
8. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К.: Генеза, 2007. – 144с.
9. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема //Психологія і суспільство. – 2001. – №3.
10. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. / Пер. с нем. — М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 416 с.

Юзва Л.Л.,

*канд. соц. наук, доцент кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ*

*Анкета екзит-полу як соціологічний інструментарій:
практичний досвід аналізу запитальника*

В статье применяется когнитивный и логический виды анализа социологического вопросника к анкете, которая была инструментом сбора информации при проведении «Украинского Экзит-полла» (ТНС Украина, 2007). Автор приходит к выводам, что, основываясь на когнитивной теории и логическом анализе, мы можем выявить значительное количество ошибок в формулировках вопросов. Детальное исследование вопросника «Украинского Экзит-полла», которое основывается на когнитивном и логическом анализе показывает довольно низкое качество анкеты как социологического инструментария.

The present article touches upon cognitive and logical methods of analysis used in the sociological questionnaire which for its part served as a survey means while carrying out “Ukrainian Exit Poll” (TNS Ukraine, 2007). The author of the article proves it possible to detect a significant number of formulation inaccuracies in questions applying the cognitive theory and logical analysis. A detailed study of the «Ukrainian Exit Poll» questionnaire which is based on the mentioned above analysis reveals its comparatively low level as a sociological instrument.

Ключові слова: екзит-пол, анкета, вибори, альтернатива, патріот, логічна змінна, виборча дільниця.

За останні роки в Україні надзвичайної популярності набули передвиборчі опитування – екзит-пол. Незважаючи на те, що витoki традиції його проведення в нашій державі датуються лише 1998 р., за досить короткий проміжок часу екзит-пол вже викликав масу дискусій, порушив кілька проблемних питань у соціологічному середовищі, став одним з найбільш обговорюваних питань українського суспільства та ін. [1; 2]. У зв'язку з подіями виборчого процесу 2004 р. виникло безліч нарікань власне на екзит-пол. Однак для того, щоб висловлювати дорікання методу, необхідно виявити вади у його методиці, інструментарії чи то в якійсь іншій складовій. На жаль, вся інформація, що стосується дослідження, і екзит-полів зокрема, здебільшого залишається прихованою для загалу. Тому надзвичайно важко робити висновки про якість такого дослідження як екзит-пол.

Загалом опитування екзит-пол проводиться з метою громадського контролю за чесністю підрахування голосів. Якщо в розвинутих країнах це опитування проводиться насамперед для потреб новин, і його замовляють здебільшого телеканали та служби новин, то в Україні воно слугує насамперед інструментом контролю за чесністю проведення виборів. Опитування екзит-пол – це частина політичної культури України [3].

Основна ідея екзит-полу полягає у тому що, якщо його результати не збігатимуться з результатами ЦВК, то це буде підставою до того, щоб поставити під сумнів результати Центральної виборчої комісії. Хоча результати екзит-полу не мають юридичної сили, але вони є дієвим механізмом об'єктивного контролю за чесністю виборчої процедури. Інша причина проведення опитування екзит-пол – це, безумовно, інформувати мас-медіа, а через них і громадськість, про волевиявлення громадян. Завдяки цим даним дебати, які проводяться в ніч виборів, стають більш аргументованими [3].

Під час позачергових Парламентських виборів народних депутатів до Верховної Ради 30 вересня 2007 року проводилось три екзит-поли:

- «Національний екзит-пол – 2007» провів Консорціум «Національний екзит-пол'2007», до якого входять Фонд «Демократичні ініціативи», Київський міжнародний інститут соціології та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.
- «Український Екзит-пол» на замовлення ICTV провели три компанії: американські Public Strategies та PSB, а також європейська TNS Ukraine.
- «Екзит-пол «Соціовимір 2007» провели Центр соціологічних та політологічних досліджень «Соціовимір», Міжнародний інститут демократій та Інститут соціальних технологій на замовлення міжнародної громадської організації «Четверта хвиля».

Всі документи та інформація, що супроводжували «Український екзит-пол» були представлені для загального доступу на офіційному сайті TNS Ukraine (www.tns-global.com.ua). Такий крок є надзвичайно важливим як для суспільства у цілому, так і для наукового середовища зокрема. Він безпосередньо дає змогу фактично вперше здійснити аналіз методологічного забезпечення (окремих його складових тощо) одного з українських екзит-полів.

Метою цієї статті є представити результати аналізу запитальника компанії «Тейлор Нельсон Софрез Україна», що був інструментом збору інформації під час проведення «Українського екзит-полу» 30 вересня 2007 р. та навести узагальнені висновки. Завдання, які необхідно розв'язати для досягнення мети: 1) застосувати логічний та когнітивний види аналізу запитань соціологічного опитувальника до анкети «Українського екзит-полу»; 2) виокремити вади, помилки конструкцій запитань соціологічного опитувальника на основі зазначених видів аналізу; 3) на основі проведеного аналізу навести висновки щодо даної анкети як соціологічного інструментарію.

Анкета «Українського екзит-полу» складається з п'яти змістовних запитань та чотирьох питань демографічного характеру [4]. З п'яти змістовних запитань – два є відкритими. Це, поперше, питання **A1**: «*За яку партію Ви проголосували?*» та **A4**: «*За яку партію або блок Ви голосували на минулих Парламентських виборах у березні 2006 р.?*». Ці два питання, що є автентичними для екзит-полу, мають одну й ту саму ціль – з'ясувати, на чію користь був відданий голос респондента-виборця. Фактично це означає, що **A1** та **A4** – мають однаковий зміст. До того ж, обидва запитання є фактологічними, єдина відмінність полягає у часових межах. Тобто, запитання **A1** стосується даного моменту (теперішній час), а запитання **A4** – вже здійсненого колись (минулий час). Однак, очевидним є те, що ці запитання є різними. Якщо запитання **A4** «*За яку партію або блок Ви голосували на минулих Парламентських виборах у березні 2006 р.?*» містить такі елементи:

1. запитальний оператор (*За яку...*);
2. логічні змінні поєднані кон'юнкцією (*...партію або блок...*);
3. суб'єкт запитання (*...Ви...*);
4. дія суб'єкту запитання (*...голосували...*);
5. окреслення ситуації (де, коли? та ін.):
  - елемент, що відповідає на питання де? (*...на Парламентських виборах...*);
  - елемент, що відповідає на питання коли? (*...у березні 2006 р....*);
  - описово-уточнюючий елемент (*...минулих...*),
  - то аналогічний логічний аналіз запитання **A1** дає інший результат:

1. запитальний оператор (*За яку...*);
2. логічна змінна (*...партію...*);
3. суб'єкт запитання (*...Ви...*);
4. дія суб'єкту запитання (*...проголосували...*).

Відсутність складової №5 у конструкції запитання **A1** (порівняно з питанням **A4**) можна пояснити тим, що респондент шойно здійснив дію і запитання стосується її безпосередньо й задається в мінімальному проміжку часу. Хоча можна навести ряд прикладів, у яких виконується умова відповідності обсягу запитань **A1** та **A4** (табл. 1).

Співвіднесення запитань А1 та А4 за обсягом

<i>A4</i>	<i>A1</i>
За яку партію або блок Ви голосували на минулих Парламентських виборах у березні 2006 р.?	За яку партію або блок Ви проголосували на даних позачергових Парламентських виборах 2007 р.?
За яку партію або блок Ви голосували на минулих Парламентських виборах у березні 2006 р.?	За яку партію або блок Ви проголосували щойно на позачергових Парламентських виборах 2007 р.?
За яку партію або блок Ви голосували на минулих Парламентських виборах?	За яку партію або блок Ви проголосували на даних позачергових Парламентських виборах?

Також аналогічні пояснення можна дати і розгорнутому змісту окреслення ситуації, що містить опис: де та коли відбувались вибори. Більш неоднозначною є ситуація з логічними змінними. Оскільки як на минулих виборах (березень 2006 р.), так і на даних (вересень 2007 р.) у виборчому процесі участь брали і окремі політичні партії, і блоки. Однак запитання А1 містить лише одну логічну змінну (...*партію*...). Даний факт ймовірніше за все не викликав зсувів у відповідях респондентів лише завдяки послідовності розташування запитань А1 та А4 в анкеті. Якби ж дані питання були розташовані навпаки, то це однозначно призводило б до викривлень. Не можна однозначно назвати дану ситуацію вадою опитувальника, що аналізується, але з позиції наукового підходу до анкети як соціологічного інструментарію варто зазначити, що вона має беззаперечно мати наскрізну логіку. А це означає, що така компонента як логічна змінна має бути узгодженою у конструкціях всіх запитань анкети. Що, в принципі, й демонструють конструкції інших двох питань: А2. «*Коли Ви прийняли рішення голосувати саме за цю партію/блок?*» та А3. «*Чому Ви голосували саме за цю партію або блок?*». В обох – логічна змінна представлена як об'єднання* двох об'єктів.

Конструкція запитання А2 має такий вигляд:

А2. Коли Ви прийняли рішення голосувати саме за цю партію/блок?

1. Більш як півроку тому
2. Два-три місяці тому
3. Кілька тижнів тому
4. За кілька днів до виборів
5. Безпосередньо на виборчій дільниці
6. ВВ

Всі вимоги до конструювання запитань соціологічної анкети у ній витримані.

Конструкція запитання А3 містить такі вади:

А3. Чому Ви голосували саме за цю партію або блок?

1. Я підтримую ті ідеї та погляди, які відстоює ця партія/блок
2. Мені симпатичні лідери цієї партії/блоку
3. Ця партія/блок найбільш послідовно відстоює інтереси таких людей як я
4. Ця партія/блок найпопулярніша серед моїх друзів та знайомих
5. Ця партія/блок спроможна навести лад у країні
6. Ця партія/блок об'єднує справжніх патріотів України
7. Інша відповідь
8. ВВ

* Різний спосіб їх поєднання теж не є обґрунтованим, – можливо застосовуються різні варіанти для урізноманітнення змісту питань, однак оскільки опитувальник досить малий за обсягом, то це не є необхідним і взагалі – потрібним.

Точніше, вади містить список альтернатив конструкції питання **A5**. Зокрема, альтернатива №3 містить словосполучення «...**таких людей як я**». Велетенська кількість досліджень у межах когнітивної теорії доводять, що конструкції такого типу призводять до зсувів, оскільки їх зміст є розмитим, а це призводить до його різного тлумачення респондентами [5;6]. Некоректною з граматико-стилістичних позицій є словосполучення в альтернативі №6 «...**справжніх патріотів...**». Термін «патріот» не є сумісним з описовою категорією (прийменником) «справжній»: патріот не може бути справжнім або несправжнім. Ще одна вада пов'язана зі змістом альтернативи №2. Також некоректним з граматико-стилістичних позицій є словосполучення «...**симпатичні лідери...**», оскільки йдеться про політичні пріоритети, а не симпатії, які стосуються особистісного рівня людини.

Конструкція запитання **A5** також містить викривлення у списку альтернатив:

A5. Чи вважаєте Ви, що політична ситуація у країні після виборів стабілізується?

1. Так, стабілізується
2. Залишиться без змін
3. Ні, ситуація погіршиться
4. ВВ

Коректним є наскрізне введення у зміст альтернатив змінної «ситуація» або ж її вилучення з «негативної» альтернативи. Тобто, коректний список альтернатив мав би виглядати як один з варіантів, наведених у табл. 2.

Таблиця 2

Приклади коректних варіацій списку альтернатив запитання A5

Список альтернатив для запитання A5		
1. Так, <i>ситуація</i> стабілізується 2. <i>Ситуація</i> залишиться без змін 3. Ні, <i>ситуація</i> погіршиться 4. ВВ	1. <i>Так</i> , стабілізується 2. Залишиться без змін 3. <i>Ні</i> , погіршиться 4. ВВ	1. Стабілізується 2. Залишиться без змін 3. Погіршиться 4. ВВ
I	II	III

Для **I** варіанту списку альтернатив характерна повнота відповіді, для **II** – чітке окреслення полюсних позицій, для **III** – максимальна лаконічність відповіді.

Проаналізувавши запитальник компанії «Тейлор Нельсон Софрез Україна», що був інструментом збору інформації під час проведення «Українського Екзит-полу» 30 вересня 2007 р. можна дійти таких висновків. По-перше, проаналізована анкета не містить усіх ознак соціологічного інструментарію, наприклад, вступу та подяки за участь в опитуванні. Однак, з іншого боку, всі інші необхідні елементи в її конструкції присутні. Коректною є логіка розгортання послідовності запитань в анкеті, наявний демографічний блок, запитання сконструйовані відповідно до вимог побудови питань соціологічних анкет, використані широкоживані у соціологічних опитувальниках формулювання запитань тощо. По-друге, вади, які наявні у конструкціях запитань, з одного боку, є незначними. Однак для такого маленького за обсягом інструментарію вони можуть мати разючі наслідки. До того ж неприпустимими є помилки граматико-стилістичного характеру для професійного соціологічного інструментарію розробленого фахівцями.

Надзвичайно цікавими і доцільними були б подальші розвідки в даному напрямі з приводу порівняльного аналізу анкет, що були інструментами збирання інформації під час проведення «Національного Екзит-полу – 2007» та «екзит-полу «Соціовимір 2007»».

Література

1. Силіна Т. Екзит-пол: ходіння по муках. – <http://www.dt.ua/1000/1030/48297/> (9.10.2007)
2. Соловчук Л. 100 тисяч для порятунку демократії. – <http://www.kontrakty.com.ua/show/ukr/article/3576/3520043576.html> (9.10.2007)
3. Обов'язкові запитання до тих, хто проводить екзит-пол. – <http://exit-poll.org.ua/ua/publications/10> (9.10.2007)
4. Анкета. – www.tns-global.com.ua (9.10.2007)
5. Садмен С., Бредберн Н., Шварц Н. Как люди отвечают на вопросы: применение когнитивного анализа в массовых обследованиях / Пер. с англ. Д. М. Рогозина, М.В. Рассохиной; Под ред. Г. С. Батыгина. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 304 с.
6. Садмен С., Бредбэрн Н. Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование массовых обследований / Пер. с англ. А. А. Винницкой; Науч. ред. перев. Д. М. Рогозин. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. – 382 с.

Юрженко Л.В.,

канд. соціол. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ

Бідність як соціальна категорія

В статье освещаются основные тенденции трансформации социальной структуры современного украинского общества – углубление социального неравенства по всем показателям (экономическим, политическим, социальным), а также вопросы маргинализации значительной части населения.

The author of article reveals extension of social inequality in all indices (economic, political, social) and marginalization of a considerable part of population, which are regarded as basic tendencies of a social structure transformation in the contemporary Ukrainian society.

Ключові слова: бідність, соціальна нерівність, межа бідності, прожитковий мінімум, маргіналізація.

Двадцять століття стало свідком різких змін у соціальній структурі всіх суспільств, які у цілому модифікували межі та критерії класового і соціального поділу, змінили «конфігурацію» диференціації, відкрили нові можливості для соціальної мобільності.

Масштаби, тенденції, глибина і особливості протікання трансформації соціальної структури, її ускладнення визначаються комплексом чинників: 1) структурними змінами в економіці (різні форми власності – державна, акціонерна, приватна, за участю іноземного капіталу) і її кризою; 2) глибокими змінами, пов'язаними зі змінами у системі зайнятості (система планового формування, розподілу і використання робочої сили поступається місцем не просто вільному, а й «дикому» ринку робочої сили, що вже призвело до безробіття, зміни критеріїв соціальної диференціації, перебудові трудової мотивації, поглибленню соціальної нерівності, різкому розриву в оплаті праці різних категорій працівників); 3) зниженням життєвого рівня переважної частини населення; 4) соціальною аномією (руйнуванням однієї ціннісно-нормативної системи і несформованістю іншої) і соціальної депривацією (обмеженням або позбавленням доступу до матеріальних і духовних ресурсів, можливостей, необхідних для задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп).

Основні тенденції трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства – це поглиблення соціальної нерівності за всіма показниками (економічним, політичним, соціальним) і маргіналізація значної частини населення. Відбувається подальше поглиблення соціальної диференціації. Характерною особливістю процесів соціального розшарування є їх надзвичайна швидкість і біполярна спрямованість. Суспільство поділене на багатих («нові українці», еліта) і бідних (більшість населення, маса). Так, за версією польського журналу

«Wprost» кількість мільярдерів в Україні за 2007 р. збільшилася на дев'ять осіб і становить 24 найбагатших українці, чії статки видання приводить у доларовому еквіваленті. За даними звіту Всесвітнього банку «Бідність в Україні» (оновлений звіт від 24 червня 2007 р.), у першому півріччі цього року (уперше з 1998 р.) бідних людей у країні стало більше на 1,7%.

Процес прискореного соціального розшарування охоплює українське суспільство нерівномірно. Верхні верстви, на долю яких за даними різних досліджень доводиться до 9% населення, все різкіше відділяються від масових верств, що концентруються на полюсі бідності. Економічний і політичний стан верхньої верстви суспільства різко відрізняється від становища решти верств: він концентрує у своїх руках як економічну, так і політичну владу, що за умов відсутності демократичних інститутів і широкого розповсюдження корупції і тіньової економіки не тільки визначає соціоекономічне становища решти населення, а й сприяє зміцненню олігархічних тенденцій влади.

За даними Державного комітету статистики, третина українців вважає себе бідними, 45% – небагатими, 13% зараховують себе до середнього класу і лише 0,1% вважають себе багатими.

Фонд «Соціум», що досить багато часу присвятив дослідженню цієї теми, переважна більшість фахівців – від експертів ООН до співробітників Інституту проблем економіки – теж називають цифру 9%. Тільки ця кількість багатих і дуже багатих у нашій країні. Решта 91% – бідні і дуже бідні. Не менше 40% українців опинилися на порозі злиднів саме у 2005 р., коли почалося нічим не обгрунтоване зростання цін, насамперед на комунальні послуги. Остаточо жебраками стали всі наші пенсіонери. 5 млн. українців, втративши надію на пристойну роботу і зарплату, виїхали за кордон. Це 5 млн. сімей, або, як мінімум, 10–12 млн. громадян, яких держава не в змозі забезпечити елементарними умовами виживання, і які живуть за рахунок своїх дружин, чоловіків, дочок і синів, що працюють за кордоном. Проблема бідності і злиднів в Україні стала тотальною і повсюдною [3].

В Україні, як і у колишньому СРСР, а також у багатьох розвинутих країнах бідність існувала завжди. Тільки вона була скрізь різна. Як соціальна проблема у нашій країні бідність почала обговорюватися і осмислюватися лише тоді, коли дослідники відійшли від середніх характеристик життєвого рівня, що затушовують сутність, і подивилися на заробітну плату і сімейні доходи через призму їх диференціації.

Це відбулося наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. з появою статистики розподілів заробітної плати і доходів.

З ідеологічних міркувань поняття «бідність» у той час не мало «прав громадянства» ні на практиці, ні у соціально-економічній теорії радянського суспільства. Адекватні йому терміни – «прожитковий мінімум» і «рівень малозабезпеченості» – завоювали право на офіційне визнання лише на початку 70-х років разом з розробкою програми допомоги дітям у малозабезпечених сім'ях. Проблема малозабезпеченості як соціальна, при аналізі якої доведено, що у той час головний чинник низького рівня сімейних доходів – не тільки і не стільки кількість дітей у сім'ї, скільки катастрофічно низький рівень забезпеченості населення похилого віку.

Тим часом, категорії «прожитковий мінімум» і «рівень малозабезпеченості», визначувані як деяка мінімальна межа, що забезпечує біологічне і соціальне відтворення людини й працівника, мали велике практичне значення. Авторитарна держава, здійснюючи централізоване регулювання мінімальної оплати праці, спиралася саме на ці категорії. Зрозуміло, що у той час прожитковий мінімум через закритість проблеми, законодавчо не затверджувався і тим більше не рекламувався, але постійно розраховувався експертами. Наприкінці 80-х років прожитковий рівень (або межа малозабезпеченості) визначався у розмірі 100 крб., а мінімальна заробітна плата – 165 крб. Проте у 1992 р. ситуація радикально змінилася не тільки у зв'язку із втратою державою повноважень владних, але більшою мірою внаслідок тотальної економічної кризи і «шокової терапії», що

кинула основну частину населення в безодню злиднів. Але застосовуючи цей бюджет за умов 1992 р., коли доходи населення в середньому зменшилися у 2,5 рази, межа малозабезпеченості відсікала приблизно у 2,5 рази більшу чисельність бідних, ніж це було до 1992 р. Звідси з'явилися дані про 70–80% долю бідних. Подібна думка була справедлива у рамках колишньої концепції малозабезпеченості. Але якщо 80% населення бідні, то можна сказати, що бідне все населення, і проблема бідності, таким чином, із соціальної перетворюється швидше на економічну і політичну. Вона потребує певного розв'язання в межах існуючих умов, перш ніж макроекономічне зростання буде забезпечене. Насамперед слід забезпечити соціально незахищених. Щоб виділити особливо бідних, таких, що потребують соціальної підтримки або захисту за нових умов, потрібно було змінити межу бідності. Тому у 1992 р. перейшли до нової метрики визначення межі бідності: раніше це був мінімальний споживчий бюджет, тепер – бюджет прожиткового мінімуму (БПМ), або просто прожитковий мінімум.

Сутність соціальної нерівності полягає у неоднаковому доступі різних категорій населення до соціально значущих благ, дефіцитних ресурсів, ліквідних цінностей. Сутність економічної нерівності полягає у тому, що меншість населення завжди володіє більшою часткою національного багатства. Іншими словами, найвищі прибутки отримує найменша частина суспільства, а середні і найменші – більшість населення. Останні можуть розподілятися по-різному. У США найменші прибутки отримує, як і найбільші, меншість населення, а середні – більшість.

У кожній країні життєвий рівень притаманний лише їй. Його можна встановити директивною уявою як якусь форму або стандарт. І можна задати статистично, з'ясувавши думку людей про такий рівень.

У 1983 р. Лондонське телебачення провело опитування, щоб дізнатися, які із соціальних благ англійці вважають для себе важливими і чого вони позбавлені. Те, без чого у цивілізованому суспільстві люди не можуть обійтися, і є достойний життєвий рівень. Вираз «без чого не можна обійтися» описує насущні потреби людини.

Список включав понад 20 назв того, що робить у Британії життя достойним. Кілька показників описували якість житла: туалет у будинку, опалювальна система, сухі стіни, ванна кімната, зручна спальня для кожної дитини. З необхідного одягу в англійців як мінімум повинні бути темне водонепроникне пальто і дві пари взуття для будь-якої погоди. З обстановки необхідний холодильник, килими, комп'ютер, мийний автомат, спортивний інвентар. Мінімальне харчування включає дворазове гаряче харчування для дорослих, триразове для дітей, м'ясо або рибу раз на тиждень.

У 1991 р. за цим списком провели загальнонаціональне опитування. З'ясувалося, що близько 10 млн. британців із 57 млн. не мають коштів на оплату квартири, обладнаної опалювальною системою; 5 млн. змушені харчуватися раз на день, а 2,5 млн. дітей – обходитися не тільки без триразового харчування, а й без іграшок і розваг; 6,5 млн. не мають теплих речей, не можуть купити холодильник, килим або комп'ютер. Через найсуворішу економію багато британців забули, що таке щорічна відпустка або сімейна вечеря в ресторані.

За результатами дослідження соціологи виділили такі ступені (рівні) бідності:

- рівень низьких прибутків: коли люди не можуть задовольнити одну або дві базові потреби;
- рівень бідності: коли не можна задовольнити 3–4 потреби з названого списку (таких 7,5 млн.);
- рівень депривації: коли люди не можуть задовольнити 5 і більш потреб (таких 5,5 млн.);
- рівень глибокої безвихідної бідності, на якому люди не можуть дозволити собі більшість із перерахованих благ (таких 0,7 млн.) [2].

Отже, бідність – це не тільки мінімальний прибуток, а й особливі спосіб і стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія, що передаються з покоління в покоління,

Якщо нерівність характеризує суспільство у цілому, то бідність стосується тільки частини населення. Залежно від того, наскільки високий рівень економічного розвитку країни, бідність охоплює значну або незначну частину населення. У 1992 р. в США до бідного відносили 14% населення, у Росії – 80%, в Україні – 70%.

У ХІХ ст. виявлено факти, які вчені не змогли спростувати у ХХ ст., як-от: у бідних найвищі витрати із сімейного бюджету на харчування; бідні більше за інших (за питомою вагою) витрачають на алкоголь і марні розваги; чим вище витрати на харчування, тим нижче шанси на соціальне просування.

Сьогодні американські соціологи включають до складу бідних такі групи:

- безробітних;
- низькооплачуваних робітників;
- недавніх іммігрантів;
- людей, що переїхали із села в місто;
- національні меншості (особливо негрів);
- бродяг і бомжів;
- людей, не спроможних працювати з огляду на старість, каліцтва або хвороби;
- неповні сім'ї на чолі з жінкою.

У США статистики виявили такі закономірності: більше половини загального числа бідних сімей очолюють жінки: 2/3 тих, хто досяг порога бідності або опустився нижче нього – жінки; бідних більше серед негрів, ніж серед білих.

У Радянському Союзі до категорії бідняків відносили самотніх пенсіонерів, членів багатодітних сімей, інвалідів (із дитинства, через травму або захворювання).

У той період не існувало єдиного методу виміру рівня бідності. Залежно від того, що виступало критерієм, отримувалися різні, протилежні результати. У 1991 р. Держкомстат СРСР визначив, що за межею бідності знаходиться 30% населення країни. У цей самий час незалежні експерти дали іншу цифру – 80%.

Сьогодні у всьому світі йдуть активні дебати серед учених, політиків, громадськості щодо причин бідності, її різних проявів у країнах з різним рівнем життя, різноманітних стратегій допомоги бідному населенню. Бідність як соціально-економічне явище тісно пов'язана як з рівнем економічного розвитку, так і з нерівністю у доступі до матеріальних і нематеріальних благ. Це означає, що, по-перше, бідність існуватиме завжди, змінюються тільки форма її прояву; по-друге, вона відносна у часі і просторі. Кожна країна у конкретний історичний період використовує своє розуміння бідності. Проте найбільш поширеними є два підходи: абсолютна й відносна концепції бідності.

Концепція абсолютної бідності означає, що бідними вважаються сім'ї, власних ресурсів яких недостатньо для задоволення базових потреб. Іншими словами, поняття абсолютної бідності припускає, що уряд країни затверджує набір найнеобхідніших для споживання товарів і послуг, вартість яких становить порогове значення або межу бідності. Визначення ж відносної бідності вказує на те, що люди бідні у тому випадку, якщо їх доходи значно нижчі за рівень доходів того суспільства, в якому вони проживають, навіть якщо при цьому вони достатні для підтримки життєвого рівня. Країни з ринковою економікою, що мають різноманітніший і динамічно змінний ринок товарів і послуг, не беруть на себе зобов'язання прямого визначення переліку необхідних товарів унаслідок того, що існує багато взаємозамінних товарів, номенклатура і ціна яких постійно змінюється (насамперед це відноситься до непродовольчих товарів). Тому, наприклад, у США оцінюється тільки вартість мінімального продуктового кошика, а мінімально необхідні витрати на

непродовольчі товари і послуги оцінюються, виходячи з аналізу споживання 20% найбідніших сімей.

Європейські держави орієнтуються на відносну концепцію бідності, виходячи з якої до бідних відносяться ті, чий життєвий рівень істотно відрізняється від стандарту, переважаючого в країні. У цьому випадку експертними і соціологічними методами оцінюється як переважаючий стандарт життя, так і життєвий рівень, що розглядається як істотне відхилення від стандарту.

Ключовим у цьому випадку є той факт, що відносно бідні не можуть дозволити собі мати того, що має основна маса громадян, і тому вони відчують деякий стан виключеності із стилю і способу життя, що склалася в державі. Таким чином, вони автоматично потрапляють у розряд «принижених і ображених», а їх життєвий рівень – до розряду неприйнятно низький.

Отже, феномен бідності існує у всьому світі, хоча його прояви можуть бути різні. У країнах з нижчим рівнем економічного розвитку бідність виявляється в основному у вигляді таких явищ як голод, відсутність доступу до питної води, неписьменність населення, висока смертність від простих захворювань (наприклад, діареї). У країнах з високим рівнем добробуту бідність може означати відсутність засобів на придбання товарів тривалого користування або неможливість отримати іпотечний кредит.

Рівень бідності у будь-якій країні залежить від багатьох чинників, але, узагальнюючи їх, можна звести до трьох ключових:

- Досягнутий рівень соціально-економічного розвитку.
- Ступінь нерівності у розподілі ресурсів.
- Політика держави щодо тих, хто не може за рахунок власних зусиль і засобів досягти визнаного мінімально необхідним стандарту життєвого рівня.

Історично перехід від пріоритету абсолютної концепції до відносної відбувся тоді, коли виникли складнощі з розрахунком мінімального споживчого кошика з огляду на зростання життєвих стандартів і розширення доступних бідним благ і послуг. Розглядаючи безпрецедентне зниження життєвого рівня на початку ринкових реформ, необхідно вказати і на ту обставину, що динаміка стандартів вимірювання бідності повинна розвиватися у зв'язку з тенденціями зміни рівня економічного розвитку країни. Це означає, що в періоди падіння життєвого рівня стандарти вимірювання бідності через відносність її природи, повинні також знижуватися. І навпаки, економічне зростання приводить до підвищення того рівня забезпеченості, який асоціюється з бідністю.

Організація Об'єднаних Націй вважає, що для різних країн рівень бідності визначається доходом – 2–4 доларів на день.

Поряд з об'єктивним методом визначення складу і чисельності груп бідних існує суб'єктивний. В опитуванні люди самі визначають, хто саме належить до бідних. Масштаби бідності за самооцінками (і це характерно не тільки для України), як правило, істотно перевищують масштаби об'єктивної бідності. Отож, за даними 44 таких обстежень, проведених протягом 1994–2003 рр. українським Інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг», нижчим, як у середньої української родини, вважають свій життєвий рівень 60% населення України.

Категорію населення, яка склалася сьогодні в Україні і характеризується як «бідна», можна поділити на дві групи. Одна з них має високу оцінку свого стану, але більшість її представників має невисокі претензії, нерозвинуті потреби. Вони ідентифікують себе як «середній клас», але за об'єктивними параметрами є бідними. Для другої групи характерна занижена самооцінка: вони орієнтуються на досить високі стандарти споживання, але не мають можливості їх досягти.

Україна на початку незалежності посідала перше місце за основними показниками соціально-економічної сфери з усіх республік колишнього СРСР. Сьогодні Україна має номінальну заробітну

плату в 4 рази нижчу, ніж країни Прибалтики, удвічі нижчу, як у Російській Федерації, у 1,5 раза – як у Республіці Казахстан і на 30% – як у Республіці Білорусь, не говорячи вже про колишні постсоціалістичні країни, які ввійшли до Євросоюзу [5].

Середня зарплата в Україні в 3,1 раза менша за оптимальну. Найбільший розрив між оптимальною та наявною зарплатою у сільському господарстві – у 4,4 раза, найменший – у сфері послуг – в 1,8. Про це йдеться у нещодавно опублікованому дослідженні Державного науково-дослідного інституту інформатизації й моделювання економіки (НДІМЕ) Міністерства економіки України.

Згідно з офіційною статистикою, у червні 2007 р. середня зарплата становила 1368 грн., у тому числі у сільському господарстві – 720 грн., у промисловості – 1521, на будівництві – 1473 грн. То ж оптимальна зарплата, за версією НДІМЕ, у червні становила 3,2 тис. грн. для сільського господарства, 5,9 тис. грн. для промисловості та 3,7 тис. грн. для будівництва. Водночас, у сусідній Польщі, де зарплата, за мірками Євросоюзу, невисока, хлібороб заробляє у перерахунку на наші гроші 4,4 тис. грн., робітник у промисловості – 4,8 тис. грн., на будівництві – 4,6 тис. грн. Тобто, переважно вище за "оптимальну" українську зарплату.

Масштабом бідності соціологи називають частку населення країни (звичайно виражену у відсотках), яка мешкає нижче офіційної риси, або порогу бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межа бідності» і «коефіцієнт бідності».

Поріг (або межа) бідності – це сума грошей (наприклад, у доларах), офіційно встановлена як мінімальний прибуток, завдяки якому індивід або сім'я можуть придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності». У країнах СНД він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум.

Найбільш доцільною і методологічно обґрунтованою видається двоетапна процедура дослідження порогу бідності: на першому етапі здійснюється визначення відсоткового порогу на базі співвідношення визначеної нормативним методом межі бідності з середнім по країні рівнем добробуту (в ідеалі – розрахунок нормативу повинен здійснюватися із застосуванням структурного підходу, коли вартість і частка харчового набору розраховується за структурою споживання 1 і 2 витратних децилів (дециль – варіанта, яка ділить ранжировану за доходами сукупність населення на 10 рівних за обсягом груп), а інші складові нормативу – як відсоток від вартості харчового набору); на другому етапі – застосування визначеного порогового відсотку з автоматичним підвищенням абсолютного рівня межі бідності відповідно до зростання життєвого рівня населення країни.

Точне визначення порогу бідності дуже важливе з практичної точки зору. Від нього залежить розмір соціальної допомоги уряду. Якщо бідних занадто багато, то й витрати держави набагато зростають, що негайно позначається на добробуті інших верств населення. Часто їх представники заявляють, що бідні живуть за їх рахунок. Уряд у розвинутих країнах зацікавлений у тому, щоб підтягти бідних до прийняттого рівня.

За ініціативою Організації Об'єднаних Націй щороку у всьому світі 17 жовтня відзначають Міжнародний день боротьби з бідністю. Ще у 2000 р. під час Саміту тисячоліття Україна, як і більшість країн світу, схвалила Декларацію тисячоліття, пріоритетним в якій було визначено завдання до 2015 р. вдвічі зменшити процент крайньої бідності.

Для виконання цього завдання у 2001 р. Указом Президента України затверджено Стратегію подолання бідності, а уряд щорічно затверджує план заходів щодо її реалізації (проте аналіз показників бідності в Україні та її регіонах за даними 1999–2007 рр. вказує на те, що загальне економічне зростання, про яке звітував колишній уряд на чолі з В. Януковичем, не сприяло різкому зменшенню масштабів бідності; мінімальний розмір заробітної плати все ще не досягає вартісного значення межі бідності – 461 грн. у першому кварталі 2007 р.).

Які ж заходи є дієвими з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, роботодавців для подолання бідності?

На нашу думку, слід забезпечити зростання рівня зайнятості населення, зменшення безробіття та підвищення мінімальних гарантій оплати праці. Уже з 2008 р. мінімальна заробітна плата повинна бути встановлена на рівні прожиткового мінімуму, щоб законодавчо гарантувати виведення працюючих за межу бідності. При цьому розмір прожиткового мінімуму (розрахований ще у 1992 р.) повинен бути визначений з урахуванням норм, встановлених законами, науково обґрунтованих розрахунків сьогоднішніх цін, рівня інфляції та норм споживання, необхідності забезпечення соціальних прав, визначених у Конституції України (на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, освіти, медичну допомогу, житло тощо) [6].

Вирішення проблеми бідності є для України однією з базових умов європейської інтеграції.

Література

1. Россия – новая социальная реальность. Богатые. Бедные. Средний класс. – М.: Наука, 2004.
2. Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению. Московский центр Карнеги. – М., 1998.
3. Лібанова Е. Бідність в Україні: діагноз поставлено – будемо лікувати? //Дзеркало тижня. –2007. – № 5.
4. Черенько Л.М. Оцінка масштабів та рівня бідності населення України. К.: РВПС України НАНУ, 2000.
5. II Всеукраїнський форум «Збереження і розвиток трудового потенціалу України» (Робочі матеріали). – К., 2007.
6. Звернення Федерації профспілок України до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, об'єднань організацій роботодавців України. Додаток до Постанови Президії ФПУ від 17.10.2007 р. №П-15-7.

К

Право України: теорія і практика

Гладкий С.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри правознавства
Полтавського університету споживчої кооперації України*

Кооперативи: поняття і правова природа (історичний аспект)

В статье исследуются некоторые теоретические проблемы изучения истории кооперативного права, анализируется правовая природа кооператива, в историческом аспекте рассматриваются законодательные и доктринальные его определения.

The given article researches some theoretical problems of studying the Cooperative Law history. The author of the article analyses the legal essence of a co-operative society as well as considers its legislative and theoretical definitions in a historical aspect.

Ключові слова: кооператив, кооперативне законодавство, історія права, кооперативне право, теорія кооперації.

За сучасних умов демократичної трансформації Української держави особливої актуальності набуває розвиток інститутів громадянського суспільства. Історично до таких інститутів належать кооперативи. Сьогодні у вітчизняному правознавстві відновлюється інтерес до проблем теорії та історії кооперації, на що вказує поява кількох дисертацій та інших наукових праць, присвячених дослідженню чинного кооперативного законодавства України. Разом з тим, історія кооперативного права залишається малодослідженою, потребує аналізу в історичному аспекті і правова природа кооперативу та її відображення в законодавчих актах.

У теорії кооперації ми знаходимо десятки різних визначень поняття «кооператив» [1]. Їх юридичний аналіз може бути предметом окремого дослідження, а в економічній літературі розгляду цих визначень приділили увагу чимало дослідників. Так, В.В. Гончаренко, розглянувши підходи до визначення кооперативу найвідоміших учених минулого, констатує: «Одні автори вирізняють як найважливіші ознаки кооперативів добровільність членства й демократичність управління; інші – вважають доцільним відзначити особливість розподілу результатів господарської діяльності й другорядну роль капіталу; треті – акцентують увагу на відкритості кооперативних організацій; четверті – на особистій участі в управлінні та господарській діяльності; п'яті ставлять на перше місце соціальні цілі, які прагнуть вирішити кооперативи; шості розглядають кооперативи як організації само- та взаємодопомоги, що дозволяють одержувати певні господарські вигоди від об'єднання (скорочення витрат, підвищення продуктивності праці), і так далі» [2, с. 45]. Вчений пропонує групувати ознаки кооперативу, відносячи їх до однієї з трьох його сторін – соціальної, організаційної чи економічної. Такий підхід можна вважати виправданим, адже кооператив можна розглядати і з організаційної точки зору, аналізуючи особливості його внутрішньої структури та управління, і з економічної точки зору, вивчаючи його

функціонування як підприємства, і з соціальної точки зору, досліджуючи його місце у системі суспільних відносин як об'єднання громадян.

У контексті конкретно-історично підходу слід урахувати, що на зміст поняття кооперативу впливали умови, за яких доводилося функціонувати кооперативам, рівень кооперативної свідомості їх членів, особливості законодавства, яке регламентувало кооперативну діяльність, визначаючи, зокрема, організаційні форми цієї діяльності. Так, у XIX ст. – у часи зародження кооперативного руху в Західній Європі у таких країнах як Франція, Бельгія, Німеччина, Австрія та ін., при відсутності спеціального кооперативного законодавства кооперативи вважалися торговельними товариствами, внаслідок чого до них застосовувалися норми торговельного права [3, с. 263]. Однак практично кооперативи функціонували на відмінних від комерційних організацій принципах, що поступово одержало визнання з боку законодавців різних країн, які починають розглядати кооперативи як особливу організаційно-правову форму господарювання. Російський вчений початку XX ст. Л.С. Зак констатував, що особливості кооперативів унеможливають застосування до них загальних норм цивільного й торговельного права, а відтак кооперація «потребує особливих юридичних форм» [4, с. 240]. Наприкінці XIX ст. майже повсюдно кооперативи набувають форми, яка найбільше відповідає їх суті. Ця форма – кооперативне товариство, хоча називатися воно могло по-різному – спілка, артіль, асоціація тощо.

Разом з тим, було «...важко дати цілком задовільне визначення кооперативу для цілей законодавства», зазначав на початку XX ст. М.І.Туган-Барановський, оскільки за зовнішніми юридичними ознаками кооператив дуже мало відрізняється від звичайного капіталістичного підприємства [5, с. 65]. Прагнучи дати достатньо широке визначення, щоб охопити ним усі можливі види кооперативних організацій, і досить вузьке, аби унеможливити виникнення псевдокооперативів, які є засобом зловживання цією організаційно-правовою формою, законодавці різних країн світу не завжди були успішними у цій справі. Так, законодавство Німеччини у 1889 р. визначало кооператив надто загально – як товариство з необмеженим числом членів, яке має на меті сприяти шляхом спільного підприємства господарству або промислу своїх членів [5, с. 65]. Польським законом «Про кооперативи», що діяв у період між двома світовими війнами й на Західній Україні, кооператив був визначений як об'єднання необмеженого числа осіб зі змінним капіталом та особовим складом, що має на меті підносити заробіток чи господарство членів веденням спільного підприємства [6, с. 9].

На теренах Наддніпрянської України легальне визначення кооперативу вперше з'явилося 20 березня 1917 р., коли російський Тимчасовий уряд прийняв універсальний кооперативний закон під назвою «Положення про кооперативні товариства та їх спілки». Положення кваліфікувало як кооператив будь-яке «товариство зі змінним статутом і капіталом, яке, діючи під особливою фірмою, має на меті сприяння матеріальному та духовному благополуччю своїх членів шляхом спільної організації різноманітних господарських підприємств чи праці своїх членів» [7, с. 613]. Як бачимо, тлумачення поняття «кооператив» за цим законом також було надто широким. Воно забезпечувало товариствам свободу в організаційній структурі та веденні господарських справ, але не містило істотних ознак кооперативу, які на той час вже були вироблені у теорії кооперації.

У радянському кооперативному законодавстві ми не знаходимо формального визначення кооперативу. Декрети про кооперацію вживали терміни «споживче товариство», «сільськогосподарське товариство», «промислове товариство» й ін., але значення цих термінів не роз'яснювали. Більше того, за висновком А.Терехова, декрети радянської влади навіть не містили й усіх ознак, якими характеризується кооператив. На думку відомого у 20-і роки XX ст. фахівця в галузі кооперативного права, пояснюється це тим, що згадані декрети за умов зміни всього державного ладу й перебудови народного господарства на нових принципах «...давали лише гасла, загальні вказівки, на підставі яких мусило будуватись життя» [8, с. 20]. Отже, визначати юридичне поняття кооперативу правники цього періоду змушені були не лише на підставі

законодавчого матеріалу, а й на підставі практики радянської кооперації, яка відобразилася в інструкціях органів, що відали кооперацією, нормальних та зразкових статутах кооперативів, розроблених кооперативними об'єднаннями.

Абстрагуючись від аналізу економічної сутності кооперації й спираючись на законодавство й кооперативну практику, Е. Штандель сформулював родові (загальні) визначення кооперативу, яке за його доповіддю в основному прийняла Кодифікаційна комісія при Головному кооперативному комітеті УСРР, що підготувала у 1924 р. проект «Кодексу про кооперацію», який так і не був прийнятий. За визначенням Е.Штанделя кооперативом визнається товариство (добровільний союз осіб) зі змінним складом членів та змінним капіталом, що засновується для організації господарської діяльності або праці своїх членів на засадах взаємодопомоги, самодіяльності й самоврядування, яке має за мету задоволення матеріальних потреб своїх членів і сприяння культурному їх розвитку [9, с. 33-34].

Визначення кооперативу, подані в працях інших провідних українських правників зазначеного періоду, за своїм змістом майже не відрізнялися і зазвичай містили фразу про перебудову суспільства на соціалістичних підвалинах як «остаточну мету кооперативного руху». За визнанням А.Терехова, зазначену мету «...радянська держава не те що визнає з кооперацією, а й ставить їй за обов'язок, яким кооперація мусить керуватись у своїй господарській діяльності. Ця мета виправдує існування кооперації у радянській державі як певного правового інституту» [8, с. 22-24].

Наведені визначення, як і сам феномен радянської кооперації, вказували на формування специфічного концептуального підходу до тлумачення природи кооперативної організації, який на той час істотно відрізнявся від концептуальних засад розвитку кооперації у більшості країн світу. Радянський підхід, що передбачав особливу місію кооперативів у суспільстві, був поширений після Другої світової війни й серед країн «соціалістичного табору», тобто країн, у яких кооперативи знаходились під впливом і контролем держави. Згідно з іншим підходом, поширеним у країнах західної демократії, кооперативи – це приватні підприємства, які здійснюють свою діяльність за ринкових умов на засадах рівності всіх суб'єктів господарювання.

Отже, протягом ХХ ст. існувало два різних, у певній частині навіть антагоністичних, підходи до розуміння природи кооперативу, що зумовлено принципом класовості, якому тоді надавалося велике значення. Сучасна методологія історичного пізнання не дозволяє просто ігнорувати класове сприйняття соціальної реальності, адже воно є невід'ємним елементом досліджуваного минулого. Разом з тим слід констатувати, що завдяки політичним змінам, які відбулися наприкінці ХХ ст. у країнах колишнього соціалістичного табору, дуалізм у концептуальних підходах до визначення природи кооперативної організації поступово зникав. Ця тенденція виявилась вже у Законі СРСР «Про кооперацію в СРСР», в якому поряд із наведенням типових ознак кооперативу йшлося не про роль кооперації у побудові соціалізму, а про найбільш повне поєднання інтересів членів кооперативу з інтересами колективу й суспільства [10]. Уніфікації підходів до розуміння сутності кооперативів у різних країнах сучасного світу сприяють і документи міжнародних організацій, які мають рекомендаційний характер, зокрема, Заява про кооперативну ідентичність, прийнята у 1995 р. Міжнародним кооперативним альянсом (МКА).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про кооперацію» 2003 р., який був підготовлений відповідно до стандартів МКА, кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [11, с. 1]. Це визначення в певному розумінні віддзеркалює стан наукової думки в галузі кооперативного права у сучасній Україні, її тенденції й слабкі сторони.

На одну з таких сторін вказує В.І.Семчик. На переконання вченого, підміна кооперативної організації терміном «юридична особа», який у цивільному праві застосовується як узагальнюючий термін для всіх організацій, що можуть бути учасниками цивільних

правовідносин, дає можливість відвернути увагу від кооперативу як громадської організації й несправедливо віднести кооператив до господарських, а правильніше, – до підприємницьких структур [12, с. 17].

У правовій площині аналізу природи кооперативу особливий інтерес викликає те, що різні автори минулого й сучасності кваліфікують кооператив як «підприємство» чи «об'єднання громадян» або навіть «громадську організацію». Така відмінність є суттєвою, адже вона може означати (залежно від змісту чинного законодавства) належність кооперативу до тієї чи іншої групи суб'єктів із різним правовим статусом.

Концептуальна позиція М.І.Туган-Барановського у вирішенні цього питання полягала у тому, що кооператив, на його думку, є «...підприємством некапіталістичного типу», яке відрізняється від «...організацій з громадськими цілями» наявністю приватногосподарського інтересу [5, с. 67–68]. Інші вчені тієї доби нерідко відстоювали протилежну позицію. Сучасні зарубіжні й вітчизняні дослідники зазвичай пропонують синтез двох зазначених вище підходів, вказуючи, що організаційна структура кооперативного товариства визначається його подвійною природою як соціальної та економічної одиниці – об'єднання групи людей і підприємства [13, с. 30–31]. Проте термінологічної узгодженості у визначенні цієї природи й досі немає, що спричиняється до істотних розходжень і у розумінні деяких сутнісних ознак кооперативу. Якщо визнання кооперативу підприємством у науковій літературі не супроводжується суперечливими тлумаченнями поняття «підприємство», то характеристика кооперативу як об'єднання осіб (асоціації) виявляє різні підходи: одні автори називають кооперативи громадськими об'єднаннями, тоді як інші вважають, що кооперативи є громадськими організаціями.

Не маючи можливості у рамках статті вдатися до аналізу аргументів, які висувають з цього приводу на підтвердження своєї позиції українські та зарубіжні вчені, лише зауважимо, що не є абсолютно переконливими аргументи жодної зі сторін дискусії про співвідношення кооперативів і громадських організацій. На нашу думку, це ще раз підтверджує унікальність кооперації як історичного феномену, яка ставить під сумнів доцільність «перетягування» кооперативів в одну з двох вищезазначених груп суб'єктів права. Складна соціально-економічна сутність кооперації й масштаби її поширення у світі в минулому й сьогодні дають підстави для визнання кооперативної форми діяльності самостійною. Економічна, соціальна та організаційна природа кооперативу становить специфічне і, водночас, неподільне ціле, що існує у реальному суспільному житті у персоніфікованому вигляді. Кооперативи є громадсько-господарськими організаціями, що мають некомерційні цілі.

На нашу думку, саме у меті кооперативної діяльності, формування якої історично відбувалося разом із розвитком кооперативної ідеології й становленням системи кооперативних цінностей, корінь унікальності кооперації. У статутах кооперативу, як правило, передбачалося, що його мета полягає не лише у покращанні матеріальних умов життя його членів, а й у підвищенні культурно-освітнього рівня кооператорів. Відповідно, для досягнення своєї мети кооперативи не тільки організовували господарську діяльність, а й провадили культурно-освітню роботу, уподібнюючись у цьому до громадських організацій. «Кооперація – це культурництво», – зазначав Е.Штандель, маючи на увазі як освітньо-культурну діяльність кооперативних організацій, так і те, що сам процес господарської праці, яка здійснюється кооперативним методом, сприяє культурному розвитку трудящих [9, с. 40]. Принципово важливо, що не лише культурницька діяльність кооперативів, яка є допоміжною, але і їх основна, господарська діяльність, має некомерційний характер.

Вже більше століття в теорії кооперації триває дискусія навколо питання – чи отримують кооперативи прибуток? Підсумовуючи свої думки, викладені у більш ранніх працях, М.І.Туган-Барановський зазначав, що порівняно з капіталістичним кооперативне підприємство, яку б форму воно не мало і які б цілі воно не переслідувало, ніколи не переслідує мету одержання капіталістичного прибутку [5, с. 72]. Якщо ж елементи прибутку «домішуються» до доходу

кооперативу, то «...вони завжди є інеродним тілом у природі цього доходу, явищем ненормальним...» [5, с. 87]. Зауважимо, що зазначений підхід був сприйнятий українськими правниками 1920-х років. Зокрема, А.Терехов вказує на те, що «...звичайно, внаслідок господарської діяльності кооператив матиме зиск, але цей зиск розподіляється між членами не пропорційно вкладеному капіталові, як це буває у капіталістичних товариствах, а відповідно їхній господарській праці через кооператив. Якщо іноді в кооперативах розподіляється частина прибутків між членами відповідно паям, то це є ухил од правдиво організованого кооперативу» [8, с. 23]. Такі самі погляди висловлюють більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних учених.

З неприбутковістю кооперативу безпосередньо пов'язана інша його риса, що виразно характеризує подвійність природи кооперативної організації: члени кооперативу є його власниками, які формують його капітал, визначають стратегічні цілі та приймають принципи управління, і водночас – вони є клієнтами свого кооперативного підприємства. Кооперативи виступають як господарюючі суб'єкти у внутрішніх відносинах зі своїми членами і як юридичні особи – у відносинах з іншими організаціями й фізичними особами. Як зазначав Н.Озерецьковський, надана кооперативним організаціям правова структура юридичної особи, як особливого суб'єкта прав, нерідко не може бути витримана послідовно, у відносинах між кооперативом та його членами [14, с. 7]. Свій висновок він обґрунтовує тим, що кооператив «...будується й функціонує не як завершена в собі, самодостатня господарська одиниця, а як службовий апарат стосовно інших господарств, що входять до його складу» [14, с. 7]. Автор слушно звертає увагу на те, що далеко не всі кооперативи досягають своїх мети засобом ринкового мінового обігу.

Отже, спрямування діяльності на задоволення господарських потреб своїх членів становить важливу специфічну рису кооперативів, яка відрізняє їх від інших організацій корпоративного типу й зумовлює той факт, що правоздатність кооперативів є значно ширшою й більш різноплановою, ніж цивільна правоздатність.

Як юридична особа кооператив є суб'єктом права власності на належне йому майно. Проте форма власності цього майна й сьогодні є дискусійним питанням: одні автори називають цю власність колективною, інші вважають її приватною. Історичне коріння цих розходжень тягнеться в 20-і роки минулого століття, коли питання про форми власності розглядалося в політико-ідеологічній площині під кутом зору класового підходу, був законодавчо закріплений нерівноправний статус приватної власності колективна форма власності утверджувалася як засіб витіснення приватновласницьких відносин. За сучасних умов це питання втратило свою актуальність.

Підсумовуючи розгляд правової природи кооперативу, окреслимо коло ознак, що характеризують цю природу на всіх етапах історії кооперації:

- кооператив як самостійний суб'єкт права є юридичною особою, що за видовою належністю є об'єднанням осіб, за порядком створення – юридичною особою приватного права, а за організаційно-правовою формою – товариством некомерційного типу;
- правоздатність кооперативу є спеціальною (статутною), що зумовлено договірним (на основі добровільної угоди) порядком його створення особами, які зобов'язуються спільно діяти на умовах, передбачених статутом кооперативу;
- кооператив як об'єднання осіб, а не капіталу, створюється на основі членства, яке є особистим, добровільним і відкритим (кооператив є товариством зі змінним складом і змінним капіталом);
- важливою рисою кооперативу, зумовленою його соціальною природою, є рівноправність членів, яка реалізується як у господарському використанні кооперативу, так і у сфері управління його справами, і є найбільш повною у разі, коли в законодавстві й статутах кооперативів закріплюється принцип, згідно з яким кожен член кооперативу має лише один голос, незалежно від розміру свого майнового внеску;

- рівноправність членів кооперативу є основою демократичного за своїм характером управління і контролю у кооперативі, що передбачає виборність органів кооперативного самоврядування, їх звітність тощо;
- головною метою діяльності кооперативу є задоволення економічних, соціальних та культурних потреб його членів;
- у зв'язку з цим кооператив утворюється для провадження, насамперед, господарської діяльності або організації праці своїх членів;
- господарським змістом діяльності кооперативів зумовлена майнова участь їх членів, а некомерційною метою кооперативної діяльності – обмеження виплат частини доходу на пай;
- поряд з обмеженням виплат на паї сприяти реалізації специфічної мети кооперативної діяльності повинен і спосіб розподілу доходів між членами кооперативу: він здійснюється незалежно від розміру пайового внеску члена кооперативу й визначається наслідками праці та тих господарських операцій, які здійснили через кооператив його члени;
- з головною метою діяльності кооперативу й двома попередніми ознаками пов'язана така риса кооперативу як здебільшого неприбутковий характер його діяльності;
- характерною ознакою кооперативу є обов'язкова участь його членів у діяльності кооперативу, що пов'язано з принципами самодіяльності й взаємодопомоги;
- члени кооперативу зазвичай несуть матеріальну відповідальність за зобов'язаннями свого кооперативу.

Отже, здійснений нами розгляд правової природи кооперативу переконує у тому, що вона має системну якість. Наведений вище перелік ознак кооперативу може бути доповнений і конкретизований шляхом аналізу особливостей кооперативів окремих видів. Проте він ніколи не буде завершеним, що зумовлено надзвичайним розмаїттям кооперативних форм господарювання.

Література

1. Кооперация. Теория, история, практика: избранные изречения, факты, материалы, комментарии / Авт.-сост. К.И.Вахитов. – М.: Изд.-торг. корпор. «Дашков и К», 2004. – 557 с.
2. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). – К.: Глобус, 1998. – 330 с.
3. Быстров Г.Е. Правовое положение сельскохозяйственных кооперативов: проблемы и перспективы развития кооперативного законодательства // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. / Зб. наук. праць учасників конференції. – К.: Укоопосвіта, 2001. – 345 с.
4. Зак Л.С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации. – Петроград: Изд-во коопер. союз «Кооперация», 1919. – 260 с.
5. Сорвина, Т.П. Субботина. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
6. Кооперативне право / Пер. і оправ. М.Корчинського. – Львів, 1935. – 246 с.
7. Собрание узаконений и распоряжений правительства. – Отд. I. – 1917. – 31 марта. – № 72. – Ст. 414. – С. 613–625.
8. Терехов А. Радянське кооперативне право. – Харків: Державне вид-во України, 1926. – 178 с.
9. Штандель Э.Н. Курс советского кооперативного права. – Харьков: Книгоспилка, 1927. – 240 с.
10. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1988. – № 22. – Ст. 355.
11. Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серп. – Орієнтир. – С. 1-7.
12. Семчик В.І. Споживча кооперація під захистом закону // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон. Вип. 21: Зб. наук. праць. – Львів: Вид-во Львів. комерц. академії, 2006. – 316 с.
13. Право власності у споживчій кооперації України / За ред. В.І.Семчика. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 1996. – 203 с.
14. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР). – М.: Книгосоюз, 1927. – 228 с.

Щотова Ю. М.,

канд. юрид. наук, зав.кафедри цивільно-правових
дисциплін АПСВ ФПУ

Класифікація правовідносин щодо працевлаштування молоді

В статтю на основі правового аналізу суті інститута трудоустроювання пропонується і обґрунтована класифікація правовідносин по трудоустроюванню молоді по різноманітним критеріям. Ця класифікація може бути використана як теоретична база для подальших досліджень в сфері забезпечення трудоустроювання молоді.

Basing on the analysis of the employment institute from a legal viewpoint, the author of the article offers and grounds her own classification of legal relations in the field of youth employment which is based on different criteria. The mentioned above classification proves to be used as a theoretical basis for further researches of the youth employment problems.

Ключові слова: **зайнятість, працевлаштування, працевлаштування молоді, класифікація правовідносин щодо працевлаштування молоді.**

Забезпечення зайнятості населення беззаперечно є сьогодні одним з пріоритетних напрямів соціальної політики держави. Найбільш уразливою та соціально незахищеною категорією населення на ринку праці України є молодь. Через відсутність достатнього практичного досвіду, правових та професійних знань, а часто і моральної невідповідності до конкуренції на ринку праці, реалізувати своє право на працю молодим громадянам нині складно.

Забезпечення зайнятості молоді є важливим для суспільства і держави, і у зв'язку з цим постають особливі завдання для правового регулювання в цій сфері. Ігнорування зазначеної проблеми може призвести до відсутності кваліфікаційного кадрового потенціалу в країні, підвищення рівня незайнятості, злочинності серед молоді.

Проблеми правовідносин щодо працевлаштування молоді досліджували відомі вчені О.І. Процевський, В.С. Венедиктов, В.П. Пастухов, О.С. Реус, О.І. Зозуля та ін. Розвиваючи ідеї попередників, у цій статті вперше в теорії трудового права пропонується класифікація правовідносин щодо працевлаштування молоді, що надає можливість більш повно розуміти суть та значення цього виду правовідносин.

Процес працевлаштування молоді – це складний комплекс суспільних відносин, що виникають між їх учасниками під час підшукування підходящої роботи. Для найповнішого розуміння їх змісту та значення необхідно виокремити деякі види правовідносин, класифікувавши їх за відповідними критеріями.

Класифікацією правовідносин щодо працевлаштування молоді є виділення на підставі визначення критеріїв поділу окремих видів правовідносин з приводу забезпечення трудової зайнятості молоді.

Правовідносини щодо працевлаштування молоді – суспільні відносини між молоддю та відповідними державними і недержавними органами з приводу забезпечення трудової зайнятості такої окремої категорії населення як молодь.

В основу класифікації таких правовідносин покладено кілька критеріїв: послідовність виникнення; особливості правового статусу суб'єкта, який займається працевлаштуванням; особливості правового статусу суб'єкта, якого працевлаштовують.

За послідовністю виникнення у згаданих правовідносинах можна виділити три види:

- Правовідносини між молоддю та органами, що здійснюють її працевлаштування.

- Правовідносини між органами, що здійснюють працевлаштування молоді, та роботодавцями, які приймають молодь на роботу.
- Правовідносини між молоддю та роботодавцями, які приймають молодь на роботу.

До першого виду відносяться правовідносини між молоддю, що звертається за допомогою у працевлаштуванні, з однієї сторони, та органами, що займаються працевлаштуванням молоді, – з іншої. З огляду на виконувані функції органи працевлаштування поділяються на спеціальні, які виконують головним чином або тільки функції працевлаштування, та загальні, які виконують функції щодо працевлаштування поряд з іншими функціями.

Спеціальними органами є Державна служба зайнятості, недержавні служби зайнятості, що проводять свою діяльність на підставі ліцензії. Серед загальних органів можна виділити органи місцевого самоврядування, професійно-технічні та вищі навчальні заклади, підприємства, установи, організації будь-якої форми власності.

Підставою для виникнення цього виду правовідносин є безпосереднє волевиявлення молоді, її звертання до органів працевлаштування.

До другого виду відносяться правовідносини між органами працевлаштування молоді, з однієї сторони, та підприємствами, установами, організаціями, на які працевлаштовують молодь, – з іншої. Підставами для виникнення вказаного виду правовідносин є або направлення на підприємства, в установи, організації, що видаються Державною службою зайнятості (направлення на заброньоване робоче місце), або направлення на розподілення, що видаються професійно-технічними або вищими навчальними закладами молодим спеціалістам після закінчення навчання.

До третього виду належать правовідносини між молоддю, що працевлаштовується, та підприємствами, установами, організаціями, на які вони працевлаштовуються за направленням Державної служби зайнятості, недержавних служб зайнятості, навчальних закладів тощо. Підставою для виникнення вказаних правовідносин є заява про прийняття на роботу молодого працівника, що отримав направлення на роботу на відповідне підприємство, в установу, організацію. З цього направлення на роботу випливає обов'язок обох сторін (і працевлаштовуваного працівника, і підприємства) відповідно працевлаштуватися та працевлаштувати, оскільки в іншому випадку і для підприємства, і для молодого працівника передбачена відповідальність за невиконання приписів державних органів.

Наприклад, згідно із п. 17 Положення про порядок бронювання на підприємствах, в організаціях і установах робочих місць для працевлаштування громадян, які потребують соціального захисту, затвердженого постановою КМУ від 27 квітня 1998 р. [1], у разі відмови у прийнятті на роботу громадян у межах встановленої броні за кожен таку відмову відповідно до п. 3 ст.5 Закону України «Про зайнятість населення» від 1.03.1991 р.[2] Державна служба зайнятості стягує з підприємства штраф у 50-кратному розмірі неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Що стосується обов'язку молодого працівника працевлаштуватися, то порядок виконання такого обов'язку є різним залежно від підстави працевлаштування – направлення Державною службою зайнятості на заброньоване робоче місце чи направлення навчальним закладом на роботу молодого спеціаліста, підготовка якого здійснювалася за державним замовленням. Так, відповідно до п.6 Постанови КМУ «Про порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням» від 22.08.1996 р. випускник зобов'язаний відпрацювати у замовника після закінчення вищого навчального закладу не менше трьох років [3]. Відповідно до п. 14 вказаного Положення, в разі неприбуття молодого фахівця за направленням або відмови без поважної причини приступити до роботи за призначенням випускник зобов'язаний відшкодувати в установленому порядку до Державного бюджету вартість навчання та компенсувати замовникові всі витрати.

Другий критерій розмежування – це *особливості правового статусу суб'єкта, який займається працевлаштуванням*.

Тут можна виділити чотири види правовідносин щодо працевлаштування:

- Працевлаштування за участю Державної служби зайнятості.
- Працевлаштування за участю недержавних центрів зайнятості.
- Працевлаштування за участю навчальних закладів.
- Самостійне працевлаштування.

Відносини щодо працевлаштування за участю Державної служби зайнятості – це відносини між молодими громадянами, що шукають роботу, з одного боку, та Державною службою зайнятості, з іншого, з приводу реалізації молоддю свого права на працю.

Згідно із п.1 ст.8 Закону України «Про зайнятість населення» громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи за допомогою безоплатного сприяння Державної служби зайнятості, а відповідно до п.1 ст. 18 цього закону, Державна служба зайнятості створюється для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки тимчасово не – працюючих громадян у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Діяльність її здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики України, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

Відносини щодо працевлаштування за участю недержавних центрів зайнятості – це відносини між молодими громадянами, що шукають роботу, та недержавними центрами зайнятості з приводу реалізації молоддю свого права на працю.

Відносини щодо працевлаштування за участю навчальних закладів – це відносини між молодими громадянами, що закінчують навчальні заклади будь-якої форми власності, та цими самими закладами, які здійснюють працевлаштування, з приводу реалізації молоддю свого права на працю. Так, згідно із п. 2 Указу Президента України «Про заходи щодо реформування системи підготовки та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» від 22.01.1996 р. [4] особи, які навчаються за державні кошти, укладають з адміністрацією вищого навчального закладу угоди, за якими зобов'язуються після закінчення навчання та одержання відповідної кваліфікації працювати в державному секторі народного господарства не менше трьох років. Порядок працевлаштування випускників, які закінчили вищі навчальні заклади за рахунок коштів відповідних юридичних та фізичних осіб, визначається угодами між ними. Випускники, які закінчили вищі навчальні заклади за власний рахунок, мають право обирати місце працевлаштування за особистим бажанням. Отже, характер цих правовідносин залежить від джерела фінансування навчання молоді людини. Якщо джерелом фінансування є держава, навчальний заклад зобов'язаний працевлаштувати випускника і такі правовідносини носять імперативний характер. Якщо ж джерела фінансування інші, або має місце самостійне працевлаштування, – правовідносини щодо працевлаштування носять диспозитивний характер.

Самостійне працевлаштування – це відносини між молодими громадянами, що шукають роботу, з одного боку, та роботодавцями, з іншого, з приводу працевлаштування на відповідне робоче місце. Особливістю вказаного виду відносин є те, що жодні державні чи недержавні органи не зобов'язані, але можуть сприяти молодій особі у працевлаштуванні. Здебільшого вказані дії особа здійснює самостійно.

У правовідносинах щодо працевлаштування молоді, окрім суб'єкта, який безпосередньо займається працевлаштуванням, завжди є суб'єкт, якого працевлаштовують. Отже, критерієм розмежування наступного виду правовідносин є такий критерій як *особливості правового статусу суб'єкта, якого працевлаштовують*, що обумовлений певним віком або іншими обставинами. За цим критерієм правовідносини поділяються на:

- Відносини щодо працевлаштування неповнолітніх.
- Відносини щодо працевлаштування молодих спеціалістів.
- Відносини щодо працевлаштування випускників професійно-технічних та вищих навчальних закладів будь-якої форми власності.

Основною ознакою вказаного критерію класифікації є особливості правового статусу суб'єкта, якого працевлаштовують. Як відомо, особливості правового статусу будь-якого суб'єкта у трудовому праві розглядаються через сукупність особливостей трудової правосуб'єктності, прав і обов'язків, гарантій здійснення прав та відповідальності. Кожен із вищезгаданих суб'єктів дійсно має свої особливості щодо майже всіх елементів правового статусу.

Відносини щодо працевлаштування неповнолітніх – це відносини між неповнолітніми громадянами, що шукають роботу, з одного боку, та органами працевлаштування, з іншої, з приводу пошуку та влаштування на роботу. Неповнолітні працівники у сфері працевлаштування наділені певними, наданими тільки їм, правами та обов'язками. Наприклад, згідно із ст.187 КЗпП України неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а у галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

До того ж держава гарантує неповнолітнім можливість здійснювати своє право на працю шляхом встановлення для них спеціальних додаткових гарантій на ринку праці. Наприклад, п.1 ст.196 КЗпП України для всіх підприємств і організацій встановлюється броня прийняття на роботу і професійне навчання на виробництві молоді, яка закінчила загальноосвітні школи, професійні навчально-виховні заклади, а також інших осіб, молодших 18 років.

За невиконання обов'язків, передбачених трудовим законодавством України, неповнолітні несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства України.

Відносини щодо працевлаштування молодих спеціалістів можна визначити як відносини між особами, що мають статус молодих спеціалістів, з одного боку, та органами, що здійснюють працевлаштування, з іншого, з приводу пошуку та влаштування на роботу. У трудовому законодавстві України міститься кілька спеціальних нормативно-правових актів, якими встановлюються державні гарантії здійснення молодими спеціалістами права на працю, а також перелік їх прав і обов'язків та підстави й види відповідальності.

Правовідносини щодо працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів будь-якої форми власності – це відносини між випускниками вищих і професійно-технічних навчальних закладів, що шукають роботу, та органами, що здійснюють працевлаштування, з приводу пошуку та влаштування на роботу. До цієї групи молоді входять випускники навчальних закладів державної форми власності, потребу в яких раніше не було заявлено підприємствами, установами, організаціями та випускники навчальних закладів інших форм власності.

Відповідно до п.1 ст.197 КЗпП України працездатній молоді – громадянам України віком від 15 до 28 років – після закінчення або припинення навчання в професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах надається перше робоче місце на строк не менше двох років. Кількома іншими нормативно-правовими актами передбачено конкретні гарантовані державою механізми надання випускникам першого робочого місця. Так, згідно з п. «в» ст.5 Закону України «Про зайнятість населення» молоді, яка закінчила або припинила навчання в професійно-технічних або вищих навчальних закладах, державою забезпечуються додаткові гарантії щодо працевлаштування шляхом встановлення квоти робочих місць.

Отже, особливості працевлаштування вказаної категорії молоді передбачено кількома нормативно-правовими актами, якими регламентуються механізми реалізації випускниками

професійно-технічних і вищих навчальних закладів свого права на отримання першого робочого місця після закінчення або припинення навчання.

Наведена класифікація правовідносин щодо працевлаштування молоді, на нашу думку, має науковий інтерес, а також може бути використана розробниками нового трудового законодавства і правозастосовчими органами.

Література

1. Урядовий кур'єр. – 1998. – №85-86. – 7 трав.
2. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №14. – Ст. 170.
3. ЗП Уряду України. – 1996. – №17. – Ст. 160.
4. Урядовий кур'єр. – 1996. – №15 — 16.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Алексєєнко О.В.,

*ад'юнкт науково-організаційного відділу Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Повноваження контрольно-ревізійних органів Міністерства оборони України

В статтє освєщєютєя зєдєчє, функції и нєпрєвлєнєя дєятєлнєстєи кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєх єрганєв Мєнєстєрствє єбєрєннє Українє в услєвєях рєформєрєвєннєя вєєєк.

The present article focuses on the tasks, functions and activity trends of control-auditing bodies within the Ministry of Defence of Ukraine under the process of reforming the Armed Forces of Ukraine.

Ключєвє слєвє: Збрєєннє силє, Мєнєстєрствє єбєрєннє, кєнтрєлнє-рєвєзєиєннє єргєнє, фєнєнєсєвєє кєнтрєлнє, фєнєнєсєвє-гєспєдєрськє дєєлнєстє, єудєт, рєформєвєннє, тєрєтєрєєлнє кєнтрєлнє-рєвєзєиєннє єпрєвлєннєя тєщє.

Зє сучєснєх умєв єкєнємєєннєх рєрєтвєрєннєх у дєржєвє тє жєрєсткєгє єбємєжєннєя єбєрєннєх вєдєтєкєв, у чєс рєформєвєннєя збрєєннєх сил фєнєнєсєвєє кєнтрєлнє нєбєлєвєє євєлєвєє євєгє. Цє вємєгєє постєєннє вдєскєнєлєвєтє єпрєвлєннєя фєнєнєсєвєєм кєнтрєлєм, нєхєдєннє нєвєє фєрмє і мєтєдє єргєнєзєєчєє кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєє рєбєтє, єкєтєвнє єргєнєзєвєвєтє рєбєтє кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєгє єпєрєтє зє жєтєдєєлнєстєє вєєєєк.

Мєхєнєзм єпрєвлєннєя фєнєнєсєвєєм зєбєзпєчєннєям Збрєєннєх сил Українє, у тємє чєслє і здєєнєннєя фєнєнєсєвєєгє кєнтрєлнє з бєкє кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєх єргєнєв, нєєднєрєзєвє рєзглєдєлє є свєєєх нєкєвєєх рєрєчєх тєкє єкрєєнськєє вчєнєє з рєтєнєє вєєєєкєвєє єфєрє, єк Б.П. Єндрєєєк, В.І. Мєнтєєн, Є.Б. Мєдвєдєв, І.Є. Мєрєк, І.В. Вєщєнєкє, С.Є. Шпєлєвєєв, В.В. Єрчєк тє єн.

Єлєд зєуєвєжєтєє, щє єє дєслєдєжєннєя рєзєтєвнє впєлнєлє нє рєзвєтєк кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєх єргєнєв Мєнєстєрствє єбєрєннє Українє, єє єтруктєрє, зєвдєннєя і рєрєдєк рєбєтє, єлє нє жєлє єьєгєднєє фєнєнєсєвєєє кєнтрєлнє у збрєєннєх сєлєх нє єдєєлнєєннєє. Нєд єєгє єдєскєнєлєннєям тєрєбє бєгєтє рєрєчєвєтєє і, нє нєшє думєкє, нєєбєхєднє єтвєрєтєє нєзєлєжнєє, квєлєфєєкєвєєннєє і дєєвєєє фєнєнєсєвєєє кєнтрєлнє, з чєтєкєм рєзмєжєвєннєям фєнєкцєє дєржєвнєх тє вєєєєкєвєєх кєнтрєлнєєчєєх єргєнєв.

Нє пєдєстєвє дєдєржєннєя Кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєє єргєнєємє Збрєєннєх сил Українє тє вєдпєвєднєємє кємєнєдєрєємє нєрмєтєвнє-рєвєєєх єктєєв єрєдє Українє тє мєнєстєрє єбєрєннє єтєєєєвнє єдєскєнєлєннєя єтруктєрє і єргєнєзєєчєє рєбєтє кєнтрєлнє-рєвєзєиєннєх єргєнєв, мєжнє здєєннєтєє нєлєжнєє фєнєнєсєвєєє кєнтрєлнє зє фєнєнєсєвєє-гєспєдєрськєє дєєлнєстєє вєєєєкє тє єпрєєтєє єспєєєннєємє вєкєнєннєємє рєстєвлєннєх зєвдєнєє.

Контрольно-ревізійний департамент Міністерства оборони України (КРДМОУ) діє на підставі Положення, затвердженого наказом Міністра оборони від 28 квітня 2006 р. № 234 [1], і є структурним підрозділом Міністерства оборони України, який призначений для здійснення відомчого контролю за дотриманням чинного законодавства у фінансово-господарській діяльності військ.

КРДМОУ координує діяльність Територіальних контрольно-ревізійних управлінь, Контрольно-ревізійного управління Генерального штабу Збройних сил України (КРУ ГШ ЗСУ) та Контрольно-ревізійну службу Командування сил підтримки Збройних сил України (КРСКСПЗСУ).

Очолює КРДМОУ директор, який призначається на посаду та звільняється з неї Міністром оборони України за погодженням з Головним Контрольно – ревізійним управлінням України (ГКРУУ).

Директор КРДМОУ підпорядкований міністру оборони України, а із спеціальних питань Голові ГКРУУ, тобто у частині проведення контрольно-ревізійної роботи і складання звітності за її результатами.

Зауважимо, що на виконання Плану заходів щодо реалізації положень Концепції розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на 2005–2009 рр. [2] вперше у складі контрольно-ревізійної служби Міністерства оборони з'явилися підрозділи аудиту. Впровадження нової форми контролю сьогодні знаходиться на стадії становлення і розвитку, на шляху підвищення ефективності, але, на нашу думку, це правильне рішення і це ще один крок дієвості фінансового контролю у Збройних силах України.

Основними напрямками діяльності КРДМОУ відповідно до Положення Міністра оборони України від 28.04.2006 р. №234 [1] є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, у розробці проектів законів України та інших нормативно-правових актів з питань фінансового контролю у Збройних силах;
- проведення заходів, спрямованих на зміцнення державної фінансової дисципліни, збереження державних коштів, озброєння, військової техніки та майна, попередження порушень законодавства;
- здійснення в межах своїх повноважень постійного контролю за дотриманням посадовими особами вимог чинного законодавства України з питань фінансово-господарської діяльності;
- звітування перед Міністром оборони України та Головним контрольно-ревізійним управлінням України стосовно стану контрольно-ревізійної роботи у Збройних силах України;
- керівництво методичним та законодавчим забезпеченням діяльності Територіальних КРУ, КРУГШЗСУ, КРСКСПЗСУ та затвердження планів їх роботи.

Основні заходи по керівництву контрольно-ревізійною роботою відображені на поданому нижче рисунку.

Розглянемо *територіальні контрольно-ревізійні управління* (ТКРУ) з контролюючою відповідальністю за військові формування, які розташовані:

Центральне – у м. Вінниця (Київська, Хмельницька, Вінницька, Житомирська та Черкаська області);

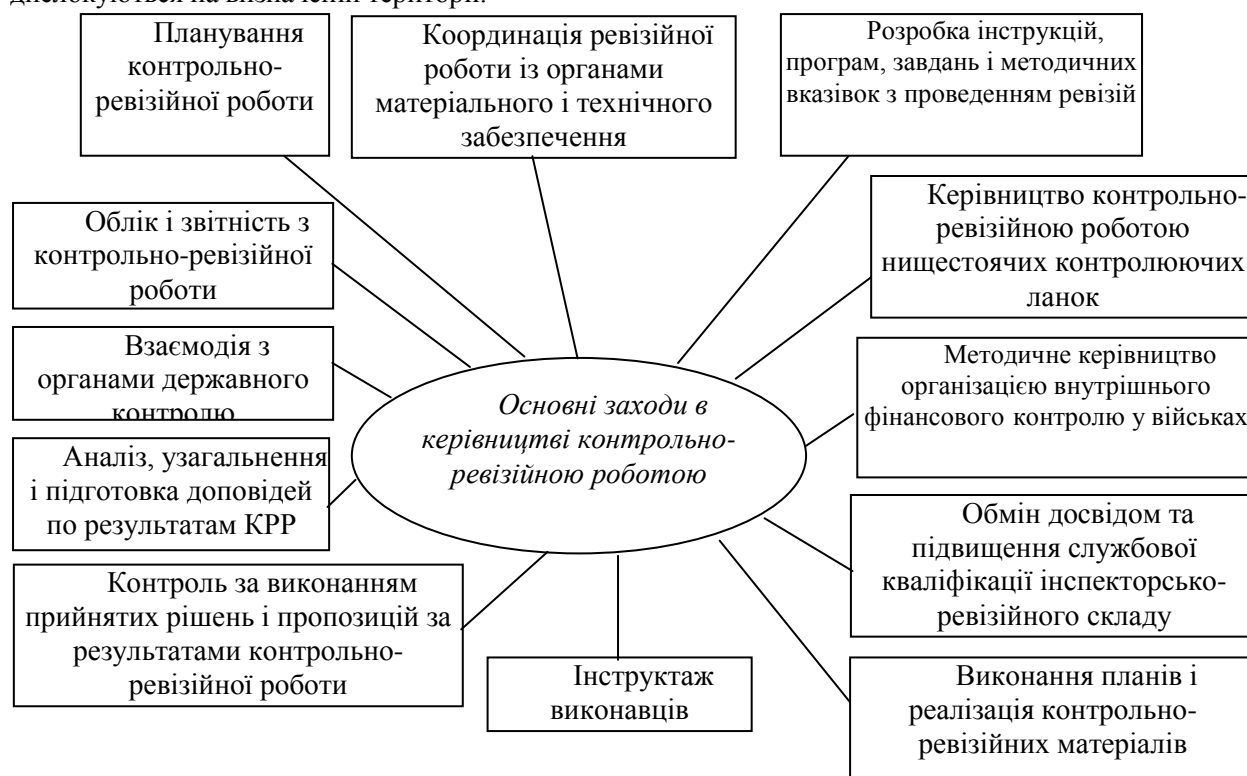
Південне – у м. Одеса (Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська області);

Західне – у Львові (Львівська, Закарпатська, Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська та Чернівецька області);

Північно-східне – у Чернігові (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська, Луганська та Донецька області);

Кримське – у Севастополі (Автономна Республіка Крим).

Слід нагадати, що ТКРУ підпорядковані безпосередньо директору КРДМОУ і належать до сфери управління Міністерства оборони України і призначені для здійснення відомчого фінансового контролю за дотриманням чинного законодавства України військами, що дислокуються на визначеній території.

Рисунок 1. Керівництво контрольно-ревізійною службою Збройних сил України

Основна діяльність ТКРУ пов'язана:

по-перше, із здійсненням контрольних заходів (наступного, в окремих випадках поточного фінансового контролю), спрямованих на зміцнення державної фінансової дисципліни, збереження оборонних коштів та військового майна, попередження не тільки фінансових порушень, а і з матеріальними цінностями;

по-друге, із звітуванням перед КРДМОУ про проведену контрольно-ревізійну роботу, надання необхідної аналітичної та статистичної інформації відповідно до покладених на Територіальне КРУ завдань:

- аналізує і доповідає по інстанції про стан дотримання законності у фінансово-господарській діяльності військ, які вони контролюють;
- виконує доручення директора КРДМОУ і забезпечує взаємодію з територіальних органів ДКРС України, правоохоронними та слідчими органами;
- складає піврічні плани контрольно-ревізійної роботи, погоджує їх органами державної КРС України, за місцем дислокації ТКРУ та не пізніше 1 грудня та 1 червня щорічно подає їх для узгодження директору КРДМОУ;
- проводить контрольні заходи у військах щодо достовірності бухгалтерського обліку закупівлі товарів, робіт та послуг за державні кошти та реалізації військового майна;
- проводить ревізії законності, ефективності використання у військах фінансових і матеріальних ресурсів, виділених на виконання державних програм;

- за необхідністю позапланово контролюють війська центрального підпорядкування, які знаходяться на підконтрольній території, за зверненнями відповідних начальників за узгодженням з директором КРДМОУ;
- контролює дотримання службовими особами чинного законодавства України стосовно соціального захисту особового складу, за необхідності готує відповідні пропозиції щодо поновлення порушених його конституційних прав і свобод;
- у межах своєї компетенції розглядає звернення юридичних та фізичних осіб про факти фінансових та інших порушень у фінансово-господарській діяльності військ;
- вживає заходи щодо усунення фінансових порушень безпосередньо під час проведення контролю у військах;
- аналізує, узагальнює результати контрольно-ревізійної роботи у підконтрольних військах та доповідає їх директору КРДМОУ;
- здійснює методичне керівництво і контроль за діяльністю залученого для проведення ревізій інспекторсько-ревізійного складу фінансово-економічної служби оперативного командування та видів Збройних сил України.

Контрольно-ревізійне управління Генерального штабу Збройних сил України підпорядковується начальнику Генерального штабу – Головнокомандувачу Збройних сил України, виконує його доручення і доповідає йому результати ревізій для прийняття відповідного рішення, а з питань контрольно-ревізійної роботи – директору КРДМОУ [3].

Основні напрями діяльності КРУГШЗСУ пов'язані з реформуванням української армії і відповідно до програмної класифікації видатків державного бюджету 2101140 «Реформування та розвиток Збройних сил України».

Головним завданням КРУГШЗСУ є здійснення внутрішнього фінансового контролю за надходженням, збереженням і ефективним використанням державних коштів та майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і фінансової звітності у структурних підрозділах Генерального штабу Збройних сил України.

Слід зазначити, на Генеральний штаб Збройних сил України, крім здійснення контролю за станом бойової та мобілізаційної готовності та боєздатності військ, жодних контрольних функцій за витрачанням матеріальних і фінансових ресурсів, а також відповідальності за стан внутрішнього контролю не покладено. Структурним підрозділом Міністерства оборони України, який призначений для здійснення відомчого контролю за дотриманням чинного законодавства України у фінансово-господарській діяльності військ, є Контрольно-ревізійний департамент МО України.

Як бачимо, йдеться про дублювання контрольних функцій у Міністерстві оборони та Генеральному штабі Збройних сил.

Тому сьогодні постало питання щодо існування контролюючих органів у складі Генерального штабу.

Це трактування пов'язане з тим, що всі об'єкти, які підлягають обревизуванню, у тому числі й ті, що підпорядковані Генеральному штабу Збройних сил України, включаються до планів роботи Контрольно-ревізійного департаменту і Територіальних контрольно-ревізійних управлінь.

Контрольно-ревізійна служба Командування сил підтримки Збройних сил України підпорядковується командувачу сил підтримки Збройних сил України, виконує його вказівки і доповідає йому результати контрольно-ревізійної роботи для прийняття відповідного рішення, а з питань контрольно-ревізійної роботи – директору КРДМОУ.

Контрольно-ревізійна робота КРСКСПЗСУ спрямована за фінансово-господарською діяльністю військ швидкого реагування і особливого призначення.

Слід зауважити, що КРСКСПЗСУ здійснює контроль:

- за повнотою і якістю отримання матеріальних засобів, що надходять для забезпечення військ;

- у межах компетенції Командування, за надходженням та розподілом коштів передбачених кошторисом Міністерства оборони для виконання заходів оперативного та матеріально-технічного забезпечення військ;
- за виконанням заходів, передбачених Програмою забезпечення живучості арсеналів, баз і складів озброєння, ракет і боєприпасів, Збройних сил України.

Контрольно-ревізійне управління Генерального штабу ЗС України та Контрольно-ревізійна служба Командування сил підтримки Збройних сил України роботу здійснюють на підставі піврічних планів контрольно – ревізійної роботи, узгоджених з Контрольно – ревізійним департаментом Міністерства оборони України.

Контрольно-ревізійні органи Міністерства оборони створені для виконання державних завдань по дотриманню законності і фінансової дисципліни у витрачанні оборонних коштів, своєчасному і правильному фінансовому забезпеченню бойової готовності військ та їх життєдіяльності.

Важливість виконання цих завдань залежить від повноважень контрольно-ревізійних органів Міністерства оборони, спрямованих на виконання задач фінансово-економічної служби армії сформульовані у відповідних законоположеннях, що є запорукою успішної високоефективної контрольно-ревізійної роботи по утворенню коштів і їх законному, доцільному використанню. Це впливає і з сьогоднішніх завдань Збройних сил України, де суворе дотримання вимог статутів, положень, керівництв є найважливішою основою їх реформування з переходом на професійну основу комплектування.

Література

1. Наказ Міністра оборони України від 28.04.2006р. № 234 «Про затвердження Положення про Контрольно-ревізійний департамент Міністерства оборони України та типового Положення про територіальне контрольно-ревізійне управління» // МО України. – К., 2006. – 12 с.
2. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2005р. № 456-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Положень концепції розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на 2005–2009 роки».
3. Наказ Міністра оборони України від 30.06.2006р. № 375 «Про затвердження Положення про Контрольно-ревізійну службу Збройних Сил України» // МОУ. – К., – 2006. – 5 с.

Бойко С.В.,

аспірант кафедри фінансів
Білоцерківського інституту економіки та управління

Проблеми трактування сутності категорії «доходи державного бюджету»

В статье излагаются итоги исследования сущности доходов государственного бюджета. Проанализированы разные подходы к толкованию сущности категории «доходы государственного бюджета». Это дало возможность сделать собственное определение категории «доходы государственного бюджета».

The author of the article presents the results obtained while researching the essence of the state budget revenues. Having analysed various approaches to the interpretation of a category «state budget revenues». She offers her own definition of the above mentioned category as well.

Ключові слова: валовий внутрішній продукт, Державний бюджет України, державні доходи, доходи бюджету, доходи державного бюджету, фінансові ресурси держави.

Дослідження проблем формування доходної частини Державного бюджету України завжди викликає інтерес, насамперед тому, що доходи надають державі можливість впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. Акумуляування частини валового внутрішнього продукту та національного багатства у державному бюджеті дає змогу забезпечувати економічну та соціальну стабільність у державі, проводити єдину фінансову політику, забезпечувати перерозподіл коштів на користь пріоритетних галузей економіки, вирішувати проблеми соціального захисту населення тощо. Тому дослідження, присвячене з'ясуванню проблеми трактування сутності категорії «доходи державного бюджету», є досить актуальним.

Теоретичним розробленням проблем формування доходів Державного бюджету України приділяли увагу такі провідні вітчизняні науковці як М.Азаров, В.Беседін, Й. Бескид, С.Буковинський, О.Василик, С.Гасанов, Т.Єфименко, В.Кудряшов, І.Луніна, Ц.Огонь, В.Опарін, В.Островецький, К.Павлюк, А.Соколовська, В.Федосов, І.Чугунов, С.Юрій та ін.

Серед останніх досліджень з цієї теми слід відзначити монографію «Доходи бюджету України: теорія та практика» [1], в якій не лише висвітлено теоретичні основи і практику формування доходів бюджету, а й запропоновано нові підходи у формуванні доходів, принципи і критерії визначення пріоритетності у розвитку бюджетної політики.

Водночас, існують різні підходи до трактування сутності категорії «доходи державного бюджету».

Ми прагнули у цій статті дослідити проблеми трактування сутності категорії «доходи державного бюджету» та дати власне визначення зазначеної категорії.

Дослідження суті доходів державного бюджету доцільно розпочати з дослідження таких понять як «державні доходи» та «доходи бюджету». На перший погляд, ці фінансово-економічні категорії сприймаються як синоніми.

Виникнення фінансової науки відносять до середини XV ст. [2, с. 82]. Саме у цей час стало можливим створення державою грошових фондів для виконання своїх основних функцій. Проте, майже на тисячоліття раніше, зокрема у Стародавньому Римі, поряд з натуральними повинностями стягували податки у грошовій формі, а також грошові виплати на утримання армії.

Грецький учений Ксенофонт (434–335 рр. до н.е.) написав працю «Доходи Афін», в якій визначив засоби збільшення доходів цього міста. Ксенофонт одним із джерел поповнення казни рекомендував правителям здавати в оренду державне майно для одержання додаткових доходів.

У творах Платона «Про закони» і Аристотеля «Риторика» наголошується що прибутки держави необхідно збільшувати або зменшувати залежно від потреб.

Перший державний кошторис було складено за часів імператора Августа. Кошторис вміщував розпис прибутків від регалій і подушного прибутку з провінцій. Перші відомості про загальнодержавний кошторис доходів і видатків Росії, а також про міські кошториси датуються 1645 р. [3, с. 8]. Проте перший розпис державних доходів у Росії був складений у 1722 р. на 1723 р. Основними джерелами формування доходів бюджету були подушні податі, козацькі збори та митні доходи.

Незважаючи на те, що поняття «доходи бюджету» використовують та досліджують більше, ніж два тисячоліття, існують різні підходи щодо його трактування.

У складеному канадськими авторами «Словнику термінів і понять із державного управління, політики і політичної науки» державні доходи (revenue) визначені як «всі грошові суми від податків або інших зборів, обов'язкових платежів, процентів по позиках, видачі ліцензій і т. п., що надходять до консолідованого фонду державних доходів» [4, с.370].

На думку Ц.Г.Огня, «...фінансові ресурси, які акумулюються у державних фондах, за своїм змістом, формою і призначенням виступають як державні доходи» [1, с.155].

Вчений стверджує, що «...державні доходи формуються в процесі функціонування і розвитку економічних відносин на усіх стадіях розширеного відтворення і є основою організації діяльності держави, а їх формування та мобілізація є прерогативою державних органів влади.

Необхідність мобілізації державних доходів обумовлена потребою суспільства у фінансових ресурсах з метою здійснення суспільних видатків для забезпечення виконання загальнодержавних функцій. Це, перш за все, забезпечення суверенітету і обороноздатності країни, виконання соціальних зобов'язань з метою дотримання прав людини, видатки на освіту, охорону здоров'я, культуру, здійснення необхідних видатків для регулювання розвитку економіки і підтримки вітчизняного виробництва, здійснення інших видатків» [1, с.155].

А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк та Т.С. Смовженко у «Фінансовому словнику» дають таке визначення державним доходам: «сукупність різних видів грошових надходжень до фондів держави, що використовуються для виконання нею своїх завдань і функцій» [5, с.137].

П.М. Леоненко, П.І. Юхименко та А.А. Ільєнко вважають, що «державні доходи – це всі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, залучення яких передбачено законодавством України» [6, с.137].

О.Р. Романенко зазначає, що «державні доходи являють собою ту частину грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, котра пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільчих відносин – держави. За матеріальним змістом державні доходи – це сума коштів, що мобілізуються державою на забезпечення своєї діяльності [7, с. 96].

За порядком формування державні доходи поділяються на централізовані й децентралізовані. До централізованих доходів належать кошти, призначені на формування централізованих грошових фондів – державного та місцевих бюджетів, Пенсійного фонду України, Фонду сприяння зайнятості населення та інших. Децентралізовані доходи – це доходи державних підприємств, установ, організацій, що формуються переважно за рахунок їхнього прибутку [5, с. 137].

На основі поділу державних доходів, що наведено у «Фінансовому словнику», можна побудувати схему складових державних доходів (рис. 1).

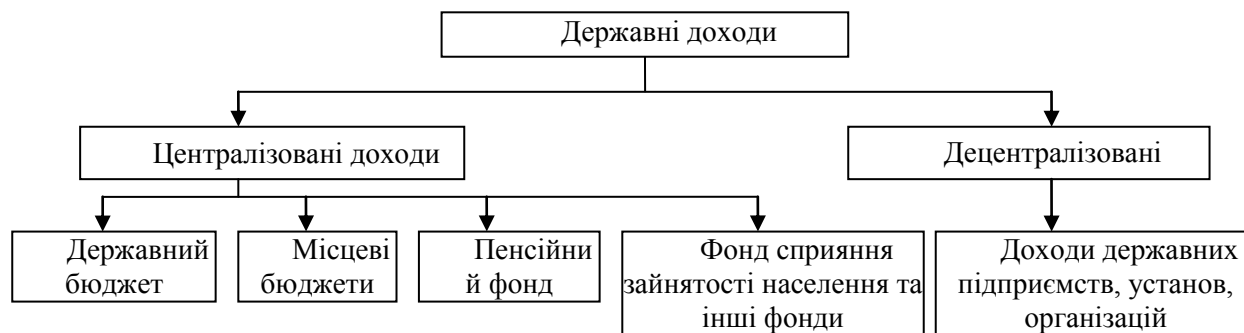

Рис. 1. Склад державних доходів за порядком формування

Отже, на основі аналізу наведених трактувань сутності категорії «державні доходи», ми дійшли висновку, що державні доходи – це сукупність різних видів грошових надходжень до держави, що використовуються для виконання нею своїх завдань і функцій

Наступною категорією, що є складовою державних доходів, являється «доходи бюджету».

В офіційних документах, зокрема в Бюджетному кодексі України, дається таке визначення: «доходи бюджету – усі податкові, неподаткові й інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачене законодавством України» [8, с. 5].

На нашу думку, дефініція, зазначена у Бюджетному кодексі України, не відображає сутність категорії «доходи бюджету», оскільки не вказано на джерела формування на напрями використання доходів бюджету.

А.М. Бабич та Л.Н. Павлова зазначають, що «доходи бюджету – це частина національного доходу, яка підлягає централізації до бюджетів різних рівнів» [9, с. 82].

С.І. Юрій та Й.М. Бескид зауважують: доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею функцій» [10, с. 11].

І.Я. Чугунов вважає, що «доходи бюджету є економічними відносинами, які виникають між державою та підприємствами, організаціями й громадянами в процесі формування бюджетного фонду» [3, с. 14].

В.Федосов, В.Опарін, Л.Сафонова А. Бабич стверджують, що «доходами бюджету є ті кошти, що надходять державі у постійне користування на безповоротній основі» [11, с. 56].

На нашу думку, визначення провідних вчених не повністю відображають сутність категорії «доходи бюджету», оскільки А.М. Бабич та Л.Н. Павлова не акцентують увагу централізації коштів та основних її методах; І.Я. Чугунов звертає увагу на суб'єктів економічних відносин щодо формування доходів бюджету, проте не вказують на мету формування бюджетного фонду.

В.М. Родіонова визначає доходи бюджету як «економічні відносини, що виникають у держави з підприємствами, організаціями і громадянами у процесі формування бюджетного фонду країни. Формою прояву цих економічних відносин є різні види платежів підприємств, організацій, населення до бюджету, а їхнім матеріально-речовим втіленням – кошти, що мобілізуються до бюджетного фонду» [12, с. 239].

На думку К.В. Павлюк, «доходи бюджету – це частина фінансових ресурсів держави, що створюються у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту й зосереджуються у бюджетному фонді для забезпечення соціальних і економічних потреб держави» [9, с. 83].

Ц. Огонь у монографії [1] зазначає, що «...доходи бюджету необхідно розглядати, по-перше, як фінансові ресурси, сформовані на казначейському рахунку держави в процесі розподілу і перерозподілу ВВП та мобілізації податків, зборів і обов'язкових платежів до бюджету.

По-друге, за своїм змістом і призначенням сформовані доходи бюджету проходять наступний етап у бюджетному процесі, на якому відбувається розподіл і спрямування доходів бюджету на здійснення державних видатків з метою виконання зобов'язань держави» [1, с. 153].

Категорію «доходи бюджету», на нашу думку, необхідно ототожнювати з категорією «доходи зведеного бюджету», тому доходи бюджету, відповідно до структури бюджетної системи, поділяються на:

- доходи Державного бюджету України;
- доходи місцевих бюджетів.

А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк та Т.С. Смовженко у «Фінансовому словнику» дають таке визначення: «доходи державного бюджету – це здійснювані на підставі правових норм обов'язкові і добровільні надходження до бюджету, що використовуються державою для виконання нею своїх функцій» [5, с. 137].

В.П. Бабич та І.В. Сало вважають, що «доходи державного бюджету – частина грошових відносин, що стосуються розподілу вартості валового внутрішнього продукту, що використовуються державою для виконання своїх функцій і утримання державного апарату» [13, с. 24].

Як зазначає Ю.В. Пасічник, «доходи Державного бюджету – це частина централізованих фінансових ресурсів держави, які врегульовані відповідними нормативними актами і необхідні для виконання її функцій. Доходи бюджету відображають економічні відносини держави з підприємствами, установами, організаціями, фізичними особами, які виникають у процесі стягнення бюджетних платежів» [14, с. 362].

Деякі вчені (І.О. Петровська та Д.В. Клиновий) використовують поняття «прибутки Державного бюджету», що означає «обов'язкові і добровільні надходження в Державний бюджет, що зараховуються в бюджет на основі правових норм і використовуються державою для здійснення її функцій» [15, с. 106].

Дослідження категорії «доходи державного бюджету» дає змогу дійти висновків, що доходи державного бюджету є складовою доходів бюджету, які, в свою чергу, входять до складу державних доходів.

Визначення сутності категорії «доходи державного бюджету» повинно включати такі складові:

- розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту;
- мета формування доходної частини державного бюджету – для виконання державою своїх функцій;
- законодавча врегульованість процесу формування доходів державного бюджету.

На нашу думку, доходи державного бюджету – це частина фінансових ресурсів держави, що створюються у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту й зосереджуються у державному бюджеті на основі правових норм та для виконання державою своїх функцій.

Література

1. Огонь Ц.Г. Доходи бюджету України: теорія та практика: Моногр. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2003. – 580 с.
2. Василик О.Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
3. Чугунов І.Я. Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку. – К.: НІОС, 2003. – 488 с.
4. Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science// Ed. by S. Badger, M. Bejzuk, S. Christianson a.o. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – 441p.
5. Загородній А.Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. – 4-е вид., випр. та доп. – К.: Т-во «Знання», КОО; Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ. – 566 с.
6. Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін. Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О.Д. Василика. – К.: Центр навч. літ-ри, 2005. – 480 с.
7. Романенко О.Р. Фінанси: Підруч. – К.: Центр навч. літер-и, 2004. – 312 с.

8. Бюджетний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та доповненням станом на 20 липня 2005 р. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 84 с.
9. Павлюк К. В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Моногр. – К.: НДФІ, 2006. – 584 с.
10. Юрій С.І., Бескид Й.М. Бюджетна система України: Навч. посіб. – К., НІОС. 2000. – с. 400
11. Бюджетний менеджмент: Підруч. /В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2004. – 864 с.
12. Финансы / Родионова В.М., Вавилов Ю.Я., Гончаренко Л.И. и др.; Под ред. В.М. Родионовой. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 310 с.
13. Бабич В.П., Сало И.В. Государственное управление финансами в рыночной экономике. – Киев: УкрИНТЭИ. – 1994. – 100 с.
14. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: Навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2003. – 523 с.
15. Петровська І.О., Клиновий Д.В. Финансы (з элементами статистики финансов): Навч. посіб. – К.: ЦУЛ, 2002. – 300 с.

Головко І.В.,

*аспірант кафедри обліку та аудиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Назарок П.А., Осовик О.С.,

*студенти кафедри економічної кібернетики економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Квантифікаційні властивості маргінальних оцінок у статичному у аналізі структури балансу підприємства

В статье рассматриваются вопросы, связанные с комплексной оценкой деятельности предприятия. С помощью маргинальных оценок проводятся системные аналитические исследования и анализ влияния изменения финансовых коэффициентов, которые определяются соотношениями структурных подразделов баланса, на интегральную рейтинговую оценку, позволяющие сделать выводы как относительно текущей финансовой деятельности предприятия, так и принятия управленческих решений на перспективу.

The present article considers some questions concerning a complex assessment of an enterprise's activity. The authors of the article carry out a systematic and analytical research using marginal estimations. They also analyse the influence of changing financial factors on an integral rating assessment, which enables to judge about current financial activity of an enterprise as well as to make further managerial decisions.

Ключові слова: оптимізація, баланс, статистичні методи, приріст, лінійний коефіцієнт абсолютних відхилень, питома вага, маргінальні оцінки, нормативні показники, теорія двоїстості, цільова функція, структура балансу, тенденції розвитку, постоптимальний аналіз.

Існують різні класифікації системи аналітичних коефіцієнтів, які дозволяють отримати досить детальну характеристику про фінансовий стан підприємства, але формалізований опис фінансового стану підприємства найефективніше може бути зроблений на основі бухгалтерської звітності, яка є певною фінансовою моделлю цього підприємства.

Розглядаючи типологію аналізу фінансового стану об'єктів господарювання за методикою вивчення, його поділяють на комплексний аналіз фінансового стану і експрес-аналіз. Відповідний комплекс аналітично-статистичних процедур для аналізу фінансового стану в економічній літературі може бути представлений у двох концепціях: згідно з методологією Системи національних рахунків [1] і як статистичний аналіз структури балансу підприємства [2; 3]. У другому випадку фінансовий стан підприємства визначається станом і розміщенням його майна –

активів та складом і структурою джерел формування цього майна – пасивів, тобто структурою балансу. Як основна форма бухгалтерської звітності і як метод економічного групування та узагальненого відображення у вартісній оцінці засобів підприємства за їх видами і джерелами утворення, бухгалтерський баланс характеризує майновий і фінансовий стан підприємства.

Структура балансу задається структурою засобів підприємства і структурою джерел їх утворення (тобто структурою активу й пасиву балансу). При цьому структура засобів підприємства (активу) складається як пропорція між вартісними величинами різних видів необоротних і оборотних активів. Структура джерел формування засобів підприємства формується як пропорція між вартісними величинами різних видів капіталу і резервів, довгострокових та короткострокових зобов'язань.

Співвідношення структури засобів підприємства і структури джерел їх утворення на кожному фіксований момент часу задає фінансовий стан підприємства. Тому вивчення структури балансу і особливо її динаміки дозволяє дійти важливих висновків як для здійснення поточної фінансово-господарської діяльності підприємства, так і для прийняття управлінських рішень на перспективу.

Але слід наголосити, що інформація, яку містить балансний звіт, не дає можливості зовнішнім користувачам дійти вичерпних висновків стосовно характеру і фінансової стійкості, господарської та інвестиційної діяльності підприємства; на її основі не завжди можна виявити і дослідити галузеві особливості розглянутого підприємства. Однак, дослідження балансу підприємства дозволяє оцінити динаміку зміни показників фінансової діяльності, встановити співвідношення між показниками, простежити основні напрями зміни структури балансу, визначити ступінь інертності фінансових тенденцій і параметрів, управління якими дозволяє запобігти погіршенню фінансової ситуації, зіставити отримані у ході аналізу дані з аналогічними показниками інших підприємств, визначити оптимальну, відповідно до заданого критерія, структуру майна і джерел його формування. Отже, вивчення структури майна і джерел утворення доцільно здійснювати за такими напрями:

- оцінка структури майна підприємства (структури активу балансу);
- оцінка структури джерел формування майна підприємства (структури пасиву балансу);
- оцінка структури самого балансу (структури активу і пасиву).

Оцінка структури активу балансу дає можливість встановити величину абсолютного і відносного приросту або зменшення майна підприємства та окремих його видів, визначити частку участі кожного виду майна у зміні сукупних активів, розрахувати співвідношення між різними видами активів, оцінити стійкість структури.

Оцінка структури пасиву балансу дозволяє провести, аналогічні дослідження щодо джерел формування майна підприємства.

Найважливішими етапом є зіставлення змін у структурі активу і структурі пасиву, яке у зв'язку з тим, що у балансі інформація представлена у вигляді взаємопов'язаних характеристик, дозволяє дійти висновків, за рахунок яких джерел відбулися зміни у структурі майна, а також, яким чином зміни у структурі джерел формування засобів вплинули на структуру майна підприємства.

Для виконання аналітичних досліджень і оцінок структури активу й пасиву балансу доцільно зробити групування його статей, оскільки проведення аналізу безпосередньо за всіма статтями балансу є досить трудомістким і неефективним. Занадто велика кількість розрахункових показників не дозволяє виділити основні тенденції у структурі балансу. Головною ознакою групування статей активу балансу є ступінь їх ліквідності. Залежно від нього активи підприємства поділяються на дві великі групи: необоротні активи (імобілізовані засоби) і оборотні активи (мобільні засоби). Пасив балансу можна представити у вигляді двох аналітичних угруповань. З одного боку, в основу групи може бути покладена юридична закріпленість засобів, що використовують підприємства і які поділяються на власні і позичкові. З іншого боку, важливу роль відіграє тривалість використання засобів в обігу підприємства. Тому прийнято розрізняти

засоби тривалого використання і засоби короткострокового використання. Відобразити головні, істотні риси структури балансу дозволить також агрегування статей балансу з різним ступенем деталізації.

Дослідження структури балансу за згрупованими даними можна на основі використання статистичних методів, що полягають, насамперед, у вимірюванні і порівнянні структури балансу, виявленні пропорцій та закономірностей. Вимір та порівняння структури балансу можна провести за допомогою показників структури: частки і питомої ваги. Ці показники, хоча і є кількісними, але дають і якісну характеристику сукупностей, що досліджуються. До показників, що дають статичну характеристику структури балансу, можна віднести: питому вагу показника (статті) балансу у валюті балансу, питому вагу показника балансу в підсумку розділу балансу тощо.

Однак структура балансу має рухливість, тобто властивість змінюватись як кількісно, так і якісно, а статичний її аналіз не забезпечує ні просторової порівнянності, ні порівнянності за часом. Тому структура балансу повинна вивчатись як у статичці, так і у динаміці і, по можливості, доповнюватись оглядом аналогічних показників по типових підприємствах, їх середньогалузевими і середньопрогресивними рівнями. При цьому великого практичного значення набувають вивчення структури в динаміці, оцінка структурних зрушень (зміни структури за часом) і структурних розбіжностей (зміни структури у просторі), виявлення і характеристика основних тенденцій розвитку.

Проводити подібні дослідження можна із застосуванням методів аналізу динамічних рядів, що дозволить охарактеризувати інтенсивність окремих змін у показниках балансу (рівнях ряду) від періоду до періоду; виявити основні закономірності динаміки структури балансу на окремих етапах і у цілому за розглянутий період; визначити фактори, що обумовили зміну структури балансу.

До показників динаміки, що характеризують зміну структури балансу, можна віднести абсолютний приріст (швидкість росту), коефіцієнт росту, темп росту, темп приросту. При цьому слід зазначити, що показники можна обчислювати як на основі абсолютних, так і на основі відносних показників балансу (тобто питомої ваги показників балансу у валюті балансу). Враховуючи те, що інфляційні процеси ускладнюють проведення зіставлення в динаміці та істотно спотворюють абсолютні показники, для проведення динамічного аналізу доцільнішим є використання відносних показників, оскільки вони деякою мірою нівелюють негативний вплив інфляційних процесів, а також дають можливість проводити порівняльний аналіз структури балансу за сукупністю однорідних підприємств з урахуванням їх галузевої специфіки та інших характеристик.

Безперечно, найважливішою передумовою застосування перерахованих методів є порівнянність даних у порівнюваних періодах.

Враховуючи вищевикладені аргументи, доцільно використовувати відносні показники балансу, що характеризують його структуру. Для оцінки структурних зрушень (а в деяких випадках і структурних розходжень) вихідними показниками можуть бути:

- «абсолютний» приріст питомої ваги j -го показника балансу ($j = \overline{1, m}$), що показує, на яку величину у відсотках збільшилася або зменшилася певна структурна частина у періоді i ($i = \overline{1, n}$) у порівнянні з будь-яким іншим періодом:

$$\Delta a_{i,i-1}^j = a_i^j - a_{i-1}^j, \quad (1)$$

де a_i^j - значення j -го показника балансу в i -й період,

a_{i-1}^j - значення j -го показника балансу в $(i-1)$ -й період;

- темп росту питомої ваги, який визначається відношенням питомої ваги j -го показника балансу у i -й період часу до питомої ваги аналогічного показника в попередній період:

$$T_{i,i-1}^j = \frac{a_i^j}{a_{i-1}^j}. \quad (2)$$

Ці два показники динаміки питомої ваги показників балансу взаємно доповнюють один одного, дозволяючи зробити всебічну оцінку структурних зрушень. При цьому використання відносних величин для їх розрахунку визначає певні особливості їх застосування, а саме:

1. Сума питомої ваги всіх показників балансу в будь-який момент часу дорівнює 100% і при змінах у структурі одна частина приростів питомої ваги завжди буде додатньою, а інша від'ємною. Сума ж усіх приростів дорівнюватиме нулю.
2. Темпи росту питомої ваги завжди є додатніми величинами. Однак якщо у структурі балансу мали місце структурні зміни, частина темпів росту буде більше одиниці, а частина – менше. При цьому їх середнє значення, зважене за базисною питомою вагою, дорівнюватиме одиниці.

При розгляді структури балансу за кілька періодів виникає необхідність в усередненні показників «абсолютного» приросту питомої ваги і темпу росту питомої ваги. Це можливо зробити, розрахувавши:

- середній «абсолютний» приріст питомої ваги показника балансу за n періодів

$$\bar{\Delta}a_i^j = \frac{a_n^j - a_1^j}{n-1}; \quad (3)$$

- середній темп росту питомої ваги за n періодів

$$\bar{T}_i^j = \sqrt[n-1]{\frac{a_n^j}{a_1^j}}. \quad (4)$$

Також можливо зробити оцінку і середньої питомої ваги кожного (чи найбільш вагомого) показника балансу за весь розглянутий період, однак для цього, поряд з відносними даними про питому вагу, необхідно мати вихідні дані про величини цих показників в абсолютному вираженні.

Розглянуті статистичні методи і прийоми дозволяють провести кількісний аналіз зміни кожного показника балансу. У той самий час при порівнянні динаміки однієї і тієї самої структури балансу за різні періоди або кількох балансів однорідних підприємств виникає необхідність оцінки руху або, навпаки, стабільності (стійкості) даної структури балансу. Для цього можна застосувати статистичні показники. На нашу думку, найбільш вдалимими і такими, що мають прозору економічну інтерпретацію, є:

- лінійний коефіцієнт абсолютних відсоткових структурних зрушень, що визначається як сума приростів питомої ваги, без урахування знаку, поділену на число структурних частин балансу:

$$L_i = \frac{\sum_{k=1}^K |a_i^k - a_{i-1}^k|}{K}, \quad (5)$$

де a_i^k – показник абсолютного відсоткового приросту k -ї ($k = \overline{1, K}$) частини сукупності, за i -й період, k – кількість структурних частин балансу;

- квадратичний коефіцієнт «абсолютних» відсоткових структурних зрушень, що більш «чутливо» реагує на зміни, які відбуваються в структурі балансу. Цей коефіцієнт визначається як корінь квадратний із суми квадратів приростів питомої ваги, поділеної на число структурних частин балансу:

$$S_i = \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^K (a_i^k - a_{i-1}^k)^2}{K}}. \quad (6)$$

Лінійний і квадратичний коефіцієнти абсолютних відсоткових структурних зрушень дозволяють одержати зведену оцінку швидкості зміни питомої ваги окремих частин сукупності.

Узагальнені статистичні методи і статистичні прийоми аналізу становили основу методики статистичного аналізу структури балансу, яка розроблена і застосовується на економічному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка.

Одже, застосування методики статистичного аналізу дозволяє дати оцінку структури активів, охарактеризувати її динаміку і закономірності зміни, а також оцінити фінансовий стан підприємства, але не дає відповіді щодо оптимальності структури, при якій виконуються загально визнані умови ліквідності та співвідношень різних підрозділів, що виражаються конкретними показниками. Крім цього, часто виникають ситуації, коли необхідно деякий час дотримуватись певної структури балансу, яка б відповідала деяким (не обов'язково нормативним чи оптимальним з точки зору нормального функціонування підприємства) значенням фінансових коефіцієнтів (наприклад, при бажанні отримати банківський кредит). Можна просто встановити їх нормативні (необхідні) значення, але при цьому не гарантована взаємовиключність показників. Тому виникає потреба розробити таку «еталонну» структуру балансу, за якої саме ці показники будуть визначені.

Запропоновані у літературі і ті, що використовуються на практиці, методики структурного аналізу і варіанти систематизації показників дають змогу оцінити фінансовий стан підприємства порівняно з іншими суб'єктами або з іншими звітними періодами. Але у випадках, коли доводиться порівнювати між собою підприємства-банкрути складно відповісти на питання, які саме фактори погіршують фінансовий стан конкретного підприємства.

Щоб уникнути цього, необхідно мати баланс-еталон, з яким можна було б порівнювати баланси інших підприємств і який відповідав би необхідним, або заданим вимогам щодо його ліквідності та співвідношень різних підрозділів. Для вирішення цієї проблеми нами запропоновано застосувати потужний інструментарій оптимального програмування, теорії двоїстості, методи кількісного і якісного постоптимального аналізу [3;4]. Це дозволить не тільки розробити ефективні алгоритми визначення оптимальної структури балансу, а й дасть змогу проводити внутрішній аналіз структури балансу, зробити змістовні економічні висновки та узагальнення відносно фінансового стану, які ґрунтуються на залученні математично доведених положень. Формулювання двоїстих задач, властивості маргінальних оцінок, що витікають із теорем двоїстості мають фундаментальне значення як для визначення структури балансу, маргінальних оцінок показників структури балансу, методів пошуку оптимальних співвідношень у структурі балансу, так і для якісного економіко-математичного і статистичного аналізу отриманих рішень, а також дослідження властивостей побудованих моделей.

Нехай мета аналізу полягає у максимальному наближенні інтегрального показника фінансових коефіцієнтів, які визначаються як співвідношення показників структури балансу до деякого нормативного значення, що у загальному вигляді може бути записане функціоналом

$$f(X) \rightarrow \min (\max) ; \quad (7)$$

а нормативні значення фінансових коефіцієнтів системою обмежень

$$\Phi_i(x) \leq (\geq) b_i \quad (i = \overline{1, m}); \quad (8)$$

при невід'ємності величин структурних підрозділів балансу

$$x_j \geq 0 \quad (j = \overline{1, n}). \quad (9)$$

Економічний зміст задачі (7)–(9) полягає у знаходженні такого інтегрального показника, який мав би найменше відхилення від заданого нормативного показника при обмеженості певних

структурних підрозділів балансу, які виражені нормативними значеннями фінансових коефіцієнтів.

Побудуємо двоїсту задачу до задачі (7)–(9). Для цього введемо показники y_i – множники Лагранжа, відповідно кожному обмеженню в основній системі обмежень (8). Сформулюємо функцію Лагранжа для цієї задачі:

$$L(X, Y) = f(X) - \sum_{s=1}^m y_s [b_s - \Phi_s(X)]. \quad (10)$$

Відповідно до теорії Куна-Таккера задачі (7) – (9) відповідає двоїста задача (11) – (13), в якій кожному із обмежень (11), (12) ставляться відповідно до умови (8), (10):

$$y_i \geq 0; \quad (i = \overline{1, m}); \quad (11)$$

$$\frac{\partial f(X)}{\partial x_j} - \sum_{i=1}^m y_i \frac{\partial \Phi_i(X)}{\partial x_j} \leq 0, \quad (j = \overline{1, n}); \quad (12)$$

$$\max L(X, Y) = f(X) - \sum_{s=1}^m y_s [b_s - \Phi_s(X)]. \quad (13)$$

Тут $\frac{\partial f(X)}{\partial x_j}$ і $\frac{\partial \Phi_i(X)}{\partial x_j}$ – частинні похідні функції $f(X)$ і $\Phi_i(X)$ по компонентам

вектора невідомих $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$.

Згідно з теорією двоїстості, зокрема у лінійному програмуванні, в якому розглядаються лінійні задачі, або такі, які можуть бути зведені до лінійних, множники Лагранжа оптимального плану є частинними похідними, тобто

$$y_i^* = \frac{\partial f(X^*)}{\partial b_i}. \quad (14)$$

Такі оцінки називаються маргінальними [5, с. 87-91]. Виходячи із (14) властивість маргінальних оцінок можна інтерпретувати як міру впливу зміни значення фінансових коефіцієнтів на інтегральну оцінку. Тобто, маргінальна оцінка y_i^* показує зміну інтегральної оцінки при зміні структурних підрозділів балансу, за допомогою яких визначаються фінансові коефіцієнти, на одиницю (взагалі кажучи, при нескінченно малій зміні).

Розглянемо оптимізаційну економіко-математичну модель з критерієм інтегрального показника

$$f(X) = \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^n}\right)^2} \rightarrow \min \quad (15)$$

і обмеженнями:

$$\sum_{i=1}^n \alpha_i \geq b_j, \quad (j = \overline{1, m}) \quad (16)$$

$$\alpha_i \geq 0, \quad (i = \overline{1, n}) \quad (17)$$

де α_i – фінансовий коефіцієнт, який визначається співвідношенням структурних підрозділів балансу ($i = \overline{1, n}$) (наприклад: коефіцієнт фінансової стабільності – відношення власного капіталу до залученого капіталу; коефіцієнт фінансового лівериджу – відношення довгострокових

зобов'язань до власного капіталу та ін.); α_i^H – нормативні значення фінансових коефіцієнтів ($i = \overline{1, n}$); b_j – мінімально допустимі величини необхідних співвідношень певних структурних підрозділів балансу, а також умов стабільності фінансового стану (наприклад: величина відношення необоротних активів до запасів та витрат; дебіторської заборгованості до грошових коштів).

Економічний зміст задачі (15) – (17) полягає у знаходженні таких оптимальних показників структури балансу, які забезпечують найменше відхилення від нормативних значень фінансових коефіцієнтів.

Для побудови двоїстої задачі до задачі (15) – (17) необхідно провести лінеаризацію функції (15), розклавши її за формулою Тейлора у точці $\alpha_0 = (\alpha_1^H, \alpha_2^H, \dots, \alpha_n^H)$ і обмежившись лінійними членами: $f(\alpha) \approx f(\alpha_0) + f'(\alpha_0) \cdot (\alpha - \alpha_0)$ (похибка цієї рівності визначається формулою

$r(\alpha) = \frac{f''(\theta)}{2!} (\alpha - \alpha_0)^2$). Ліву частину (15) представимо у точці $\alpha_0 = (\alpha_1^H, \alpha_2^H, \dots, \alpha_n^H)$ за

формулою Тейлора. Оскільки $\left. \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2} \right|_{\alpha=\alpha_0} = 0$, маємо:

$$\begin{aligned} \left. \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2} \right|_{\alpha=\alpha_0} &= \frac{\partial f(\alpha_0)}{\partial \alpha_1} \cdot (\alpha_1 - \alpha_1^H) + \frac{\partial f(\alpha_0)}{\partial \alpha_2} \cdot (\alpha_2 - \alpha_2^H) + \dots + \frac{\partial f(\alpha_0)}{\partial \alpha_n} \cdot (\alpha_n - \alpha_n^H) + r(\alpha) = \\ &= \frac{-(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_1^H})}{\alpha_1^H \cdot \left. \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2} \right|_{\alpha=\alpha_0}} \cdot (\alpha_1 - \alpha_1^H) + \frac{-(1 - \frac{\alpha_2}{\alpha_2^H})}{\alpha_2^H \cdot \left. \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2} \right|_{\alpha=\alpha_0}} \cdot (\alpha_2 - \alpha_2^H) + \dots + \\ &+ \frac{-(1 - \frac{\alpha_n}{\alpha_n^H})}{\alpha_n^H \cdot \left. \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2} \right|_{\alpha=\alpha_0}} \cdot (\alpha_n - \alpha_n^H). \end{aligned}$$

Частинні похідні в точці $\alpha = \alpha_0$ мають невизначеність виду «0/0» і, звісно, в цій точці не існують. Тому за точку α_0 потрібно прийняти іншу точку β_0 , близьку до α_0 , наприклад, $\beta_0 = \alpha_0 + \delta = (\alpha_1 + \delta_1, \alpha_2 + \delta_2, \dots, \alpha_n + \delta_n)$, де δ_i ($i = \overline{1, n}$) допустиме відхилення. В цьому випадку розкладення за формулою Тейлора (15) матиме вигляд:

$$\left(\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{\alpha_i}{\alpha_i^H}\right)^2 \right)^{1/2} = - \frac{\delta_1}{(\alpha_1^H)^2 \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{\delta_i}{\alpha_i^H}\right)^2}} (\alpha_1 - \alpha_1^H - \delta_1) - \frac{\delta_2}{(\alpha_2^H)^2 \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{\delta_i}{\alpha_i^H}\right)^2}} (\alpha_2 - \alpha_2^H - \delta_2) -$$

$$\begin{aligned}
 & \dots - \frac{\delta_n}{(\alpha_n^n)^2 \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{\delta_i}{\alpha_i^n}\right)^2}} (\alpha_n - \alpha_n^n - \delta_n) = \\
 & - \frac{\delta_1}{\delta \cdot (\alpha_1^n)^2} (\alpha_1 - \alpha_1^n - \delta_1) - \frac{\delta_2}{\delta \cdot (\alpha_2^n)^2} (\alpha_2 - \alpha_2^n - \delta_2) - \\
 & \dots - \frac{\delta_n}{\delta \cdot (\alpha_n^n)^2} (\alpha_n - \alpha_n^n - \delta_n), \text{ де } \delta = \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{\delta_i}{\alpha_i^n}\right)^2}.
 \end{aligned}$$

Таким чином, отримуємо лінійаризовану цільову функцію моделі (15) – (17) у вигляді:

$$f_L(X) = -\Delta^{-1} \sum_{i=1}^n \frac{\delta_i}{(\alpha_i^n)^2} (\alpha_i - \alpha_i^n - \delta_i) \rightarrow \min, \quad (18)$$

$$\text{де } \Delta = \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{\delta_i}{\alpha_i^n}\right)^2}.$$

Згідно з (11) – (13) побудуємо двоїсту задачу до задачі (16) – (18). Вона матиме вигляд:

$$\Delta^{-1} \left(\sum_{i=1}^n \frac{\delta_i}{\alpha_i^n} + \sum_{i=1}^n \frac{\delta_i^2}{(\alpha_i^n)^2} \right) + \sum_{j=1}^m y_j b_j \rightarrow \max, \quad (19)$$

$$\sum_{j=1}^m y_j \geq -\Delta^{-1} \frac{\delta_i}{(\alpha_i^n)^2}, \quad (i = \overline{1, n}) \quad (20)$$

$$y_j \geq 0. \quad (j = \overline{1, m}) \quad (21)$$

Таким чином оптимальне рішення $\alpha^* = (\alpha_1^*, \alpha_2^*, \dots, \alpha_n^*)$ задачі (15) – (17) задає оптимальну (згідно з обраним критерієм і заданими нормативними значеннями фінансових коефіцієнтів) структуру співвідношення між розділами і статтями балансу.

Оптимальні рішення $y_j^* = (y_1^*, y_2^*, \dots, y_m^*)$ двоїстої задачі (19)–(21) є квантифікаційними оцінками обмежень (16) і згідно з умовами доповнюючої нежорсткості тобто, якщо $y_j^* > 0$, то обмеження з (16) поставлені їм у відповідність, виконуються як строга рівність, а у випадку, коли $y_j^* = 0$ як строга нерівність.

Таким чином, маргінальні оцінки дають змогу виявити такі підрозділи балансу, зміна яких може наблизити значення фінансових коефіцієнтів до нормативних меж і і визначають показують на скільки зміниться оптимальна величина функціоналу (15) при зміні фінансових показників, які визначаються співвідношенням структурних підрозділів балансу, на одиницю.

До речі, при проведенні теоретичного кількісного постоптимального аналізу моделі (19) – (21) можна визначити величини δ_i ($i = \overline{1, n}$) і їх вплив на y_j^* ($j = \overline{1, m}$).

Реалізація моделі може успішно проводитись на персональному комп'ютері з застосуваннями відповідних пакетів прикладних програм (наприклад), STADIA, MATHCAD, MATLAB, MAPLE, STATGRAPHICS, LINDO, EXCEL та ін.) і, на нашу думку, не потребує створення спеціальних алгоритмів і програмного забезпечення, хоча алгоритми можуть бути реалізовані у вигляді функцій користувача у середовищі Visual Basic for Application для Microsoft Excel.

При практичній реалізації у системі нормативних коефіцієнтів, що характеризують структуру балансу, нормативні значення визначались за чинними стандартами GAAP, враховуючи галузеві особливості, а також з урахуванням міркувань фахівців [6], та практичного досвіду одного з авторів.

Література

1. Головка І.В. Економічний баланс підприємства «Ресурси-використання» при трансформації облікової інформації в показники Системи національних розрахунків //Сб. наук. праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007.– Вип. 14. – С. 216–226.
2. Фещенко Є.А., Головка І.В. Динаміка співвідношення активів підприємства як критерій фінансової стійкості //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: економіка. – К.: ВПЦ «Київський університет», – 2005.– Вип. 74.–С. 32–34.
3. Головка І.В. Статистичні методи в оцінці структури активів підприємства // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 72-83.
4. Головка І.В. Маргінальні оцінки у визначенні інтегрального показника рейтингу підприємства //Система державної статистики в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи. Збірник текстів доповідей на IV науково-практичній конференції з нагоди Дня працівників статистики. – К.: Держкомстат України, Державна академія статистики, обліку та аудиту, 2006. – С. 286–294.
5. Математика и кибернетика в экономике: Словар-справочник. – М.: Экономика, 1975. – 700 с.
6. Цал-Цалко Ю.С. Методологія статистичного аналізу фінансового стану суб'єктів господарювання: Дис. д-ра екон. наук. – К., 2005.– 504 с.

Луцик Ю.О.,

*ад'юнкта кафедри бухгалтерського обліку,
звітності та контрольно-ревізійної роботи Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Національний ринок інформаційних послуг та особливості його формування

В статье анализируется вопрос формирования национального рынка информационных услуг. Доказана необходимость реализации стратегии его развития с целью повышения экономического уровня страны.

A question of forming the national market of IT services is analysed in the present article. There has also been proved the necessity of realizing the strategy of its development, which will enable economic level of the country to grow.

Ключові слова: ринок інформаційних послуг, інформаційні ресурси, інформаційні товари і послуги.

Найважливішою подією економічного життя кінця ХХ ст. є активне використання інформації у світі великого бізнесу та народження інформаційної індустрії. У статті й розглядаються саме питання розвитку і функціонування інформаційного ринку, а конкретніше – ринку інформаційних послуг. Цей ринок є досить молодий і слабо розвинутий, однак сьогодні він найбільш перспективний. Для його створення і продуктивного функціонування світова економіка готувалася протягом чотирьох технологічних укладів із циклами по 50–60 років. За теорією «довгих хвиль» М.Кондратьєва, науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно з циклами 50–60 років, причому ці інформаційні цикли у жодному разі не відміняють попередніх циклів, навпаки, набувають рішучого і домінуючого впливу на характер, динаміку економіки, на хід макроекономічних процесів, на прогнозування перспектив розвитку в окремих секторах економіки.

На кожному етапі розвитку суспільства виникає відповідна галузь економіки, яка і формує специфічну сферу, збагачену науково-технічним та інноваційним напрямом діяльності. Звертається увага на тісний взаємозв'язок технологічних та інформаційних змін, доводиться, що основа кожного технологічного укладу – це інформація. Ситуація, при якій виникає можливість упровадження нововведень, зумовлена вичерпуванням екстенсивної фази розвитку попереднього циклу через моральне старіння існуючих техніки та технологій і готовністю капіталу робити інвестиції у прогресивні новації.

Нинішній – п'ятий – уклад започатковано у середині 80-х років ХХ ст. Він спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, супутникових технологій. Перших чотири цикли були сформовані у межах індустріальної цивілізації, п'ятий цикл збігається із розвитком постіндустріальної економіки. Ускладнення економічного життя, зміна в динаміці процесів у всіх сферах діяльності людини привели, з одного боку, до зростання потреб у інформації, а з другого, – до створення нових засобів і способів задоволення цих потреб. Інформаційні ресурси у поєднанні із засобами їх виробництва і використання створюють потенціал довгострокової дії. Одним із складових технологічного укладу є інформаційний ринок, а саме – інформаційні послуги, спрямовані на створення важливих елементів суспільного багатства. «...Людина відкрила новий інформаційний світ, при цьому вона прагнула усунути недоліки мовного спілкування, використовуючи засоби, здатні прискорити простір і час, тобто забезпечити швидкість передачі інформації. Одночасно формуються й економічні відносини з приводу забезпечення інформаційної взаємодії між людьми. Причому ця двоїстість інформаційних відносин (з одного боку, задовольняти суспільні потреби у спілкуванні, а з іншого, одночасно забезпечувати відтворення економічних умов функціонування й розвитку інформаційного ринку як відносно самостійної підсистеми в економічній системі суспільства) з розвитком ринкових відносин взагалі тільки підсилюється» [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує на те, що питання розвитку і становлення інформаційного ринку досліджували Л. Винарик, О. Кілієвич, В.Іноземцев, А. Гальчинський, О. Чухно, Ю. Бажал, В. Пархоменко, О. Чубукова, Веймер Д.Л., Вайнінг А.Р. [1; 3–5; 9; 10; 12]. Тому, при розгляді цього питання ми будемо керуватися не тільки власними дослідженнями, а й досвідом закордонних економістів. Це, насамперед, пов'язане з питанням становлення українського ринку інформаційних послуг. «Вивчення світового досвіду допомагає знайти відповіді на важливі запитання: які інформаційні продукти і послуги запропоновано або відсутні, коли їх купують або продають, де саме купують чи продають. Здебільшого кожна операція інформує покупця і продавця про їх фінансовий стан, плани і стратегію» [6].

Процес розвитку ринку інформаційних послуг перетворив інформацію із наукової категорії на категорію економічну, комерційну. Відповідно становлення інформаційного сектора економіки набуває все більшого впливу і значення для економічного розвитку країни і залишається одним із актуальних питань сьогодення.

Метою нашої статті є дослідження основних факторів становлення національного ринку інформаційних послуг та його складових.

Розвиток інформаційного сектора економіки є об'єктивною необхідністю і основою прогресивних змін в економічній системі держави. Отже, необхідність реалізації стратегії його розвитку в Україні є одним із найважливіших завдань науки і господарської практики.

Становлення інформаційного ринку відбувалося досить повільно. У 20–30-х роках ХХ ст. створювалася наукова база для розвитку інформаційних технологій, скористатися якою могли тільки великі замовники. Основними постачальниками виступали інформаційні служби державних та навчальних закладів, науково-технічних товариств, які працювали на некомерційній основі, основними споживачами – вчені і спеціалісти у сфері науки і техніки.

50-і роки характеризуються активним процесом становлення спеціалізованих інформаційних центрів. Підвищується якість інформаційних продуктів, розширюється їх асортимент за рахунок

поглиблення аналітико-синтетичної обробки інформаційних ресурсів.

На початку 60-х років більш активно відбувалися зміни в економіці, підвищувалися темпи економічного розвитку та ринкової конкуренції, паралельно з інформаційним ринком почав розвиватись ринок послуг електронної обробки і передачі даних. Саме у цей час розвиток засобів масової інформації, засобів телекомунікацій став поштовхом для формування суспільства, побудованого на використанні інформаційних ресурсів. Переробка, зберігання та реалізація інформації автоматизованим способом почала посідати провідне місце.

У 70-х роках ХХ ст. характерним було запровадження перших варіантів комп'ютерної техніки у народному господарстві, активна робота з уже існуючими базами даних у діалоговому режимі. Важливим видом інформаційних послуг на ринку стали бази даних, які містили реферативну, фактографічну і довідкову науково-технічну інформацію, а у подальшому – економічну й статистичну інформації. Бази даних набували самостійного значення як інформаційні послуги.

На початку 80-х років налагоджувався випуск недорогих персональних комп'ютерів, що дало можливість запровадити їх у народне господарство і, відповідно, створити передумови для розвитку ринку персональних комп'ютерів і відповідного супровідного забезпечення. Основну долю ринку інформаційних послуг почала займати торгово-економічна та фінансова інформація.

Сучасний етап характеризується широким запровадженням комп'ютерної техніки і наявністю локальних мереж, які дозволяють обмінюватись інформаційними ресурсами і тим самим спрощують процес автоматизованої обробки та передачі інформації. Це дозволяє отримувати необхідну світову та внутрішню інформацію з усіх галузей знань і тим самим сформувати національну базу інформаційних ресурсів. Саме тоді інформаційну сферу економіки, а точніше, досліджуваний нами ринок інформаційних послуг почали розглядати як окремий сектор економіки, здатний приносити прибуток.

Особливістю інформаційного ринку на сучасному етапі є те, що процес вивчення ринку відбувається паралельно із його становленням. Це значною мірою полегшує процедуру формування нового попиту на інформаційні послуги. Важливо також, що поява нових інформаційних потреб нерідко сприяє впровадженню нових інформаційних технологій. Так, процеси становлення ринку інформаційних послуг збігаються з проблемами інформатизації суспільства.

Таким чином, формування ринку інформаційних послуг відбулося під впливом дії законів ринкової економіки, яка і спонукала до його розвитку. Факторами, що сприяли виникненню інформаційного ринку в Україні, є:

- розвиток ринкових відносин приводить до радикальних структурних змін ведення національного господарства;
- визначення інформації як товару, тобто актуалізація економічної парадигми перетворення інформації на економічну категорію;
- збільшення частки наукоємних послуг у внутрішньому споживанні України та експорті послуг, приріст пропозиції наукоємних послуг у секторах економіки;
- збереження та повне використання людського потенціалу України (з перетворенням його на людський капітал);
- прогрес технічних засобів, виникнення комп'ютерних мереж Інтернету;
- вихід іноземних фірм на внутрішній ринок України і наявність конкуренції між виробниками інформаційних послуг.

Інформація перетворилася на самостійний фактор економічного розвитку, інформаційна сфера – на домінуючу. Формування ринку інформаційних послуг необхідно розглядати через три складові:

- наявність бази даних (бази інформаційних ресурсів);
- наявність засобів зв'язку, комунікацій та обчислювальної техніки;

- наявність можливості користувача сприйняти й оцінити інформацію.

Перша складова – наявність бази даних. Сьогодні в Україні швидкими темпами відбувається процес формування ринку інформаційних продуктів і послуг, найважливішим компонентом якого є бази даних (або інформаційні ресурси), що являють собою національне багатство і є основним джерелом інформації й інформаційного обслуговування, що створюються державними органами, науково-дослідними інститутами, інформаційними центрами та агентствами, бібліотеками, діяльність яких спрямована на отримання, обробку та збереження інформаційних продуктів та послуг і передачу їх споживачам.

Друга складова – наявність засобів зв'язку, комунікацій та обчислювальної техніки. Формування інформаційного ринку зумовлене прогресом технічних засобів, виникненням комп'ютерних мереж, які забезпечують швидке створення, обробку і передачу великої кількості інформації, а також знижують затрати на її зберігання. Використання сучасних засобів обробки даних і телекомунікації є стимулом розвитку індустрії інформації, що створює можливість надання сучасних індивідуалізованих видів інформаційних послуг. «...Обсяг інформаційних потоків, які передаються засобами зв'язку, повинен зростати, по крайній мірі, пропорційно квадрату росту економічного потенціалу країни. Іншими словами, потреби господарства в послугах зв'язку забезпечені у тому випадку, якщо темпи росту інформаційних потоків не менш як удвічі перевищують темпи росту ВВП» [5].

Третя складова – наявність можливості споживача аналітично сприймати інформацію. На даному етапі необхідно провести роботу по інформуванню учасників ринку про його особливості й можливості, навчити ефективно використовувати інформаційні технології як на промисловості, так і у домогосподарстві. Важливим етапом є підвищення рівня інформаційної грамотності населення і готовність органів державної влади впроваджувати на всіх рівнях інформаційні продукти для ефективного розв'язання управлінських завдань.

Перші кроки по створенню й побудові інформаційно-технологічного середовища вже зроблені: створені єдина система апаратних засобів, програмне забезпечення бази даних.

Сьогодні вже можна говорити про наявність в Україні ринку інформаційних продуктів і послуг. Ринок інформаційних послуг – це сукупність економічних, правових та організаційних відносин, які включають, з одного боку, механізм вільного ціноутворення та вільне підприємництво на основі конкуренції суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача, з другого, – державне регулювання ринку. Причому ринок інформаційних послуг виконує три основні задачі: максимально задовольняє існуючий попит на інформаційні послуги; стимулює підвищення ефективності економічної діяльності; поліпшує взаємодію виробників послуг за рахунок підсилення елементів саморегулювання.

Інформаційний ринок має свою вже створену інфраструктуру, яка включає інформацію як частково вільний ресурс, інформаційні структури, що виробляють інформаційні товари і послуги, інформаційні структури-посередники, споживачі інформаційних товарів і послуг. Сучасну інформаційну інфраструктуру створено так, щоб її діяльність була спрямована на своєчасне задоволення потреб суспільства в інформації.

Всіх учасників ринку інформаційних послуг об'єднує інформаційний попит, інформаційна пропозиція, інформаційна послуга і, за необхідністю, інформаційний товар. Оскільки у сфері попиту виступають інформаційні потреби, а у сфері пропозиції – інформаційні продукти та послуги, що мають задовольнити ці потреби, співвідношення між ними на ринку не тільки фіксує пропорції чи диспропорції економічної діяльності суспільства, а й виступає засобом регулювання. Основною метою ефективного функціонування ринку інформаційних послуг є здатність ринку забезпечити організацію взаємовигідного обміну між учасниками ринку. «...Система має виробляти такі речі, які хочуть і можуть собі дозволити купити споживачі, і в такій пропозиції, яка відповідає їхнім бажанням, для того, щоб називатися ефективною системою» [1].

На даному етапі розвитку інформаційний ринок України, як і інші ринки, має свою сегментацію. Питання стосовно об'єднання інформаційних продуктів і послуг за певними соціальними і споживчими ознаками вивчали вчені з різними поглядами і саме головне у різні етапи формування інформаційного ринку [2; 7; 8; 10; 12]. Узагальнюючи різні погляди і думки, можна навести такий розподіл:

- сектор ділової інформації;
- сектор науково-професійної інформації;
- сектор соціально-політичної інформації;
- сектор масової та споживчої інформації.

На сучасному етапі розвитку всі сектори інформаційного ринку функціонують і розвиваються, однак найбільш вагомим і перспективним є, звичайно, сектор науково-технічної інформації, який поєднує наукову думку, суспільну працю і виробничу діяльність і, відповідно, є найбільш затребуваним за сучасних умов розвитку суспільства. Інформаційним фундаментом побудови і функціонування індустріального суспільства є такий ресурс як продукція науково-технічної інформації [12]. Крім того, за умов ринку основним завданням розвитку ринку інформаційних послуг є орієнтація на ділову інформацію, причому в електронному вигляді, що дозволяє перетворити інформаційну індустрію на найважливіший елемент ринкової інфраструктури.

Формування ринку інформаційних послуг є одним із головних факторів зростання частини інформаційного виробництва. Нині сфера інформатизації здійснює свій внесок в розвиток національної економіки та соціальної сфери. Галузь дає 8% ВВП держави і має значний потенціал для його збільшення [13]. Так, якщо порівняти обсяг наданих інформаційних послуг у 2002, 2003, 2006 рр., то можна помітити зростання обсягу реалізованих послуг у 2003 на 2,35%, 2006 – на 7,05% порівняно з 2002 р. Обсяг реалізованих інформаційних послуг від загального обсягу послуг за видами економічної діяльності у 2002 р. становив 1,9 %, у 2003 – 3,6%, у 2006 р. – 5,2%. Спостерігається стала тенденція до зростання частини інформаційних послуг у загальній структурі обсягу послуг. Це пов'язане, з одного боку, із зростанням попиту у сфері інформаційних послуг з боку споживачів інформаційних продуктів, а з другого, – із зацікавленістю підприємств у створенні й продажу інтелектуальної продукції. Відчувається тісний взаємозв'язок між інформаційним товаром і послугою.

З появою інформаційних послуг розширився попит на інформаційні продукти, оскільки це сприяло індивідуалізації пропозиції для окремих споживачів і врахування особистих потреб. Сьогодні більших результатів має той, хто краще розуміє зміни на ринку і вміє побудувати найкращу економічну модель, яка поєднує дії, пов'язані з формуванням інформаційних ресурсів, розповсюдженням, використанням і продажем інформаційних продуктів і послуг (мистецтво створення вартості із нематеріальних активів), а також із розвитком інновацій і навчанням. Крім того, отримуючи від інформаційної структури інформацію, споживач сплачує не стільки за інформацію, скільки за інформаційні послуги, тобто, послуги по її обробці і наданню.

Становлення, розвиток і формування ринку інформаційних продуктів і послуг є результатом природного розвитку механізмів обміну інформацією. Рівень і перспективи розвитку інформаційного сектора економіки визначаються відповідно до спрямованості інформаційної діяльності на ринкові відносини як елемента ринкової інфраструктури.

Розширення попиту на інформаційні послуги, висока рентабельність окремих напрямів інформаційної діяльності, позитивні перспективи залучали і залучають все більше в індустрію інформації великий бізнес, особливо з інших галузей, маються на увазі компанії з виробництва обчислювальної техніки, авіакосмічні, консультаційні, дослідні, видавничі установи та засоби масової інформації. Відповідно, інформаційна індустрія починає набирати оберти, з кожним кроком більше впливаючи на економічне життя суспільства.

Отже, основні умови функціонування ринку інформаційних послуг мають такі закономірності:

- неухильно збільшується частина інтелектуальної праці, яка міститься в запропонованих на ринку інформаційних товарах і послугах;
- основним напрямом у формуванні інформаційних послуг є максимальне врахування і задоволення індивідуальних потреб споживачів, тобто їх індивідуалізація;
- починає формуватися широкий і різноманітний спектр інформаційних послуг і, відповідно, здійснюється перехід від задоволення споживчих потреб до вирішення ділових завдань, що дозволяє споживачу обирати найбільш прийнятний комплекс послуг, який відповідає його потребам, цілям і фінансовим можливостям;
- нові інформаційні товари та послуги не знищують існуючі раніше, вони тільки доповнюють і частково змінюють відповідно до вимог часу і розвитку науково-технічного прогресу.

Головна мета економіки України – це цілеспрямований процес конвертації інформації послуг у вартість і у той самий час створення за допомогою інформації і та її похідних нових і більших конкурентних переваг. Розвиток цієї індустрії допоможе країні знаходитись у потоці новітньої інформації та створити належні умови для розвитку нації. Відповідно, країні потрібно продовжувати роботу над формуванням індустрії інформації, перетворити економіку і суспільство на інформаційні, тоді як у розвинутих країнах із створеною ринковою економікою ця проблема майже вирішена.

Швидкий розвиток інформаційної індустрії і вплив на економіку вимагають визначення ролі держави у становленні інформаційного ринку. Мається на увазі, що держава зобов'язана взяти на себе роль каталізатора позитивних змін, координатора взаємовідносин суб'єктів інформаційного ринку і правотворця нормативної бази, що спрямує суспільство у напрямі активного розвитку інформаційної індустрії, набуття вітчизняним інформаційним ринком цивілізованих ознак і його здатності до співпраці з інформаційними ринками інших країн.

Література

1. Бажал Ю. Роль інформації у формуванні ринкової економіки. – К., 2004. – 348 с.
2. Бутенко. А. Проблеми розвитку підприємства в інформаційному секторі економіки та напрямки підвищення ефективності його державного регулювання. – Одеса, 2005. – 345 с.
3. Веймер Д.Л., Вайнінг А.Р. Аналіз політики: концепції і практика. – К., 1998. – 655 с.
4. Єршова. Л. Проблеми впровадження інформаційних систем і технологій в економіці і бізнесі. – К., 2004. – 214 с.
5. Заблоцька. Р. Світовий ринок послуг. – К., 2005. – 279 с.
6. Коломієць. К. Інформаційна продукція: ринок, маркетинг, підготовка кадрів. – К., 1991.
7. Матвієнко. О. Основи інформаційного менеджменту. – К., 2004. – 127 с.
8. Пономаренко. Н. Особливості розвитку інформаційного ринку. – Донецьк, 2006. – 193 с.
9. Родионов. И. Мировой рынок информационных услуг. – М., 1993. – Т.12. – 228 с.
10. Семионов. Ю. Информационные технологии в экономике. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 346 с.
11. Черниш. О. Ринок послуг: механізм становлення та функціонування в трансформаційній економіці. – Донецьк, 2005. – 410 с.
12. Чубукова. О. Економіка інформації: ринок продуктів і послуг. – К., 2001. – 344 с.
13. Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації. <http://www.stc.gov.ua>

Місяць О.О.,

*ст. викладач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Ворона В.В.,

*здобувач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Роль вищих органів фінансового контролю у протидії корупції у державі та поліпшенні фінансово-бюджетної дисципліни

В статье рассматривается проблема коррупции в стране и важность работы высших органов финансового контроля для устранения этого негативного явления.

The given article studies the problem concerning the corruption in the country. It also stresses on the importance of financial control agencies' activity for eliminating this negative phenomenon.

Ключові слова: фінансовий контроль, фінансово-бюджетна дисципліна, корупція, державна посада, антикорупційне законодавство, нормативно-правова база.

Усвідомлення важливості посилення державного контролю, як однієї з функцій управління економікою країни та її національним господарством є вкрай важливим, оскільки існуюче сьогодні негативне, багатоаспектне, соціальне явище нашого суспільства – корупція – є реальною загрозою для політичного, економічного та соціального становлення України.

Розв'язання проблем ефективної протидії корупції значною мірою залежить від того, наскільки правильно і глибоко зрозуміла її сутність.

У Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб визначено, що державна посада – це посада, наділена довірою, яка передбачає зобов'язання діяти в інтересах держави. Державні посадові особи повинні виконувати свої обов'язки і функції компетентно й ефективно відповідно до законів і добросовісно, а також приймати справедливі і неупереджені рішення.

Корупціонер, який обіймає таку посаду, діє всупереч цим вимогам і, зловживаючи довірою держави (а, значить, і наданою йому владою чи посадовими повноваженнями), діє незаконно, недоброчесно, несправедливо, упереджено, надаючи при цьому неправомірну перевагу своєму приватному інтересу чи інтересам інших осіб [1]. Соціальна сутність її проявляється в тому, що вона:

- має соціальну обумовленість;
- має свою соціальну вартість;
- є економічним і аморальним явищем;
- має властивість постійно видозмінюватися.

Корупція існує при всіх формах державного правління, має місце як на рівні уряду, так і в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Українське суспільство живе в процесі становлення більше 15 років.

Різні міжнародні організації світу дійшли висновку, що Україна – одна з найкорумпованіших держав світу, де корупція є реальною загрозою національній безпеці [10].

На нашу думку, є необхідність вивчення форм і методів діяльності вищих державних органів фінансового контролю, аналіз реалізації їх кінцевих результатів роботи та вплив на припинення розвитку корупції у державних інституціях.

Заслугує на окрему увагу та розгляд ефективність і дієвість внутрішнього, відомчого фінансового контролю, його вплив на стан фінансово-бюджетної дисципліни країни.

Серед професіоналів, які здійснюють боротьбу з криміналітетом, побутує думка, що будь-який злочин з користі залишає «фінансовий слід». Особливо це справедливо щодо правопорушень, які здійснюються посадовими особами державних органів, зокрема, у питаннях витрати бюджетних коштів. Часто неефективність цієї діяльності знаходиться на межі з відвертим пограбуванням держави. І не кожному фахівцеві під силу розібратися, де закінчується безгосподарність і починається злочин – присвоєння державних коштів під прикриттям винахідливих схем.

Незалежний за статусом орган вищого фінансового контролю, Рахункова палата, має можливість, ґрунтуючись на результатах перевірок, виступати з безпристрасними, об'єктивними оцінками дій державних органів і пропонувати шляхи подолання тих чи інших негативних процесів і явищ, що сприяють корупції.

Контрольно-аналітична діяльність Рахункової палати у бюджетній сфері охоплює трирічний цикл, що включає експертизу проекту державного бюджету на майбутній рік, контроль і аналіз виконання державного бюджету цього року та підготовку аудиторського висновку про виконання бюджету попереднього року. Природно, що доходи державного бюджету є невід'ємною частиною цієї роботи.

Зокрема, аудиторами Рахункової палати розкритий пласт проблем в управлінні *державними корпоративними правами й дивідендній політиці* [10].

Механізм стягнення ПДВ і порядок його адміністрування дають можливість застосовувати різноманітні схеми «вимивання» коштів з державного бюджету на рахунки підприємницьких структур, що перетворило процес одержання відшкодування цього податку на надприбутковий вид тіньового бізнесу в сфері зовнішньоекономічної діяльності, оптової й роздрібною торгівлі.

На підставі аргументів, що мають місце, Рахункова палата пропонує скасувати ПДВ і замінити його простим в адмініструванні податком із продажів, що здатний забезпечити щоденні стабільні надходження коштів, розширити базу оподаткування й істотно збільшити відрахування в бюджет.

Враховуючи, наприклад, що фактичні обсяги оптового й роздрібного товарообігу в 2006 р. становили в Україні більше 100 млрд. доларів, введення податку з продажів у розмірі 10 % від ціни забезпечить надходження в бюджет понад 10 млрд. доларів, що втричі перевищує надходження ПДВ [10].

Сьогодні йде обговорення пропозицій Рахункової палати. Остаточного рішення ще немає, але, як одним із пробних варіантів, пропонується ввести двовідсотковий податок із продажів, що надходитиме у місцеві бюджети, а також знизити ставку ПДВ із 20 до 18 %.

З метою мінімізації втрат від відхилення в оподаткуванні Рахункова палата неодноразово пропонувала знизити ставку податку на прибуток і встановити діючий контроль за його стягненням. Міністерство фінансів було категорично проти, але доказовість і наполегливість перемогла. Зниження Верховною Радою ставок податку на прибуток з 1 січня 2004 р. з 30 до 25 відсотків позитивно вплинуло на фінансовий стан товаровиробника й сприяло виконанню запланованого надходження податку на прибуток у державний бюджет [4].

Кількість і масштаби фінансових порушень як у бюджетній сфері, так і у державному секторі економіки, настільки прийняли загрозливі розміри, що наносять загрозу ефективності управління державними фінансовими ресурсами. Загальна сума фінансових порушень у цих сферах, виявлених протягом 2006 р. становить складає більше 12 млрд. грн. [10].

Істотні порушення були допущені у *Міністерстві охорони здоров'я*. При закупівлі медичних препаратів і виробів за програмами імунізацій, лікування цукрового діабету, туберкульозу, СНІДу й онкологічних захворювань провели закупівлю імунобіологічних препаратів на суму 195 млн. грн. Була проведена закупівля кулуарно, з порушенням всіх діючих

норм чинного законодавства. Тільки за цією угодою нанесено прямий збиток державі – 18 млн. грн. Фінансування 560 млн. за бюджетною імунною програмою, позитивного ефекту не дало. За остаточним підсумком захворюваність збільшилася в період фінансування в 1,4 раза, інвалідність – в 1,1 раза. Фактично всі ці гроші були спрямовані на закупівлю.

Понад заявленої регіонами потреби Міністерством охорони здоров'я закуплено централізовано лікувальним установам устаткування й медичних препаратів на суму 136 млн., у результаті – всі ці медичні препарати, медобладнання лежать на складах, тому що регіони не робили замовлень на це устаткування й на ці ліки. На початок року в регіонах накопичено залишків препаратів на суму понад 320 млн. грн., більше половини річних закупівель. По деяких медичних установах запасів окремих препаратів вистачить на 20 років роботи.

Наприклад, ревізіями окремих установ санітарно-епідеміологічної служби виявлено, що основними причинами недоодержання бюджетом коштів на суму майже 20 млн. грн. стало неправильне застосування тарифів і несвоєчасне надходження коштів за платні послуги, а також виконання видатків через комерційні структури. Крім того, санітарно-епідеміологічними станціями різного роду видано дозвільні документи не на бланках суворої звітності, чим нанесений збиток державі понад 50 млн. грн. Здійснити контроль повноти сплати коштів у таких випадках є неможливим.

Міністерство культури й туризму використало 8,5 млн. коштів державного бюджету на створення 28 фільмів, які фактично не були задіяні у державному замовленні. Бюджетні ресурси були виділені на інші цілі.

Державному департаменту інтелектуальної власності були виділені кошти на захист інтелектуальної власності. Проте 3,5 млн. виділених бюджетних коштів використали не за призначенням, а на ремонт власних офісних приміщень.

Наприклад. На шахті «*Волиньвуголь*» за рахунок 1,5 млн. грн. бюджетних коштів, що були виділені на введення в експлуатацію лави на шахті, придбано устаткування, яке абсолютно їм не потрібне. Його придбали за бюджетні гроші, і воно пролежало на складі цілий рік, потім його реалізували іншій шахті, що не мала права на фінансування за цією бюджетною програмою.

Незважаючи на наявність розгалуженої системи фінансових і казначейських органів, залишаються розповсюдженими факти перевищення розпорядниками коштів зобов'язань, що перевищують виділені бюджетні асигнування. Таких фактів встановлено на суму 47 млн. грн. [11].

Слід зазначити, що системний контроль за діяльністю державних підприємств став можливим лише після набуття чинності змін до Закону «Про Державну контрольно-ревізійну службу». Так, за 2006 р. органами служби проведено більше 3 тис. контрольних заходів на суб'єктах господарювання комунального сектора економіки й встановлено фінансових порушень на суму більше 4 млрд. грн. [11].

Державне підприємство «Газтепло» при наявності шести власних автомобілів додатково придбали 18 автомобілів, які стоять у гаражі, на суму 4,7 млн. грн., зокрема, самі в себе орендували 10 автомобілів (Мерседеси, Тойоти, Ландкрузери), і виплачували собі орендну плату за рахунок підприємств.

Без виробничих потреб був придбаний туристичний катер вартістю 2 млн. 100 тис. грн. за рахунок коштів державної компанії «Укргаздобича». Після проведення контрольних заходів КРУ України, цей катер був переданий в оздоровчий комплекс «Червона Рута» у терміновому порядку.

«Укртелеком» замість першочергового рішення завдань по розвитку зв'язку третього покоління, профінансував 66 млн. на невиробничі потреби і спонсорську допомогу різним стороннім організаціям.

Проблеми низької фінансової дисципліни й хронічної збитковості характерні не тільки для провідних підприємств України, а й для більш дрібних державних підприємств. Так, 17 перевіреними державними підприємствами спиртової галузі допущено фінансових порушень на суму майже 11 млн. грн. Якщо у 2005 р. лікєро-горілчаної продукції було зроблено легально 70–

72%, а майже 30% перебувало у тіні, то сьогодні це прямо пропорційно: 70% у тіні, 30% – легального виробництва [11].

Вражаючим з погляду економічної доцільності є ухвалення рішення керівництвом державного підприємства «Артем-Вугілля», коли у вересні 2006 р. безпідставно списано й знищено 51 тис. т рядового вугілля вартістю 27 млн. грн.

У 2006 р. тільки до Генеральної прокуратури України було передано 33 справи матеріалів контрольно-аналітичних заходів. У цих матеріалах більшість із виявлених правопорушень мало корупційний характер. Це стосується аудитів використання коштів Державного бюджету України на поповнення матеріальних цінностей державного матеріального резерву; на будівництво житла для військовослужбовців; аудиту Міноборони України з питань використання й розпорядження нерухомим майном і використання коштів, отриманих від його реалізації; аудиту ефективності використання коштів Державного бюджету України, виділених Міністерству охорони здоров'я України на централізовану закупівлю устаткування, виробів медичного призначення, автомобілів швидкої допомоги та ін.

В Україні створена система антикорупційного законодавства. Вона містить багато нормативно-правових актів; які є базовими для всіх сфер соціального життя. Однак ці нормативно-правові акти у деяких випадках приймалися безсистемно, без належного наукового обґрунтування, внаслідок чого останнім часом виникають колізії і суперечності [6].

Проведений аналіз нормативно-правової бази, з урахуванням результатів контрольних заходів, вказує на те, що багато нормативно-правових актів спрямовані на боротьбу з наслідками корупції і тінізації економіки й не спрямовані на боротьбу з причинами їх виникнення.

Серед основних причин, які не дають можливості вирішити проблему корупції та тінізації економіки, необхідно виділити:

1. Наявність нечіткого, неузгодженого, суперечливого законодавства й підзаконних актів, що регулюють економічні відносини. Це створює здебільшого благодатний ґрунт для здійснення корупційних дій як у відносинах усередині органів влади, так і між ними й підприємницьким середовищем, а також і усередині самого підприємницького середовища.
2. Відсутність єдиної, затвердженої антикорупційної стратегії.
3. Недосконала система оподаткування як фізичних, так і юридичних осіб, що підштовхує до тінізації економіки й корупційних дій.
4. Фактична відсутність реальної політичної волі у рішучій, тотальній боротьбі з корупцією. Багато чого зводиться до декларацій, гаслам і дрібним, несистемних дій по виявленню окремих випадків давання хабарів.
5. Фактична відсутність реальних заходів і дій засобів масової інформації, органів влади, авторитетних представників нації по створенню у суспільстві непримиренного становлення до самої суті такого явища як корупція, до спокійного, існуючого вже на рівні менталітету, відношення до корупції як до повсякденного, невідворотного явища життя [8].

Ці причини є системними і тому вимагають комплексного рішення.

Але існує одна, на нашу думку, найголовніша причина, закладена у саму природу людини – особистісний фактор, який проявляється залежно від історично й економічно сформованих підвалин.

У країнах з перехідною економікою особистісний фактор відіграє переважуючу роль у системі державного управління. Проявляється це у наданні посадовими особами пільг комерційним структурам з метою отримання особистої вигоди у використанні службового становища для «перекачування» у комерційні структури бюджетних коштів з використанням для цього підставних осіб і родичів.

При цьому корупційні прояви на рівні органів державної влади «вимірюються» повноваженнями чиновника відповідно до посадової інструкції за розпорядженням державними ресурсами. Подібні можливості з'являються, насамперед, при «виході» на потенційно доходні

корупційні послуги з обслуговування приватизації, ліцензування й квотування експортних операцій, бюджетних трансфертів у регіонах, кредитуванню у банківській сфері, видачі державних субсидій і проведенню державних закупівель. Для вирішення цієї проблеми розроблений цілий комплекс загальнодержавних заходів, прийнято безліч законів, якими передбачається: підвищення професійних якостей державних службовців; розмежування функцій уточнення сфер компетенції й зменшення сфери дії особистісного, суб'єктивного фактора; посилення внутрішнього фінансового контролю, який перетворився на інструмент тиску на бізнес і громадян; підвищення ролі суспільного контролю за діяльністю державних службовців [2]. Безумовно, ця робота вкрай необхідна, але рішення цієї проблеми ми бачимо у створенні і забезпеченні функціонування такої єдиної системи державного фінансово-економічного контролю як підсистеми державного керування.

Сьогодні в Україні здійснюються реальні кроки по виконанню міжнародних зобов'язань з ратифікації основних міжнародних конвенцій у сфері боротьби з корупцією і впровадження цих норм у національне законодавство. У вересні 2006 р. Президент України затвердив своїм указом Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до добропорядності» як системний політичний документ, що становить основу національної антикорупційної політики [8]. Він охоплює такі напрями:

- реформу законодавства, яким передбачається чіткий розподіл повноважень між органами влади, удосконалення виборчих процедур, державної служби, відділення бізнесу від влади, уточнення визначень «корупції», «корупційного діяння» і неминучість покарання за корупційні злочини;
- забезпечення співробітництва правоохоронних органів з органами державної влади й інститутами цивільного суспільства;
- залучення громадськості до моніторингу стану корупції у державі, попередженню корупції.

Чинна *нормативно-правова база нараховує понад 100 законів України, указів і розпоряджень Президента України, постанов Кабінету Міністрів, галузевих нормативних документів. У той самий час чинним законодавством саме поняття кримінально караного корупційного діяння не визначено. Як наслідок, за корупційні дії державних службовців, відповідно до Закону України «Про боротьбу з корупцією», передбачена лише адміністративна відповідальність, що є неадекватним зробленій або нанесеній шкоді.*

Існує потреба у впровадженні законодавчих новацій, насамперед, у частині приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами у сфері боротьби з корупцією, що визначені у Страсбургських конвенціях Ради Європи про корупцію у контексті кримінального й цивільного права та Конвенції ООН проти корупції (до речі, уже підписаних Україною). На нашу думку, імплементація положень конвенцій повинна здійснюватися послідовно й обережно, органічно поєднуючи національне законодавство з міжнародним.

При цьому вважаємо за доцільне після розробки відповідних документів об'єднати їх і створити єдиний базовий нормативно-правовий акт – Антикорупційний кодекс України.

Література

1. Закон України від 05.10.1995 р. «Про боротьбу з корупцією» – Ст. 1,7 (корупційні діяння); ст. 6,9 – 11 (інші правопорушення).
2. Закон України від 16.12.1993 р. «Про державну службу».
3. Закон України від 26.01.1993 р. №2939 «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні».
4. Закон України від 25 червня 1991 р. №1251 «Про систему оподаткування».
5. Закон України від 30 червня 1993 р. №3341 «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

6. Указ Президента України від 31 грудня 1999 р. №1659 «Про міри відносно подальшого вдосконалення діяльності Координаційного комітету в боротьбі з корупцією та організованою злочинністю».
7. Положення про Державну службу боротьби з економічною злочинністю, затверджене постановою Кабінету Міністрів №510 від 5 липня 1993 р.
8. Указ Президента України №742/2006 від 11.09.2006 р. «Концепція подолання корупції в Україні («На шляху до добропорядності»).
9. Закон України від 22.02.2000 р. №1490-III «Про державні закупівлі товарів, робіт, послуг за державні кошти».
10. Виступ Голови Рахункової палати В.К. Симоненко на міжнародній конференції «EUROSAL» на тему: «Роль вищих органів фінансового контролю в боротьбі з корупцією і шахрайством», 19–21 вересня 2006 р., м. Київ.
11. Виступ Голови Головного Контрольно-ревізійного управління П.П. Андрєєва на засіданні Кабінету Міністрів від 22.11.2006 р. «Поставити заслін проявам корупції у бюджетній сфері».
12. Барабаш Н.С. Особливості застосування аналітичних методів у контролі розподілу й використання бюджетних ресурсів // Всеукраїнський науково-практичний журнал «Фінансовий контроль» – С. 45–48.

Терещенко О.Л.,

*аспірантка кафедри менеджменту та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Значення лояльності клієнтів у функціонуванні сучасного підприємства

В статті освещается значение лояльности клиентов в функционировании современного предприятия и рассматриваются основные подходы к классификации лояльности.

The present article focuses on the importance of clients' loyalty for functioning modern businesses. The author of the article considers main approaches to loyalty classification methods.

Ключові слова: лояльність клієнтів, страхові продукти, страхові компанії, насиченість ринку, рівень конкуренції, потреби споживачів.

Постійні зміни економічного, соціального, правового та культурного середовища, існуюча недовіра населення до страхових компаній, разом з тим, посилення конкуренції на українському ринку страхових послуг приводить до того, що ключовим фактором, який визначає життєздатність страхової компанії, стає якість страхових продуктів та їх спроможність як найповніше задовольнити потребу клієнтів.

Як засвідчує практика, основною метою українських страхових компаній залишається залучення клієнтів, при цьому вони практично не піклуються про стан клієнтської бази та якість пропонованих продуктів. Проте, закордонні дослідження доводять, що далеко не всі клієнти є вигідними для організації, а деякі приносять прямі збитки. Так, після розрахунку індивідуальної рентабельності деякі банки виявили, що «збитковими» є до 45% клієнтів [1, с. 96]. А витрати по залученню нового клієнта за різними оцінками в 3 – 10 разів більше витрат, необхідних для збереження вже наявних. Окрім цього, лише п'ятипроцентне збільшення утриманих клієнтів призводить до збільшення прибутку від 25 до майже 100% [1, с. 89]. Утримання існуючих клієнтів всупереч залучення нових є метою маркетингу взаємовідносин.

Проблемі побудови маркетингу взаємовідносин у компаніях значну увагу приділено у наукових доробках таких вчених як Ф. Котлер, Н. Чухрай, Є. Крикавський, Г. Черчілль, Х. Войнаровська, Я. Отто. Проте деякі аспекти визначення лояльності клієнтів у функціонуванні сучасного підприємства залишають невисвітленими та потребують подальших досліджень. Саме брак подібних досліджень пояснює актуальність та обґрунтовує визначення метою цієї статті.

Ми прагнули висвітлити значення лояльності клієнтів у функціонуванні сучасного підприємства та розгляд основних підходів до класифікації лояльності.

Історичний розвиток взаємовідносин «виробник–споживач» змінював ключовий фактор успіху підприємства на обраному ним ринку. В окремі періоди такими факторами вважались масштаб виробництва, вартість продукції, якісні параметри товару, унікальна торгова пропозиція. Їх зміна таким чином відображала зміну ситуації на ринку: його насиченість, рівень конкуренції, потреби споживачів.

Однією з сучасних тенденцій у глобальному масштабі є перенасичення ринку загалом або його окремих сегментів широким асортиментом дуже близьких, майже однакових за набором якісних характеристик товарів. Це спонукає до того, що розгляд процесу трансакції з погляду маркетингу як одиничного явища, процес комунікації в якому завершується при виконанні фінансових і юридичних вимог, є недостатнім. Фактором успіху чи, навпаки, неуспіху компанії

значною мірою є наявність налагоджених, тісних стосунків з клієнтом, ефективно побудована схема комунікації.

У межах індустріальної економіки ланцюг мотивації споживачів містить проміжні етапи: наявність продукту (результат ефективної асортиментної політики), привабливість його ціни (цінова політика підприємства), зручність при купівлі та використанні (налагодження дистрибуційної та сервісної діяльності) та довіра до якості й надійності продукції даної компанії. За умови належного виконання вимог перелічених складових виконується основна мета продажу — забезпечення потреб і запитів клієнта на належному рівні.

Загострення конкурентної боротьби, поступове вичерпування джерела збільшення оборотності активів за рахунок залучення потенційних клієнтів спонукали менеджмент провідних компаній до активізації пошуку альтернатив у розв'язанні цієї задачі. Саме тому стратегічним завданням більшості компаній у XXI ст. є налагодження довгострокових стосунків з клієнтами, що вимагає від перших розподілу основних ресурсів на створення інтегрованої системи управління взаємовідносинами з клієнтами (Customer Relationship Management – CRM).

CRM – це глибоко продумана стратегія управління взаємовідносинами з клієнтами, рівнем їх задоволення і, як результат, їх лояльністю до виробника, постачальника, марки товару. Це не лише певні аспекти діяльності, якими займаються окремі департаменти. CRM залучає також такі напрями як маркетинг загалом, так і, зокрема, просування продажів, доставку, обслуговування клієнтів, дизайн, дифузія товарних інновацій, виставлення рахунків тощо. Як вказують дослідження, задоволений покупець поширює свій позитивний досвід серед 5–8 потенційних споживачів, тоді як незадоволений покупець розповсюджує свій негативний досвід 9–10 особам; при цьому 13% незадоволених споживачів розповідатимуть про це понад 20 своїм знайомим, отже, втрати у цьому разі будуть набагато більшими, ніж від однієї нездійсненої трансакції [5, с. 49].

Управління стосунками з клієнтами передбачає повну орієнтацію страхової компанії на клієнта, вироблення персоніфікованого підходу при їх обслуговуванні. Використовуючи дані відділу маркетингу, події та історію взаємовідносин з клієнтом, для того, щоб управління взаємовідносинами існувало, першим кроком має бути визначення того типу клієнта, який є вигідним для компанії. Показниками цього можуть бути частота, обсяги закупівель, величина наданих знижок тощо. Такий підхід зумовлений загальним правилом, при якому 20% споживачів мають високу цінність для організації та генерують 80% прибутків – саме на них повинна спрямовуватись стратегія бізнес-організації. Інші ж 20% споживачів не є цінними для компанії та збирають 80% витрат [6, с. 114].

Основним завданням страхової компанії є побудова таких взаємин з вигідними клієнтами, які приводять до зміцнення його лояльності. Згідно з сучасним підходом, такий показник як задоволення споживача отриманою страховою послугою не розглядається як самоціль, а навпаки — як апріорі забезпечена очікувана вигода, що є лише початковою ланкою у мотивації клієнта до придбання послуги.

Власне показник лояльності можна розглядати з погляду позиції або поведінки покупців. Лояльність, яка розуміється як *позиція*, визначає суб'єктивні відчуття клієнтів, які спричиняють їх індивідуальне прив'язання до окремих страхових компаній, їх продуктів, страхового агента, місця отримання послуг. Такий підхід знаходить своє відображення через емоційні відчуття і стан свідомості. З іншого боку, лояльність, яка розуміється як *поведінка*, проявляється у повторному придбанні окремих страхових продуктів, збільшенні величини одноразових трансакцій, рекомендації іншим потенційним клієнтам щодо використання саме даної страхової компанії та їх продуктів.

Для вимірювання ефективності діяльності страхових компаній з побудови довготривалих стосунків із споживачами доцільно використовувати показники відсотка витрат кожного клієнта, які він витрачає на закупівлю однорідних товарів на даному підприємстві та загальний відсоток споживачів, які здійснили купівлю за певний проміжок часу (як правило, рік) [2, с. 159]. Перший

показник висвітлює глибину взаємозв'язків між споживачем та організацією-продавцем, тобто лояльність споживача до організації, другий показник вказує на рівень поширення цих зв'язків у сфері діяльності підприємства.

Серед чинників, які відіграють важливу роль у побудові лояльності, є прихильність споживача до продукту (продавця), а також ймовірність здійснення ним повторюваних закупівель. На основі цих факторних ознак запропоновано класифікацію типів лояльності, яку можна подати у формі зростання рівня лояльності [2, с. 161–162].

Цінова лояльність характеризується низькими рівнями відносної прив'язаності до продукції фірми та ймовірності повторної закупівлі. У такому випадку процес вибору серед існуючих альтернатив, як правило, завершується на користь пропозиції, яка є найпривабливішою у фінансовому сенсі. Наприклад, придбання страхового полісу цивільної автовідповідальності у компанії, яка пропонує найменшу ціну.

На аналогічно низькому рівні обох показників знаходиться також *монополістична лояльність*, оскільки вона зумовлена радше правовим регулюванням з боку державних інституцій, аніж високим ступенем задоволення споживчих потреб.

Близькими за своєю суттю є *лояльність інерції* та *лояльність зручності*. У цьому випадку покупець приймає рішення на користь того чи іншого варіанта, маючи на увазі лише комфорт проведення купівлі, меншою мірою звертаючи увагу на марку товару чи його якісні характеристики. Наприклад, деякі клієнти можуть обрати певну страхову компанію лише на основі того, що її страховий агент готовий приїхати до клієнта додому або до офісу, і це дозволяє уникнути прибуття клієнта до офісу страхової компанії.

Стимульована лояльність кристалізується тоді, коли споживач користується пропозицією страхової компанії, яка зумовлена різного роду преміями та винагородами. Небезпека даного виду лояльності полягає у тому, що він призводить до демпінгування цін як на окремій страховій компанії, яке застосовує таку стратегію, так і на ринку загалом, що є результатом природної реакції конкурентів на такі дії. Крім того, існує значна ймовірність того, що у момент появи нової, цікавішої програми конкурентів фірма втратить більшість клієнтів, завойованих таким шляхом.

Особливим варіантом є *потенційна лояльність*, яку характеризує високий ступінь прив'язаності клієнтів до продуктів страхових компаній, проте незначна ймовірність здійснення ним повторної трансакції. Це може бути причиною неповного задоволення цим продуктом його потреб, насамперед, латентних, тобто таких, які сам споживач не усвідомлює чи не може чітко виразити. У цьому випадку страхова компанія має здійснити розпізнавання бар'єрів, які перешкоджають частому користуванню його пропозицією, що дасть змогу внести необхідні корективи до стратегії фірми. Наприклад, це можуть бути послуги страхування майна, страхування життя тощо, які ще не набули широкої популярності та поширення серед населення України.

Найвища лояльність відображає ідеальний з погляду страхових компаній рівень лояльності клієнтів. На цьому рівні задоволення клієнт постійно користується продуктами страхових компаній, надаючи також рекомендації сім'ї, знайомим і є практично невразливими до маркетингових дій конкурентів.

Недоліком такої класифікації є надмірне розширення поняття лояльності та використання для її поділу двовимірної моделі «рівень прив'язаності – ймовірність повторної трансакції», яка не може дати повного уявлення про причини виникнення лояльності, особливо на її вищому рівні.

Певною мірою цей недолік враховано у класифікації типів прихильності до торговельної марки, відображений у поданій нижче таблиці [2, с. 7].

Типи прихильності до торговельної марки

№ з/п	Характер прихильності	Маркетингові передумови
1.	Емоційна прихильність: унікальні, емоційно сильні події, що запам'ятовуються, створюють міцний емоційний зв'язок із торговою маркою	Репутація фірми захищена від конкурентів або неправильних кроків в управлінні компанією. Можна сподіватись на добру чутку
2.	Прихильність заради самоствердження: торгова марка використовується як самовираження і підвищення самооцінки, а також із метою справити враження	Така прихильність протистоїть конкуренції, але фірма може зашкодити собі неефективним управлінням торговельною маркою протягом довгого часу
3.	Диференційована прихильність: заснована на перевазі деяких характеристик товару, що усвідомлюються: перевага може втратити актуальність за відсутності нових розробок	Репутація компанії може бути підірвана конкурентом, що довів свою перевагу. Важливе тактичне значення мають демонстрація і публічне випробування товару
4.	Договірна прихильність: споживач переконаний, що його прихильність заслуговує на особливе ставлення до нього або, що продавець дуже старается зберегти прихильність споживачів	Конкурент може поставити питання про зловживання споживчою прихильністю. Однак лояльність буде втрачена насамперед внаслідок одного або кількох прецедентів, що продемонстрували нещирість зусиль продавця
5.	Прихильність як наслідок нерентабельності переходу на іншу марку: прихильність даній марці пояснюється непродуктивністю пошуку й адаптації до альтернативи	Можливо підірвати прихильність, пропонуючи легкі шляхи переходу на іншу марку (дизайн, навчання і різні умови оплати). Якщо прихильність заснована як на ставленні, так і на поведінці, її можна виграти внаслідок модифікації товару
6.	Прихильність як наслідок поверхневої обізнаності щодо марки. Різні торгові марки сприймаються однаково	Прихильність легко руйнується і захищається постійною рекламою, яка дає поверхневу обізнаність про марку товару
7.	Прихильність внаслідок зручності: прихильність заснована на зручності купівлі	Прихильність руйнується проникненням конкурента в канали, що забезпечують зручність купівлі

Наведений підхід класифікації стосується показника прихильності до торгової марки товару (фірми). Проте, за своєю сутністю, він може бути застосований у ширшому значенні лояльності. Стейкішими з погляду стратегічного контролю тут є диференційована прихильність та прихильність внаслідок нерентабельності переходу на продукт іншої фірми.

Диференційована прихильність найчастіше досягається тривалим досвідом діяльності підприємства на ринку, проведення ним ефективної інноваційної політики. Отже, організація посідає в очах споживачів роль експерта у своїй сфері.

Прихильність, заснована на нерентабельності переходу на продукцію іншої фірми, характерна, передусім, для ринку високотехнологічних дорогих товарів. Перехід на продукцію конкурента в такому випадку вимагає від організації-покупця значних капіталовкладень у навчання персоналу, реорганізацію процесу комунікацій з постачальниками, на що підприємство погоджується лише у виняткових випадках.

Для ринку споживчих товарів характерними є емоційна прихильність та прихильність заради самоствердження. Принципи, на яких засновані дані типи прихильності є за сучасних умов основними факторами диференціації товарів широкого вжитку.

Інтеграція описаних вище підходів класифікації дає змогу відобразити таку форму типів лояльності, яка б узагальнювала причини виникнення прихильності до товарів тієї чи іншої фірми, послуг, що нею надаються.

До переваг вищого порядку належать когнітивні (засновані на відчутних вигодах у користуванні товаром) та емоційні (імідж товару, самоідентифікація з певною соціальною групою, яка є користувачами цього товару).

Лояльність, заснована на перевагах нижчого порядку, характеризується нижчим рівнем стратегічного контролю і відображає короткострокові вигоди, якими характеризується товар (послуга), а саме – Це цінова лояльність (вибір на основі фінансової привабливості, інших економічних преференцій), лояльність, заснована на поверхневій обізнаності з товаром (як результат інтенсивної реклами) та лояльність аморфності (перевага – зручність проведення трансакції).

Лояльність безперечно є відображенням домінуючого становища окремого підприємства на ринку (лояльність монополії) або високого ступеня прив'язаності організації-споживача: постачальника як наслідок нерентабельності переходу на продукцію іншої фірми (лояльність, основана на економічній недоцільності).

Збільшення кількості лояльних споживачів призводить до збільшення доходів компанії і у той самий час потребує збільшення статті витрат, яка спрямовується на формування стійких взаємовідносин з покупцями, заснованих на цілковитій довірі.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку: тенденцією останніх років є зниження прихильності споживачів до торговельної марки, що є наслідком зростання кількості доступних товарів та активізації заходів стимулювання збуту. Безмежне використання заходів стимулювання збуту призводить до того, що навіть найлояльніші споживачі починають очікувати від фірми спеціальних пропозицій зі зниження ціни. Це є значним бар'єром для підприємства при забезпеченні прихильності покупців до його продукції, оскільки фактор ціни виходить на перший план.

Щоб перешкодити зниженню лояльності споживачів до торгової марки, значну увагу слід приділяти застосуванню на практиці діяльності підприємств маркетингу відносин, які спрямовані на формування довгострокових взаємовигідних стосунків з покупцями та іншими важливими групами – учасниками маркетингового процесу. Використання маркетингу відносин дозволить виявити існуючих та потенційних споживачів, які є основним джерелом отримання прибутку та забезпечити індивідуальний підхід при співпраці з ними.

Література

1. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 896 с.
2. Войнаровська Х. Значення лояльності клієнтів у функціонуванні сучасного підприємства // Вісник НУ «Львівська політехніка» «Логістика». – 2003. – №469. – С. 158–163.
3. Зозульов О.В. Аналіз ставлення споживачів до торговельної марки: огляд сучасних тенденцій і підходів // Маркетинг в Україні. – 2002. – №1. – С. 4–8.
4. Крикавський С., Чухрай Н. Промисловий маркетинг. – Львів, 2001.
5. Соломатін Є. Албітов А. CRM// cfin. ru.
6. Черчилль Г.А. Маркетинговые коммуникации. — СПб., 2000.
7. Jacek Otto. Marketing relacyi. Ko nseprij I stosowanie. – Warszawa, 2001.

Бойко О. Г.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Українське музейництво історії Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми

В статті аналізуються научні дослідження, присвячені українському музеєзнавству періода Великої Отчественной війни.

The author of the given article analyses some scientific researches concerning Ukrainian museum management studies of the World War II.

Ключові слова: музеї, Велика Вітчизняна війна, українська історіографія, музеєзнавство, нацизм, фонди, німецько-фашистські загарбники, Академія наук, методологія, експозиція, монументи.

У літописі кожного народу є події, що за історичним значенням стають надбанням людства. Такою подією світової історії виявилась перемога нашого народу над німецько-фашистськими загарбниками. Жодна з інших подій ХХ ст. не залишила такої глибокої борозни у пам'яті народній і думках людських, як Друга світова війна та її складова – Велика Вітчизняна війна. Живим утіленням нетлінної пам'яті про тих, хто боровся за свободу і незалежність Вітчизни про мільйони людських втрат, принесених на вітвар перемоги агресором, про немеркнучий подвиг у війні її героїв є музеї, де зберігаються і експонуються безцінні реліквії – свідки грізного воєнного лихоліття, документальна і образна інформація про той час.

У сучасній українській історіографії проблеми історії та теорії вітчизняного музеєзнавства у цілому та музейництва зокрема приділено не значну увагу здебільшого у контексті історичної історіографії та джерелознавства [1]. Звідси витікає актуальність цієї публікації.

Увічнення подій і героїв війни розпочалося відразу після визволення української землі від загарбників. Значному розширенню цієї роботи сприяла Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини».

Осмилення, вивчення і дослідження подій війни розпочалося істориками ще в роки воєнного лихоліття. Історики й архівісти розпочали насамперед збирання документів, які заклали підвалини фактологічної бази історії війни 1941–1945 рр., сприяли відбудові закладів, що зазнали непоправних втрат за роки фашистської окупації, та будівництву музеїв, присвячених народному подвигу під час війни. Окупанти зруйнували 151 музей, вивезли до Німеччини близько 40 тис. найцінніших експонатів, наукове обладнання тощо [2].

При АН УРСР сформувався загін вчених, які спеціалізувалися на вивченні історії України цього періоду. Серед них – М.Супруненко, І.Слинько, К.Дубина, А.Чеканюк та ін. Вже у 1942р. М.Супруненко підготував видання з історії УРСР у передвоєнні роки і у перший період війни, а

1943р. зробив по суті першу спробу узагальнення досвіду партизанської боротьби за перше півріччя війни [3]. У 1942р. спочатку у Ворошиловграді (червень) [4], а згодом у Саратові (вересень) [5], вийшла праця К.Дубини, в якій він один із перших у радянській історіографії на конкретних прикладах дій окупантів в Україні викрив злочинну суть нацизму. Боротьбі ополченців Києва та Одеси у 1941р. присвятив свою працю А.Чеканюк [6].

Літопис війни майже з перших її днів писали не лише професійні історики, а й письменники, публіцисти, громадські діячі тощо. Саме ці наукові доробки, в яких на підставі свідчень очевидців і переконливих фактів розкривалися лиходійства гітлерівців на окупованих землях, показувалося жорстоке обличчя нацизму, стали фундаментом формування перших музейних експозицій у повоєнний період [7].

З початком визволення України від загарбників було поновлено перерваній окупацією збір документів і матеріалів періоду 1941–1945 рр. Незважаючи на те, що у полум'ї війни загинуло багато цінних джерел, всі музеєзнавці, історики й архівісти змогли зібрати і зберегти величезний масив документальних свідчень про часи лихоліття. Щоправда, всебічне археографічне, наукове-експозиційне опрацювання їх не завжди відповідало вимогам історичної справедливості.

До того ж саме в ті часи чимало документів і матеріалів та навіть цілі фонди зберігались у спеціальних фондах, сховищах музеїв. Це значно ускладнило роботу дослідників і пошуковців, загальмувало введення як у науковий, так і у музейно-експозиційний обіг документів, що позначилося на відтворенні дійсно правдивої історії війни.

Водночас в Україні розпочалось систематичне й цілеспрямоване вивчення історичних подій 1941–1945 рр. Так, уже у березні 1946р. відновила свою роботу створена ще у 1942р. Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, яка розробила досить широку програму і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України за роки війни. Враховуючи важливість створення необхідної джерельної бази, насамперед планувалося зосередити головні зусилля на збиранні і опрацюванні документальних джерел. У зв'язку з цим, у Комісії було створено шість секторів – відділів, кожен з яких збирав і систематизував документи про діяльність підпільників і партизанів в окупаційний період, економіку України та її внесок у зміцнення обороноздатності країни тощо. Вже наприкінці 1946р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Вона планувала видати 20–25 томів документальних збірників, які відображали б історію всіх областей України, підготувати понад 100 наукових праць з історії війни та ін. До наукової, науково-пошукової роботи залучалися кращі вчені республіки, викладачі вищих навчальних закладів, архівісти, краєзнавці [2].

Однак, у 1949 р. без достатніх підстав роботу цієї Комісії було припинено, що негативно позначилося на подальшій дослідній та науково-пошуковій роботі. Крім того, згодом було розформовано і виставку-музей «Партизани України у Великій Вітчизняній війні», яка проводила значну роботу по збиранню, накопиченню та опрацюванню документів і матеріалів. Осмисленню та об'єктивному висвітленню проблем історії війни згубно заважав механізм партійного диктату відносно істориків, краєзнавців, контроль їх діяльності, безпардонне втручання у науково-дослідну, пошукову та музеєзнавчу роботу, у зміст музейно-експозиційної роботи, нав'язування політичних орієнтирів та оцінок, боротьба з найменшими виявами національної свідомості. Не дивно, що єдиним дослідженням комплексу проблем музеєзнавства, пропагандистсько-ідеологічним визначенням призначень музеїв, їх основних завдань і функцій залишалася праця В.В. Дубровського «Музеї на Україні», що вийшла у Харкові ще у 1929 р.

У другій половині 50-х років за умов певної демократизації суспільно-політичного життя у радянській історіографії розпочалися певні зміни, які безпосередньо торкнулися як самої історії війни, так і музеєзнавства. По-перше, після XX з'їзду КПРС помітно активізувалися наукові пошуки істориків, зросла кількість наукових досліджень з історії війни. Ці зрушення дозволили вийти на якісно нові рубежі досліджень, подолання припущених у попередні роки помилок, нашарувань сталінського суб'єктивізму, штампів тощо. По-друге, відновлення роботи музеїв,

відкриття нових музейних установ привели до пошуку відповідних форм і методів роботи українських музеїв, узагальнення першого накопичення досвіду музезнавства. Наприкінці 1959 р. з'являється колективне дослідження «Нариси музейної справи» [8] та праця Г.Г. Мезенцевої «Музеи Украины», в яких вперше в українській історіографії подається історія розвитку музейної справи в Україні, описані найбільші музеї за їх класифікацією: історичні, краєзнавчі, художні, літературні – меморіальні [9]. До праць додавалися ілюстративні матеріали про музеї, специфіка форм і методів їх роботи.

У 1961 р. започатковується серійне видання «З досвіду роботи музеїв УРСР» [10], яке відіграло помітну роль у висвітленні та узагальненні роботи музейних закладів, формуванні експозиції і фондів.

З середини 1960-х років позитивні процеси почали поступово згортатися. Повернення до старої концепції історії війни, догматичних схем і штампів призвело до появи нової хвилі замовчувань і спрощеного трактування незручних подій. Не показувалися прорахунки в організації відсічі ворогу, замовчувалися проблеми оточень радянських військ і військовополонених, не висвітлювалася доля мільйонів українців, які залишилися на окупованих територіях; не давався аналіз недоліків в організації партизанського руху і підпілля у перші місяці війни.

Та попри все, саме цей історіографічний період став у радянські часи найбільш динамічним і активним у вивченні історії війни. Мається на увазі не лише кількість наукової продукції, а й тематичне розмаїття наукових пошуків і публікацій. З середини 60-х років до кінця 80-х в УРСР вийшло друком майже 70% наукової продукції, присвяченій війні [2]. Саме у цей період історики республіки підготували і видали відомі фундаментальні книги та збірники і матеріалів. Це тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1967–1969), спеціальний том «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945» із восьмитомника «Історія Української РСР» (К., 1977) та ін. Було видано більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію усіх областей УРСР у 1941–1945 рр. Для науковців і музезнавців значним документальним джерелом став тематичний збірник «Німецько-фашистський режим на Україні» (К., 1963). Особливе місце посів тритомник документів і матеріалів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945» [11]. Виданий до 35-річчя Перемоги він став найбільш повним (майже 11 000 джерел) і, з наукової точки зору, найбільш кваліфіковано упорядкованим і опрацьованим збірником. Усі документи і матеріали у ньому систематизовано в спеціальних тематичних розділах і розміщено в хронологічному порядку, до того ж переважну більшість джерел було надруковано вперше. Привертає увагу географічний показник, який містить відомості про сотні населених пунктів і міст України. Надзвичайно цінним є і менший показник (майже 5700 прізвищ) безпосередніх дійових осіб тогочасної історії – воїнів, підпільників, партизанів, робітників, селян, представників інтелігенції тощо. І хоча тритомник був виданий у часи так званого застою, а відтак і відповідав усім вимогам і настановам тієї доби, він довгі роки залишався єдиним виданням першоджерел з історії України 1941–1945 рр.

На цей самий період провідною стає тема відтворення подвигу і увічнення пам'яті учасників війни. Нарівні із зведенням монументальних пам'ятників постають музеї, меморіальні комплекси, що стали живим утіленням нетлінної пам'яті про тих, хто боровся із німецько-фашистськими загарбниками, прийняв мученицьку смерть у концтаборах, загинув від рук агресорів. Музеї стали одним із основних засобів поширення серед населення знань про воєнне лихоліття, документальною і образною інформацією про той час.

Одночасно виходять друком публікації, книги, статті, в яких приділяється увага пошуковій, науково-дослідній та пропагандистській роботі самих музеїв України. Це знайшло своє відображення також у багатотомній колективній праці провідних науковців та краєзнавців під загальним керівництвом академіка П.Т.Тронька [12].

У 1970-і роки змінюється на краще ситуація в проблемі історії та теорії музеєзнавства. В українській історіографії з'являється кілька монографічних досліджень та дисертаційних праць. Незважаючи на їх відповідну заідеологізованість, ці публікації значною мірою збагатили теоретичну базу музеєзнавства, внесли певний вклад в узагальнення та поширення досвіду діяльності громадських музеїв [13].

1980-і роки ознаменувалися справжнім проривом в історіографії самого музеєзнавства. Особливе місце серед багатьох праць посідають дослідження «Музейное строительство на Украине в годы советской власти» [14], Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР [15], «Исторические и краеведческие музеи СССР» [16].

До 1500-річчя Києва були підготовлені і вийшли друком бібліографічні довідники-путівники «Музеї Києва» [17] та «Приглашают музеи Киева» [18].

Носієм інформації історії музею, експозиційного та фондового насичення був путівник Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, підготовлений працівниками закладу А.І. Бахмут, Л.А. Руденко, П.Л. Стецик [19].

З проголошенням незалежності і розбудовою державного суверенітету як самі історичні дослідження, так і музейництво в Україні почали рішуче оновлюватися та якісно змінюватися. Про нові концептуально-методологічні підходи і розширення тематичних пошуків, звільнення від ідеологічних схем і штампів свідчать дослідження М. Ковалю [20], І. Муковського, О. Лисенко [21].

З'явився цілий напрям досліджень, спрямований на глибоке об'єктивне дослідження складних процесів національно-визвольної боротьби українського народу під проводом ОУН та УПА. У 1990-і роки в Україні з'явилися пам'ятні знаки і музеї, які відтворюють і увічнюють пам'ять про героїчну національно-визвольну боротьбу в роки війни. Великою підмогою у науково-пошуковій, пропагандистській роботі вчених, краєзнавців, музейних працівників стало видання в 2000 р. історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» та його поіменних Книг Скорботи усіх регіонів країни.

У ці роки виходять роботи присвячені діяльності самих музеїв: це відповідні збірники державної нормативно-правової політики в області музейної справи [22], довідники та путівники [23], в яких дається перелік музеїв та огляд їх експозиційної насиченості, просліджується аналіз діяльності музеїв за тим чи іншим галузевим профілем. Досвіду науково-пошукової роботи меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» знайшов своє відображення в серійному альманасі «Сторінки воєнної історії України// Історична наука в історичному музеї». Діяльності музейних закладів по збереженню пам'яті про живих і полеглих воїнів започаткована в серійному виданні «Музеї України» [18].

Повернення до національно-державної схеми вітчизняної історії і концептуальне переосмислення трагічних подій 1941–1945 рр., їх музеєфікація сприяють відтворенню військового і ротного подвигу, увічненню пам'яті загиблих у війні. Монументи, пам'ятники, обеліски образно доносять до нас історичну інформацію про масштаби всенародної боротьби з нацизмом. Осмислення, опрацювання та узагальнення цієї інформації сприяє посиленню в українській історіографії уваги до проблем теорії та методології українського музейництва.

Література

1. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004; Макарич С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. Ред. кол.: (голова – І.О. Герасимов, заступники голови – І.Т. Муковський і П.П. Панченко). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.
3. Супруненко М. Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників// Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: Зб. ст. – Уфа, 1942; З досвіду північної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів // Наукові записки: Інститут історії і археології АН УРСР. – К., 1943. – Кн.1.
4. Дубина К. Варвари ХХ сторіччя. – Ворошиловград: Укрвидав, 1942.

5. Дубина К. Варвари двадцятого віку. – Саратов: Укрвидав, 1942.
6. Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – М., 1943.
7. Гуров В. Фашистський розбій на Україні. – М., 1942; Дубина К. Ростерзанный Киев: Пенза, 1943; Довженко О. Не хазяйнувати німцям на Україні. – М., 1943; Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942; Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина. – Саратов, 1942.
8. М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славін. Нариси музейної справи. – К., 1959.
9. Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. – Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1959.
10. З досвіду роботи музеїв УРСР. – К.: Держполітвидав, 1961. – Вип. 1, 2.
11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. – Киев: Политиздат Украины, 1980.
12. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К.: УРЕ, 1967–1974.
13. Нестерец Н.А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли общественных музеев и музейных комнат в коммунистическом воспитании трудящихся (1961–1970 гг.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Киев, 1973.
14. Музейное строительство на Украине в годы советской власти. – Киев, 1987.
15. Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вып. 1.
16. Исторические и краеведческие музеи СССР. – М.: Б.И., – 1988.
17. Музеї Києва бібліографічний покажчик до 1500-річчя міста. – К., 1982.
18. Евтушенко І.Г. Приглашают музеи Киева. – Киев, 1982.
19. Бахмут А.І., Руденко Л.А., Стецик П.Л. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы. Краткий путеводитель. – К.: Реклама, 1984.
20. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945рр.). – К., 1994.
21. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1977.
22. Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XVII-XX вв.). – М., 1991. – Ч. 1. – 300 с.
23. Музеї України. Довідник. – К., 1999.
24. Музеї України. Музеї Київщини // Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році». – 2004; – № 1; там само: Черкащина // Музей історії Корсунь-Шевченківської битви. – 2004. – № 5; там само. Житомирщина. Словечанський музей партизанської слави Полісся. – 2004. – № 6.

Гречка А. Б.,

канд. істор. наук, викл. кафедри теорії та історії педагогіки
Республіканського навчального закладу «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

Легальні виступи Лівобережної громадськості за українізацію освіти у 1908 – 1913 рр.

В статье рассматриваются различные формы выступлений левобережной общественности в 1908 – 1913 гг. за введение в школы украинского языка, обеспечение их украинской литературой, учителями со знанием национального языка.

The present article deals with the analysis of various forms of seconding the Ukrainian language at schools by the left-bank population in 1908–1913. It also focuses on the problem of providing schools with Ukrainian books and manuals, as well as Ukrainian-speaking teachers.

Ключові слова: легальна боротьба, Лівобережжя, українізація, освіта, школи, українська мова, учителі, освітній рух.

Тема статті багато у чому перегукується з сучасними мовними проблемами в Україні, що й визначає її актуальність. Ці проблеми лише частково простежуються в узагальнюючих працях таких українських дослідників як В. Дорошенко, С. Сірополк, Т. Гунчак, Л.П. Вовк, В.В. Стрілець, Л. Розсоха, А. Животко, а також у колективних монографіях істориків і педагогів та ін. [1]. Недостатня дослідженість проблеми зумовлює й її наукову значущість.

Автор ставить за мету заповнити існуючу в історичній науці прогалину у вивченні легальних виступів лівобережної громадськості за українізацію освіти у 1908 – 1913 рр. У ході дослідження проблеми головна увага звертається на вивчення ролі ТУП, інших організацій, у національно-освітньому процесі заявленого регіону.

Після червневого перевороту 1907 р. реакція перейшла у масовий наступ проти всіх національно-культурних і освітніх завоювань прогресивних сил українського народу. Очолили цей наступ державні органи влади, що вважали український рух серйозною загрозою існуванню імперії. У цьому плані характерна позиція полтавського губернатора Багговута, викладена ним у тасмному листі міністру внутрішніх справ. Констатуючи посилення українського руху в губернії, губернатор забороняв всім, хто був помічений в «українофільстві», займати службові посади, пропонував звільняти з роботи учителів, які займалися національною культурно-освітньою діяльністю. Поряд з цими репресивними заходами губернатор радив використати й ідеологічний вплив на свідомість людей через пресу [2].

30 квітня 1908 р. канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора видала розпорядження про посилення нагляду за діяльністю усіх просвітніх товариств, особливо за «Товариством народних університетів». Це розпорядження надійшло і до Чернігівської та Полтавської губерній, зумовивши посилення репресій до учасників національного освітнього процесу на Лівобережній Україні [3].

Місцева влада, з одного боку, підтримувала виступи противників українізації освіти, з іншого, – всіляко утискувала і переслідувала її учасників. У цьому плані досить показовим є ставлення влади до національно-освітньої діяльності членів чернігівської «Просвіти». Вона неодноразово відмовляла їй у проведенні патріотичних заходів, у тому числі й вечорів української літератури та музики. За наказом губернатора у серпні – вересні 1908 р. було виключено зі складу товариства найбільш діяльних просвітян, у тому числі М. М. Коцюбинського та І. Л. Шрагу.

Безрезультатним виявилось клопотання громади м. Полтави про дозвіл на відкриття «Просвіти». Головною причиною відмови стало звинувачення культурно-освітнього руху в губернії у сепаратизмі [4].

На основі УДРП у 1908 р. була створена безпартійна організація «Товариство українських поступовців» (ТУП), в основі діяльності якої лежали положення про автономію України, конституціоналізм і парламентаризм. Своє мінімальне завдання товариство вбачало в українізації освіти – введенні в школи України навчання дітей материнською мовою, вивченні української мови, літератури, історії, забезпеченні шкіл українськими підручниками та іншою навчальною літературою, прищепленні школярам національного духу через пропаганду народних звичаїв, обрядів, а також вихованні поваги до своєї історії, культури, їх визначних представників.

Досить детальну інформацію про структуру тупівських організацій у Полтаві наводить у своїх спогадах один з провідних діячів національно-визвольного руху в Україні П. І. Чижевський. Зокрема, він зазначав, що у Полтаві, «...крім великої тупівської громади, існувала видавнича громада, будівниче товариство, кооперативне товариство, комітет полтавського товариства взаємного кредиту, товариство «Боян». Всі ці товариства й організації були засновані тупівською громадою й знаходилися під її необмеженим впливом» [5]. Частина з них хоч і не займалася безпосередньо українізацією освіти, але мала можливість підтримувати цей рух матеріально. Саме цією особливістю полтавські тупівські організації та товариства виділялися серед інших, що й зумовило помітне піднесення національного освітнього руху на Полтавщині.

У Золотоніському повіті Полтавської губернії тупівську громаду утворили представники соціал-демократичної, радикально-демократичної та есерівської партій. За своїм складом це була невелика організація (до 15 осіб), але вона мала чимало прихильників, що дозволяло тупівцям проводити досить помітну патріотичну роботу у сфері освіти [6].

Тупівські громади Чернігівської та Полтавської губерній ініціювали звернення до різних органів влади з вимогами дозволу на проведення національно-освітніх заходів, вшанування й популяризацію пам'яті знаних діячів української культури. Після багатьох прохань прогресивна громадськість Ніжина у 1909 р. відкрила у місцевому Історико-філологічному інституті кімнату-музей М. В. Гоголя. Причому, його шанували як видатного митця, що підтвердив перед усім світом геніальні творчі можливості українського народу [7]. Відомості про вшанування пам'яті видатного земляка М. В. Гоголя швидко поширилися на Чернігівщині, дійшли до учнів і учнівської молоді й внесли свою частку в їх національну свідомість.

Російське суспільство неоднозначно ставилося до українізаційних процесів в Україні. Частина ліберально-демократичних представників російської громадськості поділяла прагнення українців до національного життя, розвитку власної культури, слова, школи, але одночасно й вбачала у ньому небезпеку для єдності Російської імперії. Зокрема, П. Струве прозоро визначав кінцеву мету українського руху в завоюванні державної незалежності України й вимагав від уряду непримиренної боротьби з українством [8]. Оскільки на той час головним напрямом боротьби патріотичних сил України була боротьба за українізацію освіти, то й репресивні заходи уряду мали спрямовуватися проти неї.

У 1909 р. царський уряд заборонив читання української літератури й історії в університетах України. Вихід у світ журналу «Світло» відразу ж привернув до себе увагу репресивних органів влади та реакційної частини суспільства. Цензор С. Щоголев вважав це видання найбільш шкідливим з усіх друкованих органів Росії. «Віднімаючи в учителя віру в святість виконуваного обов'язку, – вважав реакціонер, – він штовхає його на шлях таємного служіння антидержавній культурі» [9]. Полтавський губернатор у 1910 р. запропонував міністру внутрішніх справ не допускати на посади інспекторів шкіл і вчителів українців. У приміщенні Миргородської хлопчачої гімназії було заборонено розмовляти українською мовою [10].

Український рух становив смертельну загрозу існуванню багатонаціональної Російської імперії, що добре бачив П. Столипін. З цього приводу він висунув гасло: «Історичним завданням

російської державності є боротьба з рухом, який у теперішнім часі зветься українським, що містить у собі ідею відродження старої України і устрою на... автономних національно-територіальних основах...» [11]. 20 січня 1910 р. П. Столипін видав циркуляр про заборону відкриття і роботу будь-яких національних організацій.

Проти антиукраїнської кампанії російських націоналістів виступили провідні вчені. Зокрема, професор Локот на початку 1911 р. через газету «Голос Москви» відкидав їх звинувачення українофілів у мазепинському сепаратизмі. Професор М. Ковалевський у березні того самого року у своєму виступі на Шевченківському вечорі у Петербурзі наголошував на тому, що українці виступають лише за культурно-просвітницькі права, насамперед за можливість навчати дітей материнською мовою [12]. Серед захисників права українського народу на власну культуру, мову, освіту відзначився своєю послідовністю і твердістю академік Російської Академії наук Ф. С. Корш. Він виступив з відповідними статтями у центральній пресі, відвідував збори української громади в Москві, підтримував її діяльність, спрямовану на виборювання прав українського народу на школу з материнською мовою викладання.

У своїй українізаційній діяльності лівобережні патріоти переборювали різноманітні заборони властей. Так, шкільні чиновники м. Лубни Полтавської губернії у 1911 р. заборонили вчителям і учням брати будь-яку участь у проведенні Шевченківського вечора [13]. Незважаючи на всілякі перешкоди, шевченківський вечір був проведений у місцевому театрі. На нього прийшло багато лубенської інтелігенції, учнівської молоді та учнів початкових шкіл. На ньому українською мовою читалась поезія кобзаря, звучали пісні на його твори [14]. Вчителі Хомутецького двокласного училища брати Іван та Дмитро Коломійці під виглядом концерту влаштували 26 лютого 1911 р. вечір, присвячений пам'яті поета. На ньому були присутні учні та селяни Хомутця і найближчих від нього сіл [15].

У 1911 р. на Лівобережній Україні таємно поширювалася листівка, зміст якої відображав майбутню платформу ТУП на виборах до IV Державної Думи. У ній вимагалось для України введення загального навчання українською мовою, вивчення української мови, літератури, вітчизняної історії, українознавства тощо [16].

Наприкінці грудня вказаного вище року виконувач обов'язків начальника полтавського губернського жандармського управління надіслав для ознайомлення своїм помічникам у Лохвицькому, Пирятинському і Прилуцькому повітах копії листівки і наказав надати йому інформацію про всіх місцевих «прогресистів» [17]. Подібні факти поширення цієї листівки ТУП в інших повітах може вказувати на особливу активність тупівських організацій саме у Полтавській губернії.

Проти активізації національно-освітньої діяльності прогресивних сил України продовжували виступати російські великодержавники. Один з них, М. Меншиков, наприкінці 1911 р. писав у петербурзькій газеті «Новое время», що «мазепинство» в Україні приводить до імперського розпаду, підготовки національного повстання [18]. Фактичний лідер російських націоналістів в Україні О. Савенко відзначався особливою настирністю у боротьбі проти українського руху, вбачаючи у ньому головну небезпеку у вихованні українців у загальноросійському дусі. В одному із своїх виступів у Петербурзі у грудні він намагався переконати слухачів у тому, що український народ ще інстинктивно вірний «загальноросійській ідеї». Разом з тим українофоб відзначав, що через 15–20 років українолюбці доведуть український народ до «повного розтління» (треба думати зроблять його національно-свідомим. – А. Г.). Лякаючи присутніх жупелом «мазепинського» сепаратизму, О. Савенко головну причину поширення українського руху вбачав у наявності в Україні українських клубів, трьох українських книгарень, дві з яких знаходилися на Полтавщині, українських «просвіт» [19].

У 1912 р. на Лівобережжі зародився оригінальний рух, безпосередньо пов'язаний з українською школою, засновником якого, як стверджувалося у листуванні начальника Полтавського губернського жандармського управління з повітовими справниками, стали

«українофіли-мазепинці». Останні створили Український фонд з продажу марок з девізом «В школі наша будучність», які наклеювали на конверт поруч з поштовими [20]. Ця акція захопила не тільки Полтавську, а й Чернігівську губернії. У травні 1912 р. марки з таким девізом масово продавалися в Чернігові, а виручені кошти надходили в фонд Українського клубу [21]. Поширення конвертів з таким девізом відіграло велику агітаційну роль по залученню широких мас населення Лівобережної України до вирішення життєво важливої національної проблеми українського народу.

У Чернігівській губернії 1913 рік розпочався з активізації суспільно-політичного життя у зв'язку з підготовкою та проведенням заходів по відзначенню роковин від дня смерті Т. Г. Шевченка, офіційно заборонених владою. Незважаючи на це, гуртки і групи ТУП пропагували творчість геніального сина українського народу. Тупівці м. Глухова, зокрема, влаштували виступ хору бандуристів, який виконував пісні на слова творів Т. Г. Шевченка. До ювілейної дати пам'яті Т. Г. Шевченка хор хлопчиків Лебединської гімназії готував пісенний вечір українською мовою. На концертах, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка, побували учні й учнівська молодь Ніжина та інших міст Чернігівської губернії [22]. У відповідь влада закрила Ніжинський філіал Чернігівської просвіти, а Глухівський – так і не дістав дозволу на свою діяльність [23]. Це був серйозний удар по тупівських організаціях Чернігівщини.

Від розрізної українізаційної діяльності полтавські вчителі переходили до організованих форм боротьби за українську школу. Так, 6 грудня 1913 р. загальні збори Товариства взаємодопомоги вчителів м. Лохвиці Полтавської губернії одногосно ухвалили рішення про необхідність навчання в народній школі винятково українською мовою. Причому подібні ухвали виносили й інші товариства, що дало підставу жандармам віднести до таких «українофілів» більшість учителів народних училищ Полтавської губернії [24].

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що у 1908 – 1913 рр. прогресивна громадськість Лівобережної України розгорнула активну національно-освітню діяльність. Вона мала різноманітні форми, відзначалася послідовністю і сприяла вихованню населення Лівобережної України у патріотичному дусі.

Література

1. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1916. – 121 с.; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.; Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: Міжнародна фін. агенція, 1997. – 178 с.; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 361 с.; Розсоха Л. Миргородська старовина. – Кобеляки: Кобеляки, 2002. – 424 с.; Животко А. Історія української преси. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.). Нариси. – К.: Радянська школа, 1991. – 330 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). У 3-х ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 488 с.
2. Тригубенко В. В., Нестеренко Л. С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років. – К.: Либідь, 2002. – С. 16 – 17.
3. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 172. – Арк. 55.
4. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 51.
5. Чижевський П. Відродження нації // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 73 – 74.
6. М. Д. Коротенька історія українського руху в Золотоніському повіті // Вісті з «Просвіти». – Золотоноша, 1917. – 21 трав. – С. 3.
7. ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1546. – Арк. 6 зв.
8. Стрілець В. В. Вказ. праця. – С. 55.
9. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – Киев, 1912. – С. 182.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.): Нариси. – К.: Радянська школа, 1991. – С. 298.
11. Дорошенко В. Вказ. праця.
12. Стрілець В. В. Вказ. праця. – С. 58.
13. Засів. – 1911. – 27 трав.

14. Засів. – 1911. – 10 черв.
15. Розсоха Л. Миргородська старовина. – Кобеляки: Вид-во «Кобеляки», 2002. – С. 268.
16. Украинская платформа // Речь. – Пг., 1912. – 12 апр. – С. 7.
17. Стрілець В.В. Вказ. праця. – С. 63.
18. Меншиков М. Национальная трещина // Новое время. – Петербург, 1911. – 8 дек. – С. 5.
19. Мазепинское движение // Новое время. – Петербург, 1911. – 8 дек. – С. 6.
20. ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 12.
21. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 18.
22. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 379 – 380.
23. Вовк Л.П. Вказ. праця. – С. 78.
24. ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 50 зв., 51, 52.

Гуз А.М.,

канд. істор. наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти у Росії та Білорусі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

В статье исследовано проблемы становления и развития моделей школьного правового образования в России и Беларуси.

Some problems concerning the formation and development of legal education models in schools of Russian and Beloruss are dealt with by the given article.

Ключові слова: шкільна правова освіта, моделі шкільної освіти, правові реформи, правова свідомість, фонд правових реформ.

У радянській Росії до 70-х років ХХ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах викладання спеціалізованого курсу правознавства не проводилось. Отримання учнями правових знань обмежувалося лише вивченням питань державного права на основі тексту Конституції СРСР. Однак, з 1975 р. до початку 90-х до навчальних планів загальноосвітніх закладів було введено обов'язковий предмет «Основи Радянської держави та права», в якому систематизувались знання про державу, Конституцію СРСР, ознайомлював із системою радянського законодавства [1, с. 34-35].

Після розпаду СРСР кожна радянська республіка розпочала розбудовувати свою національну модель правової освіти. Тому для дослідників історії цієї проблеми чималий інтерес викликає дослідження спільних та відмінних рис цієї моделі в окремих пострадянських республіках. У нашій статті ми робимо спробу дослідити становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти у Росії та Білорусі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

В українській історіографії, як і у названих країнах, відсутнє узагальнююче дослідження із окресленої нами проблеми, хоча вчені акцентують увагу на проблемах становлення та розвитку моделей національної шкільної правової освіти. Проблеми шкільної правової освіти Росії викладаються у статті Л. Горшеніна [2, с. 32-36]. У Білорусі зазначені розкривають у статті В. Стражева [3, с. 24–32].

З 1993 р. Міністерство освіти Російської Федерації до шкільних навчальних програм ввело новий курс «Права людини». Через рік уряд дозволив вивчати поглиблено правознавство у школах. Однак у Російській Федерації на той час не існувало концепції правового навчання в школі, а лише кілька наукових точок зору на цю проблему.

Представники однієї вважали, що правове навчання у школах варто провадити на основі випробуваного роками курсу «Радянська держава і право», пропонували реалізувати підготовку вчителів у межах психолого-педагогічних дисциплін [2]. Інші російські вчені вважали, що цією основою має стати курс «Права і свободи громадян» [2]. У цей період російські вчені науково обґрунтували необхідність викладання правознавства у школі з шестирічного віку і до 17 років. У ролі контролю пропонувалося проведення екзаменаційного контролю правових знань у IX і XI класах. І що головне – правові дисципліни посіли гідне й рівноправне місце нарівні з іншими у навчальних планах [4, с. 81-86].

У 1995 р. утворюється нова модель російської шкільної правової освіти, розвиваються інноваційні методики. Загальноновизнаними стали установи нового типу – гуманітарно-правові ліцеї, профільні класи з поглибленим вивченням права. Розпочала формуватися і система шкільної правової освіти Росії. Перший етап охопив учнів I–VIII класів, які отримували початкові правові знання. На цьому етапі учні лише готуються до засвоєння правових знань, як правило, у рамках різних шкільних предметів і на позакласних заходах. На другому етапі, у IX класі, випускники основної школи вивчають правовий курс «Основи правових знань», у рамках якого вони отримують систематизовані початкові правові знання. Наступний етап X–XI класи – профільної підготовки. Всі етапи навчання правознавству у школі концептуально визначені Міністерством загальної та професійної освіти Російської Федерації. Ця модель шкільної правової освіти Російської Федерації функціонувала до 2003 р.

Альтернативою цій концепції став проведений з 15 липня 1997 до 2003 р. Російським фондом правових реформ (РФПР) при підтримці Міністерства загальної та професійної освіти РФ проект «Правова освіта в школі» [5, с. 32]. За короткий час були розроблені освітні програми з права для VII–XI класів, створені відповідні навчальні посібники, методичні матеріали, навчальні відеофільми. Метою Проекту стало формування правової свідомості і правової культури школярів, підготовка їх до свідомого і активного життя. Завданням Проекту – апробація освітньої програми з права для учнів VII–XI класів середніх шкіл, створення нових методик викладання правознавства у школі, а також відповідна перепідготовка вчителів. Напрямом діяльності цього Проекту стала: підготовка комплексного пакету підручників і методичних посібників для учнів V–XI класів; діяльність з розробки, впровадження та популяризації різних форм шкільної та позашкільної правової роботи тощо [6, с. 52–64].

Розроблені в процесі реалізації цього Проекту програма для VII класу була вступом до вивчення базового курсу в VIII–IX класах. Курс побудований з таким розрахунком, щоб зацікавити учнів правом і знайти відповіді на питання, з якими вони стикаються у повсякденному житті, і які важко розв'язати без правових знань. Програма цього курсу була розрахована на 34 год. У VIII–IX класах цим проектом передбачалося вивчення «Основ правових знань». На цьому етапі школярі мали розібратися з питаннями трудових, цивільних, кримінальних та інших відносин і навчитися поважати закони і боротися за свої права. Цей курс давав випускнику основної середньої школи той обсяг знань, який дозволив йому реалізуватися повноправним і законотворчим громадянином правової держави. Програма цього курсу була розрахована на 68 год. В X–XI класах викладався курс «Право і економіка». Мета його сформував у старшокласників систему знань про роль права за умов ринкової економіки. Розрахований цей курс був також на вивчення протягом 68 год. [6].

За результатами першого етапу Проекту РФПР було підготовлено концепцію освітньої програми для XII–XI класів загальноосвітніх шкіл, що одержала схвалення Міносвіти Росії; розроблено й апробовано: освітні програми курсу права для VII–XI класів; навчально-методичний комплекс для VII класу (підручник і посібник для вчителів); навчально-методичний комплекс для VIII–IX класів (підручник, посібник для вчителів, посібник для учнів, хрестоматія); навчально-методичний комплекс для X–XI класів (підручник, посібник для вчителя, хрестоматія); посібник

для позакласної роботи «Право й ліво»; юридичний словник; навчальні відеофільми; тести, кросворди.

Підручники для VII–XI класів пройшли Федеральну експертну раду і їм було присвоєно гриф Міносвіти Росії, підручник для VII–IX класів став переможцем конкурсу серед підручників нового покоління в номінації «Право». На цьому етапі було створено такі підручники: «Право й ліво» (підручник для VII класу, автор – С. М. Ловягін); «Бесіди про закон» (підручник для VII класу, автор – О. Ф. Нікітін); «Основи правових знань» (підручник для VIII–IX класів); «Основи правових знань» (практикум для учнів VIII–IX класів) «Основи правових знань» (матеріали для вчителя до курсу, що викладається в VIII–IX класах) колектив авторів – Є.М. Ашмаріна, С.В. Білогорцева, В.В. Долинська, Л.О. Єфименко, С.С. Жолнерчик, М.Н. Козюк, Є.А. Лукашова, С.Ю. Макаров, О.М. Полієвктова, О.М. Фонтанова, М.М. Цепкова; «Економіка й право» (для учнів X–XI класів) [7].

У рамках першого етапу Проекту були встановлені робочі зв'язки з Міносвіти Росії, регіональними органами управління освітою, Генеральною прокуратурою, судами, інститутами підвищення кваліфікації працівників освіти. Також було розпочато кампанію у ЗМІ із роз'яснення ролі й місця правової освіти у школі, рекламі кінцевої продукції Проекту. Окремі уроки й методичні розробки проекту опубліковані як додатки до відомих педагогічних видань – «Учительської газети», газеті «Перше вересня».

Крім того, на цьому етапі зроблені важливі кроки із впровадження правової освіти у російські школи. У Проекті брали участь близько 600 шкіл з 42 суб'єктів Російської Федерації. У 1999–2000 рр. для шкіл РФІР зроблені тиражування й безоплатна передача навчально-методичних комплексів із права, у тому числі: навчально-методичний комплекс для VII класу – 20 тис. примірників, навчально-методичний комплекс для VIII–IX класів – 155 тис. примірників, навчально-методичний комплекс для X–XI класів – 67 тис. примірників.

З 18 квітня 2001 р. розпочато другий етап програми Російського фонду правових реформ. Реалізація Проекту на цьому етапі була доручена Інституту права й публічної політики. На цьому етапі основні зусилля зосереджувались на досягненні модернізації й розвитку концепції, програми, навчальних матеріалів і методики правової освіти для російських загальноосвітніх закладів, розроблених у рамках першого етапу програми; поширенні програми правової освіти на сферу позашкільної й позакласної роботи; на створенні інституціональних й організаційних основ для розробки впровадження й забезпечення безперервної правової освіти у російських школах; розширенні географічних і кількісних характеристик програми; підвищенні поінформованості про програму правової освіти як у дітей, батьків, адміністраторів і працівників освіти, політичних діячів, так і населення в цілому [6].

З 20 грудня 2002 р. вступив у дію третій етап Проекту, на якому основні зусилля спрямовувались на розширення географічних і кількісних характеристик програми [7].

Таким чином, досліджуючи проблему, доходимо висновку, що наприкінці XX – на початку XXI ст. у Російській Федерації зроблено спробу концептуального визначення викладання правознавства у школі. У багатьох регіонах Російської Федерації курс правознавства, або його елементи вивчаються в школах з V до XI класу.

У Республіці Білорусь у досліджуваній нами період також приділялася увага проблемам правової освіти й виховання школярів, а також концептуального їх визначення. З цією метою проводилася кадрова робота, створювалися матеріальні й фінансові ресурси, удосконалювалася нормативно-правова й законодавча база. Основну роботу у цьому напрямі проводило Міністерство освіти Республіки Білорусь.

Фактично у цей час утворилася система правової освіти й виховання, що має національний і регіональний рівні та охоплює всі вікові групи учнівської молоді. З метою вироблення комплексного підходу до проблем виховання законодавчо закріплені Концепція виховання дітей і

молоді у Республіці Білорусь, а також Програма виховання дітей і учнівської молоді в яких відображені проблеми морально-правового виховання.

Питання правової освіти й виховання дітей дошкільного віку включені до Програми виховання й навчання дітей у дошкільній установі «Пролісок», за якою працюють дошкільні установи республіки. Вона передбачає вивчення такого важливого для морального розвитку дитини аспекту, як «Я і світ навколо мене». Вивчення питань здорового способу життя дітьми дошкільного віку передбачено також у інших варіативних програмах [3].

До навчальних планів початкової школи як обов'язковий було включено предмет «Людина і світ», мета якого – формування у дитини початкових знань про природу й суспільство, інтересу до соціальних явищ, виховання моральних якостей: доброзичливості, турботи й дбайливого ставлення до природи й людей. До того ж у рамках курсу здійснювалася робота з основ правового виховання дітей.

З початку 90-х років у VIII–XI класах загальноосвітньої школи викладався інтегрований суспільствознавчий курс «Людина і суспільство», що був спрямований на соціалізацію молодого покоління, формування його світогляду. Велика увага в ньому приділялося такому питанню як моральна й правова культура особистості. З 1999 р. у загальноосвітніх школах почалося поступове (з VIII класу) введення оригінального суспільствознавчого курсу «Людина. Суспільство. Держава». Зміст цього курсу базується на загальнолюдських цінностях і національно-культурній основі. У ньому розкриваються питання, пов'язані з моральним і правовим вихованням учнів, а також широко вивчається Конституція Республіки Білорусь, значно збільшено обсяг матеріалу із вивчення прав людини. Крім цього, для учнів середньої загальноосвітньої школи розроблений курс «Основи правових знань у X–XI класах» [3].

На початку XXI ст. у Республіці Білорусь утворилася розгалужена система освіти у галузі прав людини й демократії. У 2000 р. Міністерство освіти запровадило для всіх типів навчальних закладів новий спеціальний курс «Права людини», який складається із трьох самостійних блоків: права дитини, права людини, міжнародне гуманітарне право. Для методичного забезпечення розвитку освіти у галузі прав людини тільки у 2000 р. видані три національних навчальних посібники. 23 навчальних заклади (загальноосвітні школи, педагогічні коледжі й педучилища) стали учасниками експерименту з визначення оптимального змісту спецкурсу «Права людини», пошуку інтерактивних інноваційних методів, форм викладання, створенню системи позакласної роботи з навчання прав людини, прав дитини, основ демократії. У навчальних закладах, органах освіти країни були створені інформаційні центри з цих питань. З 1999 р. видається інформаційний бюлетень «Захист і справедливість».

Таким чином, і у Республіці Білорусь у досліджуваній нами період у загальноосвітніх навчальних закладах утворився цикл правових дисциплін, які формують правові знання з дошкільного віку і аж до XI класу.

З огляду на викладене можемо констатувати особливості становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти в Росії та Білорусі наприкінці XX – початку XXI ст. Кожна з цих країн протягом досліджуваного періоду робила спробу створити ефективну систему шкільної правової освіти, яка б відповідала вимогам часу. В результаті цього у кожній країні склався розгалужений правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідають національним вимогам до сучасної шкільної правової освіти. Причому у кожній із досліджуваних країн склався цикл суто правових дисциплін та кілька дисциплін, які містять елементи правової освіти інтегрованої у інші предмети, починаючи з I до XI класів.

Література

1. Морозова С. К вопросу о концепции развития юридического образования//Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 34–35.
2. Горшенин Л. Правовое обучение и воспитание учащихся: проект концепции//Директор школы. – 1994. – № 6. – С. 32–36.

3. Стражев В. Правовое образование и воспитание учащихся и студентов в учреждениях образования республики: тенденции развития // Юстиция Беларуси. – 2001. – №3. – 24–32.
4. Рожков И. Становление образовательного права в Российской Федерации // Директор школы. – 2000. – № 6. – С. 81–86.
5. Грачев В., Буслов Е. Перспективы формирования образовательного права в Российской Федерации // Проблемы развития отечественного и международного законодательства об образовании. III Международная научно-практическая конференция 3–5 июня 1998 г. – М., 1998. Ч. I. – С. 32.
6. Система правового образования в школе. Концепция: Учебные программы. – СПб., 1995. – С. 52–107.
7. www.ecsocman.edu.ru/db/msg

Гуцало Л. В.,

*канд. істор. наук, ст. викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка.*

Колонізація євреїв Волині на Південь України у 20-і роки ХХ ст.

В статье рассматривается участие еврейского населения Волыни в аграрной колонизации Юга Украины в 20-е годы XIX ст.

The given article considers the process of colonization in the territory of Southern Ukraine in the 1920s, as well as the participation of the Jewish people coming from Volyn region in the mentioned above process.

Ключові слова: аграрна колонізація, європейська етнічність, переселенська компанія, переселенські товариства, Волинь.

У неоднозначний щодо його оцінок міжвоєнний період єврейська етнічність пережила усі випробування, що тоталітарна система приготувала для українського народу: голод, численні соціальні експерименти, терор. На особливу увагу заслуговує участь єврейства у так званій аграрній колонізації Півдня України, оскільки інші національні меншини долучалися до цього процесу меншою мірою.

Питанню єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України присвячено значну кількість праць як 20–30-х років ХХ ст., так і періоду незалежної України. Певний пласт інформації міститься у тогочасних нормативних документах, законах. За підрахунками О. Беренштейна, протягом 1923 – 1929 рр. в УСРР було прийнято понад 50 законодавчих і нормативних актів щодо залучення євреїв до роботи у виробничій сфері, у тому числі й сільськогосподарського виробництва [1]. У такого роду документах розкривається соціально-економічна та політична спрямованість планів аграризації єврейського населення, розмах, з яким вона проводилась, та механізми її реалізації. Певне відображення вона мала у публікаціях 20–30-х років ХХ ст., хоча ці статті носили пропагандистський характер. Так, у політично заангажованих публікаціях Я. Кантора, О. Різницького, І. Сапова, А. Шліхтера наводиться фактичний матеріал щодо кількості переселенців, площ виділених їм земель, розмірів фінансово-матеріальної допомоги тощо [2].

Інтерес до проблеми аграризації єврейського населення республіки поновився у публікаціях науковців 90-х років минулого століття. Цій проблемі, передусім організаційно-правовому забезпеченню процесу переселення євреїв, діяльності партійних та радянських органів присвячені статті О. Беренштейна, В. Орлянського, С. Сопенко, В. Гусєва та інших дослідників [3]. Зокрема, у публікаціях Й. Шайкіна та Я. Хонігсмана на основі архівних джерел зроблено спроби комплексно інтерпретувати проблему єврейської колонізації й у Російській імперії, і у Радянському Союзі [4]. Ф. Турченко співвідносить власні оцінки та висновки з думками В. Жаботинського щодо єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України [5]. О. Рафальський проаналізував понад 50 публікацій науковців уже незалежної України, що подають свою інтерпретацію єврейської колонізації півдня України та Криму як у цілому, так і окремих її складових [6]. Він називає

державну політику щодо залучення євреїв до землеробства волонтаристичною і наголошує на необхідності її подальшого дослідження.

Пропонована стаття має на меті розкрити основні мотиви прийняття та реалізацію переселенської політики щодо єврейського населення на прикладі Волині, з'ясувати ставлення єврейської національної меншини регіону до цього процесу.

За переписом населення 1926 р., у Волинській окрузі проживало 689 тис. 136 осіб, з них: 63 тис. 578 євреїв (9,2% населення краю, 4,1% всієї єврейської меншини України). За чисельністю єврейське населення округи було третім після українців (451 тис. 548) та поляків (94 тис. 434). На кожну 1000 населення припадало 92 євреї (у цілому по республіці 54) [7]. Єврейське населення в основному було сконцентроване у містах та містечках. Так, у Житомирі євреї становили 39,1 % населення міста, Новоград-Волинському – 44% [8]. У цих та інших містечках України більшість єврейського населення становили дрібні торговці-крамарі та ремісники-кустарі. Радянська влада, згортаючи політику НЕПу, ліквідовуючи дрібного власника (сучасними термінами середній клас) на догоду індустріалізації промисловості, сприяла розоренню євреїв, позбавленню стабільних джерел існування. Частково враховуючи катастрофічне становище єврейства, влада вдається до соціального експерименту – переведення частини працездатних євреїв у сільське господарство. Звичайно, це був досить авантюрний крок, адже для єврейського населення землеробська праця – справа не традиційна. Протягом століть життєдіяльності у царській Росії євреї упереджено ставились до землеробської праці. Як стверджують О.Івашенко та Ю.Поліщук, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. кількість волинських євреїв, які займалися сільським господарством, скорочувалась і становила 1,2 %. Головну причину такого стану речей дослідники пов'язують із тим, що царизмові не вдалося зламати традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли, їхнього упередженого ставлення до землеробської праці [9].

Серед причин розгортання єврейської сільськогосподарської колонізації М.Панчук і Б.Чирко правильно називають «тяжкий економічний стан єврейського населення, в першу чергу містечкової бідноти, в зв'язку з штучним згортанням непу (занепад ремесел, обмеження дрібної торгівлі тощо)» [10]. А от Ф.Турченко вказує і на політичні цілі цього планованого експерименту. Він зазначає, що «...у сільських районах більшовики прагнули одержати додаткову соціальну базу, бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви» [5]. Отже, широкомасштабна кампанія по залученню єврейського населення до сільськогосподарської праці була політично вигідною для партійно-радянської системи управління.

Заохочення єврейського населення до землеробської праці стало одним із напрямів соціальної політики радянської влади сфері національних відносин. Ця місія виконувалась Центральною Комісією у справах національних меншин, Головним Бюро єврейських секцій Відділу агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У, Всеукраїнською Комісією по землевлаштуванню євреїв, Товариством земельного влаштування працюючих євреїв, іншими радянськими та державними установами. Неабияку роль у залученні євреїв до землеробства відіграли й закордонні організації Агро-Джойнт, Єврейське колонізаційне товариство та ін.

Офіційним початком реалізації державної переселенської програми стала постанова ВУЦВК від 29 липня 1924 р. «Про залучення єврейського населення до землеробської праці» [11]. 24 листопада цього ж року РНК УСРР приймає постанову «Про штати губернських комісій у справах національних меншин». Цим документом штати восьми губернських комісій у справі національних меншин були визначені у кількості 34 співробітників. До складу Волинської губернської комісії приєдналось сім співробітників (три – для роботи серед поляків, по два – серед євреїв та німців) [8, с. 19–20]. Саме ці спеціалісти організували і координували переселенський рух євреїв Волині.

Планове переселення євреїв на колонізаційні фонди почалось у 1925 р. Протягом перших двох років на Україні зареєстровано близько 40 тис. єврейських сімей, що бажали перейти до

землеробства [12]. За твердженням Б.Чирка, протягом 1925 – 1926 рр. для євреїв-переселенців із Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини та Поділля було виділено 128 460 десятин земельних угідь, розрахованих на створення 8347 господарств [8, с. 74]. За згодою Наркомзему та ЦКНМ у 1925 р. 3 тис. єврейських сімей повинні були переселитися на колфонди, щоб зайнятися землеробством. Із Волинської губернії планувалося переселити 500 сімей до Херсонського округу Одеської губернії [13, арк. 41]. З загальної кількості виділених на Волинь місць для переселення у Волинську округу та м.Житомир відводилось 250 [13, арк. 39]. У деяких же документах зустрічаємо цифру 275 дворів [14].

Щоб збільшити кількість добровільних переселенців на землі колонізаційного фонду, вживались різні заходи, насамперед агітаційна робота. Вона конкретизується у протоколах засідань районних та сільських комісій з питань переселення євреїв. Серед єврейського населення проводилась роз'яснювальна робота, під час якої акцентувалась увага на завданнях та меті реєстрації. У Новоград-Волинському районі таку роботу серед членів профспілок проводив Кумир, а серед кустарів – Фірова [15, арк. 11]. Агітробота проводилась на єврейській позапартійній конференції, на загальноміських партійних зборах [15, арк. 25]. Були й інші ситуації, коли деякі Райземвідділи до агітаційної роботи становились пасивно: несвоєчасно повідомлялось єврейське населення про реєстрацію бажаючих переселитись на колективні фонди [15, арк. 57]. До того ж, були й певні проблеми з реєстрацією єврейського населення. У документах зазначається, що «...реєстрація не проводилась і недостатньо популяризувалася» [16]. З архівних матеріалів ми маємо відомості про кволу реєстрацію у Пулинському районі, у м. Житомирі [18, арк. 43, 45]. До 26 грудня 1925 р. у Звягельському районі Волинської округи фактично не йшов процес реєстрації євреїв. Головною причиною цього стало те, що у 1924 р. така кампанія вже проводилась, але бажаючих перейти до землеробства не переселяли на відповідні території, внаслідок чого єврейське населення зневірилось у такій роботі. Окрім того, спостерігалось ще й недбайливе ставлення єврейського населення до реєстрації [15, арк. 12].

У 1924 р. комплектування переселенських колективів мало певні погрішності, які відчутно проявлялись на місцях поселення. Причинами цього були поспішність, з якою проводилось комплектування, і відсутність досвіду. Серед основних допущених помилок, вважались: слабка підготовка і недостатня інформованість; механічне з'єднання в один колектив людей, які не мали поміж собою нічого спільного, не знали ні характеру, ні вподобань тих, з ким їм доведеться жити й працювати разом; комплектування в адміністративному порядку в один колектив осіб різного соціального походження: колишніх лавочників, службовців з робітниками та біднотою; комплектування осіб із різним майновим цензом (людей із достатком і тих, у кого жодних засобів не було); допуск зведених (збірних) сімей; недостатня увага до питання про кількість працездатних членів колективу; недостатня увага до питання про фізичний стан переселенців; обов'язкова вимога організації артїлі; обов'язкова вимога мати сім'ю не менше п'яти осіб [18, арк. 12].

У листопаді 1925 р. у Волинській окрузі було утворено Окружну комісію для проведення реєстрації населення, яке має бажання перейти до хліборобства. Вона була утворена у такому складі: Кесельман (Бюро національних меншин), Клапішевський (Окрземупрвління) й Алеганов (ОЗЕТ). На першому засіданні Комісії Кесельмана було призначено головою, а Алеганова – секретарем.

Для реалізації переселенської політики стосовно єврейського населення до планів Окружної комісії увійшло відкриття реєстраційних пунктів. Розпочати свою роботу вони мали у грудні 1925 р., а саме: окрпункт м. Житомира – до 1 січня 1926 р., райпункти – з 5 до 25 грудня, а сільпункти – до 20 грудня. Слід зазначити, що реєстрація в м. Житомирі почалась з 1 грудня 1925 р. Нам вдалося з'ясувати адресу, за якою всі бажаючі перейти до хліборобства реєструвалися, – вул. Карла Маркса 16, кімн. № 20. Саме за цією адресою працювала окружна комісія при

окрвиконкомі. Районні комісії знаходились при Райвиконкомах, у містах, де не було райвиконкому, реєстрація проводилась у сільських радах [18, арк. 8, 9, 11].

Щоб уникнути непорозумінь, які виникали у попередньому році, Наркомземсправ запропонував всім ОЗУ у підборі єврейського населення, яке бажало переселитися, керуватися такими вказівками: категорично заборонити зараховувати на переселення збірні єврейські сім'ї, дозволити переселятися сім'ям, що мали у своєму складі менше 5 осіб. Але при виборі сімей до уваги бралась змога виїзду на місце переселення двох працездатних осіб від кожної сім'ї. До того ж, під час реєстрації у 1925 р. намагались уникати поспішності у комплектуванні, яка була очевидною у минулому році. Тому наголос робився на те, що його необхідно розпочинати ще до закінчення реєстрації, приглядаючись і вивчаючи переселенців у процесі реєстрації, щоб підібрати найбільш придатний контингент. У першу чергу до списків переселенців потрапляли чорноробчі, кустарі, ремесла яких майже не застосовувалися, дрібні торговці. У цій кампанії особливу увагу звертали на молодь, яка не мала чим зайнятися. Вона могла їхати як член сім'ї, могла включатися групами до переселенських товариств чи організовуватись у колективи.

Звернемо увагу на те, що у середині 20-х років нібито жодна форма майбутнього господарства колективам не нав'язувалась. Колективи, передусім, організовувались у переселенські товариства. Але архівні документи вказують на те, що роз'яснювальна робота щодо переваги колективних форм господарювання все ж таки проводилась. Згодом переселення проводились лише колективним порядком або шляхом організації колгоспів на місцях виходу, або підселенням до існуючих уже на місцях вселення колгоспів. Переселенці, що виїжджали групами або по одному, повинні були попередити про їх обов'язковий вступ до колгоспів на місцях вселення [19, арк. 20]. Таким, що характеризує ставлення переселенців до форм самоорганізації, на нашу думку, є протокол загальних зборів членів комуни «Молодий селянин» м. Троянова. На зборах виступив член комісії з переселення євреїв Дікер. У своєму виступі він акцентував увагу присутніх на формах організації євреїв для переселення, на перевагах колективу над комуною. Його виступ виявився настільки переконливим, що члени комуни прийняли рішення переорганізувати її на колектив. Із 12 присутніх цю ідею підтримало 11 членів колективу, поставивши наприкінці протоколу свій підпис [18, арк. 50].

Станом на 18 липня 1925 р. по Житомирській окрузі кількість сімей, які бажали переселитися, становила 279 з 16 424 їдоками. За соціальним станом члени переселенських колективів розподілялися наступним чином: 87 робітників та службовців, 76 кустарів, 53 землероби, 33 торговці, 30 інших спеціальностей. До того ж, 890 з них були чоловіки, а 752 – жінки [18, арк. 18].

У циркулярному листі, що надійшов до Волинського Округного бюро національних меншин від ЦКНМ, 28 грудня 1925 р. пропонувалося при комплектації колективів для переселення нормальним колективом у кількісному відношенні вважати від 7 до 20 сімей. До того ж, сім'ї повинні складатись не менше як з п'яти осіб, з яких три – працездатні [14, арк. 91; 18, арк. 13]. Земля на колфондах відводилась не подушно, а на двір. На кожне переселенське господарство із державного бюджету було виділено по 137 крб. кредиту [20].

У 1925 р. у Херсонській окрузі закріплено землі за 285 родинами з Волині, а 75 – отримали відмову Херсонського округного земельного відділу, тому що були зведеними сім'ями (так легше було внести 300 крб. матеріального забезпечення). До речі, саме у Херсонській окрузі утворився перший єврейський національний район – Сейдеминухський. У 1926 р. НКЗС відкрив наряди для переселення єврейського населення з Волинської округи на 213 родин: до Криворіжжя – на 155 дворів, до Запорізької округи – на 30, Херсонської – 28. За нашими підрахунками, 26 родин відмовились від переселення [16, арк. 6]. Близько 600 родин, у тому числі й з Волинської округи, закріпивши за собою землю на колфондах на півдні України, у 1926 р. не прибули для польових робіт ні восени, ні навесні 1927 р. [16, арк. 57]. Таке ставлення єврейського населення до переселенської політики спонукає до роздумів стосовно її добровільності та позитивних

результатів. Скоріш за все ці сім'ї не мали великого бажання переселятися, а зареєструвались або під впливом активної агітації, або ж під тиском задля виконання нарядів, що надсилались зверху.

Землевлаштування єврейського населення Волині, як і у цілому України, було не до кінця продуманою акцією. Свідченням цього є проблемні ситуації різного плану. Серед архівних матеріалів є документи, в яких містяться відомості про деякі непорозуміння між єврейським та українським населенням з приводу земельних наділів у Софіївському та Божедарівському районах на Криворіжжі [16, арк. 38]. Виникали казусні ситуації з самим переїздом на південь України. Для прикладу наведемо сім'ю Волька Шмулевича Ситняковського з Житомира. Із п'яти осіб, які входили до складу цієї сім'ї, до селища Шолом-Алейхема Калініндорфського єврейського національного району виїхало тільки троє. Двоє синів – 14 та 16 років залишились у Києві до закінчення занять у трудовій школі. Фактично юнаки були представлені самі собі: вони вештались по Києву, не маючи коштів, щоб виїхати до своїх батьків. ОЗЕТ зайнявся відправленням цих хлопчиків до батьків у Калініндорфський район [16, арк. 58].

Про хід переселенської кампанії, передусім, про її позовні сторони, висвітлювалось у місцевій пресі, зокрема у газеті «Радянська Волинь». Незважаючи на це, євреїв, які бажали перейти до землеробської праці на колфондах наприкінці 20– на початку 30-х років ХХ ст., реєструвалось набагато менше. Свідченням цього є звіти сільських рад, де чітко вказувалось – «бажаючих переселитися немає» [21].

Таким чином, можна дійти висновку, що переселенська кампанія серед єврейського населення Житомирщини на південні землі України великого розмаху не набула. Працездатне населення намагалося знайти собі роботу вдома в артілях, на місцевих заводах. Причини цього полягають, по-перше, у кампанії по об'єднанню індивідуальних землеробських господарств у колгоспи. Більшість єврейських селян поставилися до цього досить критично. Як стверджує Я.Хонігсман, «...єврейське землеробство почало занепадати» [22]. По-друге, переселенська кампанія не до кінця була продуманою, а метою її, як і політики коренізації, було загравання, аби налаштувати національні меншини, у тому числі й єврейське населення, до співпраці з радянськими державними органами у побудові соціалістичного майбутнього. Адже фактично всі заходи щодо етнічних груп України починають згортатися наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., коли тоталітарний режим у СРСР відчув незворотність своєї влади. Євреї, як і все населення республіки, потрапили в лещата репресивної машини, стали жертвами суцільної колективізації, голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій. На тлі цих процесів зникають, затушовуються навіть окремі позитивні моменти щодо єврейської колонізації на південні землі України. Досвід єврейської сільськогосподарської колонізації на прикладі євреїв Волині вказують на те, що ефективна співпраця влади і громадян, незалежно від національної належності, можлива лише на засадах взаєморозуміння і взаємодопомоги, поваги громадян до держави та турботи влади щодо забезпечення потреб етнічних меншин, врахування традицій їх господарювання, духовно-культурного життя.

Література

1. Беренштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20–30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) // Запорожские еврейские чтения. – 1999. – Вып. 3. – С. 67.
2. Різницький Ю. Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. – 1925. – № 9. – С. 71–77; Шліхтер А. Правда про єврейське переселення (Із звітної доповіді про результати обслідування єврейських колонізаційних висілків) // Більшовик України. – 1927. – № 9. – С. 18–33; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 11. – С. 39–49; Сапов І. Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. – 1928. – № 14. – С. 89–102 та ін.
3. Сопенко С. О деятельности Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТа) в 20-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. – Запорожье, 1990. – С. 70-71; Орлянский В. Экономическое и государственно-правовое положение еврейского населения Запорожского округа в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. – Запорожье, 1991. – С. 20 – 23; Гусев В. До питання про еміграцію євреїв з України (20-ті роки ХХ ст.) // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. –

- С. 44–51; Беренштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20-30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) // Запорожские еврейские чтения. – 1999. – Вып. 3. – С. 66–69 та ін.
4. Шайкин И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Еврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С. 108–116; Хонігсман Я. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 66 – 75.
  5. Турченко Ф.Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С. 245– 249.
  6. Рафальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації Півдня України (спроба історіографічного аналізу) // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 67 – 75.
  7. Натикач П. Політика «коренізації» на Волині // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2000. – С. 77.
  8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 177.
  9. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець ХVІІ – початок ХХ століття). – Житомир, 1998. – С. 103.
  10. Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки. Іст.-картогр. атлас / Упор.: М.І.Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 40 – 41.
  11. Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України. – Автореф. дис.... докт. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 25.
  12. Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 41–42; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України). – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 53.
  13. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.–153. – Оп. 5. – Спр. 35. – Арк. 41.
  14. ДАЖО. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 8.
  15. ДАЖО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 11.
  16. ДАЖО. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 7; ДАЖО. – Ф. 326. – Оп.1. – Спр. 282. – Арк. 4.
  17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 53.
  18. ДАЖО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 43, 45.
  19. ДАЖО. – Ф. 1024. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 20.
  20. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 11. – С. 41.
  21. ДАЖО. – Ф. 1024. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.28, 30, 34, 39.
  22. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні //Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 72.

Добровольська Г. О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ*

Основні проблеми функціонування профспілок України на сучасному етапі

В статті аналізуються основні проблеми функціонування профспілок України на сучасному етапі, пропонуються способи їх вирішення.

The given article analyses some current problems faced by trade unions of Ukraine in their activity. It also suggests some possible ways of solving the mentioned above problems.

Ключові слова: професійні спілки, наймані працівники, соціально-трудові відносини, законодавство, соціальне партнерство, профспілковий рух.

Останніми десятиліттями професійні спілки як в Україні, так і у всьому світі переживають не найкращі часи. Зміни у світі праці і особливо глобалізація та новітні технології призвели до скорочення профспілкового членства й до розпорошення профспілкового руху.

У той самий час профспілки більшості країн, відповідаючи на виклик змін, виходять за межі своєї суто традиційної ролі – участі у колективних переговорах та представлення інтересів найманих працівників. Профспілки все частіше стають основним двигуном, який рухає економічні та соціальні зміни. Без цього сьогодні неможливий економічний розвиток і соціальний прогрес. Профспілки стають все більш вагомим чинником демократії, її невід'ємною складовою інституцією.

Отже, актуальність обраної теми визначається тим, що за умов демократичної та ринкової економіки в Україні роль профспілок, як захисників прав та інтересів громадян у сфері трудових відносин, набуває особливого значення.

Аналізуючи ступінь вивчення даної проблеми, необхідно зазначити, що питання функціонування профспілок України на сучасному етапі, їх участі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті держави, попри значну кількість літератури про профспілки, залишається малодослідженим. На нашу думку, це пов'язане зі складнощами процесів трансформації профспілкового руху в Україні. Серед вчених, які займаються вищезазначеною проблематикою, слід відзначити: М. Л. Головка [1], Г.В. Осового [2-4], В.Ф. Цвиха [5-8], М.Л. Дубровського [9-10].

Сьогодні за умов політичної та економічної нестабільності в Україні, утвердження демократії, зростання громадянської активності, перед профспілками постають нові завдання щодо участі у розбудові громадянського суспільства та розв'язанні суспільно-політичних і соціально-економічних проблем. Профспілковий рух в Україні має стати важливою складовою сучасної демократії, запорукою побудови правової, демократичної та соціальної держави. Але на цьому шляху йому доведеться подолати чимало труднощів і перепон як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Станом на 1 січня 2008 р. в Україні зареєстровано 14 Всеукраїнських об'єднань професійних спілок та 113 всеукраїнських галузевих профспілок [11]. На нашу думку, така кількість профспілок в Україні є свідченням, з одного боку, профспілкового плюралізму, а отже, демократичності держави, з іншого, слабкості та розпорошеності профспілкового руху.

Слід зазначити, що сьогодні українським профспілкам доводиться здійснювати свою головну захисну функцію за вкрай некомфортних умов порівняно з тими, які вони мали за радянських часів.

Незважаючи на те, що нині в Україні створена законодавча база для діяльності профспілок, вона вміщує суттєві недоліки та прогалини. Так, Конституцією України позбавляються профспілки права законодавчої ініціативи: було скасовано їх право (як громадських організацій) висувати кандидатів у народні депутати і через обраних депутатів впливати на законодавчий процес. Така ситуація призвела до зменшення ролі профспілок у суспільстві.

Крім того, залишається незадовільним стан дотримання в Україні прав профспілок. Мають місце проблеми щодо застосування норм права, які стосуються забезпечення права громадян на утворення об'єднань, дотримання рівності профспілок і реалізації права на страйк. З одного боку, ці права закріплені в українському законодавстві, з іншого, їх дуже важко реалізувати на практиці. Наприклад, існують факти заборони роботодавцями членам виборних органів профспілкових організацій та повноважним представникам відвідувати підприємства, установи й організації, де працюють члени їхньої профспілки, перешкоджання новими власниками підприємств створенню профспілок.

Деякі профспілки та їх об'єднання, особливо новоутворені, у багатьох випадках не повною мірою використовують можливості, які передбачені національним законодавством та гарантуються державою. Законодавством 1990-х років була ускладнена легалізація та проведення страйків. Не визначені права профспілок на активну захисну діяльність під час приватизації підприємств, їх реструктуризації і банкрутства. Не врегульоване питання спадковості заборгованості у випадку реструктуризації або приватизації підприємств. Не врегульовані також механізми соціального партнерства, права, обов'язки та відповідальність сторін за невиконання взятих на себе зобов'язань, оскільки Закон України «Про соціальне партнерство» так і не прийнятий.

Україні конче потрібне сучасне трудове законодавство. Ця необхідність продиктована кардинальними змінами, які сталися у соціально-економічній сфері за часів незалежності – появою нових форм власності трансформацією суспільних інститутів, змінами у соціально-трудовах відносинах. Сьогодні необхідно забезпечити оптимальне поєднання індивідуально- та колективно-договірного, державно-нормативного та адміністративного регулювання на основі міжнародно-визнаних правових принципів – у концентрованій формі все це повинно матеріалізуватися у новому Трудовому кодексі України, який і досі не прийнятий. Тому профспілкам необхідно консолідувати свої зусилля у цьому питанні.

Протягом 90-х років ХХ ст. було прийнято також кілька нормативно-правових актів, що обмежили вплив профспілок на формування соціально-трудовах відносин. Так, профспілки втратили право контролю за виконанням трудового законодавства, функції контролю за станом охорони праці та безпеки виробництва, участь у правовій інспекції, управління засобами соціального страхування.

Найголовнішою проблемою залишається зниження профспілкового членства. Причини цього явища можна поділити на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні.

До об'єктивних чинників слід віднести:

- зміну форм власності, перепрофілювання підприємств;
- скорочення робочих місць за рахунок структурної перебудови підприємств та організацій;
- перехід кваліфікованих працівників у приватні структури, де заробітна плата значно вища, ніж у державних установах;
- протидія роботодавців створенню і діяльності профспілок, залежність найманих працівників від волі керівництва;

- зростання безробіття. Внаслідок цього працівники або зовсім залишають профспілкові ряди, або ж їх зв'язки з організацією втрачаються природним шляхом.

Крім цих об'єктивних факторів, які зумовили зниження рівня юніонізації (охоплення профспілковим членством) за останні роки, виявилось кілька причин суто суб'єктивного характеру, пов'язаних з недоліками і помилками у діяльності самих профспілок, а саме:

- недостатня робота профспілок у своїх низових ланках, організаціях;
- недостатня увага профспілок до роботи серед неорганізованих працівників;
- слабка пропагандистсько-інформаційна робота.

Безперечно, зниження масовості профруху призводить до зниження ефективності виконання профспілками своїх захисних функцій.

Аналіз форм роботи, які використовують профспілки України для захисту прав та інтересів робітників, вказує на те, що практично всі вони визнали ідеологію соціального партнерства як найбільш цивілізований спосіб узгодження інтересів найманих робітників, роботодавців і держави, вирішення нагальних соціально-трудова питань шляхом консультацій, переговорів, досягнення домовленостей, підписання угод. Більше того, саме з ініціативи українських профспілок і при їх активній участі, створена її вітчизняна модель, соціальне партнерство набуло змістовного й організаційного оформлення.

Однак було б перебільшенням стверджувати, що профспілки вже стали рівноправною стороною і учасником процесу вироблення та реалізації соціально-економічної політики держави. Професійним спілкам так і не вдалось налагодити продуктивний діалог з урядом, організаціями роботодавців при формуванні економічної і соціальної політики держави. Пропозиції профспілок до таких важливих документів як щорічні послання Президента України до Верховної Ради України, Основні напрями бюджетної політики, Державний бюджет України, Державна програма економічного і соціального розвитку, не завжди враховуються розробниками.

Безумовно дуже важливим інструментом, який покликаний сприяти позитивному розв'язанню багатьох проблем у суспільстві, є переговори та консультації між сторонами і вирішення питань соціально-трудова відносин, укладення Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів, Конфедерацією роботодавців та профспілковими об'єднаннями. Однак, ми змушені констатувати, що сьогодні є чинною Генеральна угода, яка була укладена ще на 2004–2005 рр. Це, на нашу думку, вказує на те, що нинішня влада ігнорує профспілки, а профспілки у свою чергу є слабкими та неспроможними змусити владу рахуватися з собою.

Фактично не працює Національна тристороння соціально-економічна рада – консультативно-дорадчий орган при Президентові України, яка була утворена у грудні 2005 р. замість Національної ради соціального партнерства.

У зв'язку з цим, важливим завданням для профспілок є координація дій з іншими профспілками, консолідація профспілкового руху в цілому. Адже профспілки, як одна із сторін соціального партнерства, будуть сильними лише у випадку тісної співпраці, єдності своїх дій.

На жаль, профспілки не мають сьогодні яскравих, сильних лідерів та солідарної позиції. Основні важелі впливу на розвиток профспілкового руху в Україні знаходяться нині у руках влади. Держава монополізує вирішення соціальних проблем, а демократичні інституції, зокрема, профспілки – залишаються слабкими й відстороненими від цього процесу.

Таким чином, недостатній вплив профспілок на суспільно-економічні процеси відбувається внаслідок негативних процесів і явищ, що сталися як у державі у цілому, так і у профспілках зокрема. Тому, українські профспілки зобов'язані знайти нові форми й методи роботи на сучасному етапі розвитку суспільства для досягнення європейського рівня оплати праці, соціальних стандартів для членів профспілок, усіх працівників, забезпечення єдності профспілкового руху. Профспілковому руху важливо зберегти свою свободу і незалежність, щоб бути спроможним виконувати економічні і соціальні завдання попри будь-які політичні зміни у державі.

Підбиваючи викладене, доходимо висновку, що для того, щоб профспілки діяли більш ефективно у сфері соціально-економічних відносин, влада мала б передати їм частину своїх повноважень та функцій. Наприклад, надати профспілкам право законодавчої ініціативи. Це, безперечно, сприяло б удосконаленню законодавства у соціально-трудої сфері. Крім того, профспілки мають бути партнерами політичних сил у реалізації своїх інтересів. Вони навіть мають впливати на процеси формування влади, використовуючи для цього всі надані їм можливості.

Література

1. Головка М.Л. Історіографія, періодизація, проблеми еволюції професійних спілок України: пошук істини // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2006. – №1. – С. 27–36.
2. Осовий Г.В. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку // Україна: аспекти праці. – 2001. – №8. – С. 18–26; 2002. – №1. – С. 3–9.
3. Осовий Г.В. Роль профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2003. – №2. – С. 149–155.
4. Осовий Г.В. Майбутнє профспілок залежить не тільки від їх волевиявлення // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2006. – №1. – С. 5 – 17.
5. Цвих В.Д. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. – К., 2002. – 376 с.
6. Цвих В.Ф. Профспілки в громадянському суспільстві і до питання історіографії дослідження проблеми // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 38–41. – С. 38–41.
7. Цвих В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві // Людина і політика. – 2002. – №3. – С. 33–46.
8. Цвих В.Ф. Громадянське суспільство як явище і процес: Особливості бачення // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 42–45. – С. 42–45.
9. Дубровський М. Л., Чернявський Л. С. «Рецепти» дій профспілок. Чи підходять вони для України?: Моделі профспілкової діяльності і типи профруху: історія і сучасність // Профспілки України. – 1998. – №3. – С. 2–32.
10. Дубровський М., Андрющенко А. Система і трансформація: програмне забезпечення розвитку сучасного профспілкового руху в Україні // Профспілки України. – 2002. – №5. – С. 25–28.
11. Міністерство юстиції України // www.minjust.gov.ua.

Коротенко Н.М.,

*аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Виховна і культурно-масова робота у Харківському та Київському університетах у 1933–1941 рр.

В статье исследуются вопросы становления, развития и проведения воспитательной и культурно-массовой работы среди студентов Киевского и Харьковского университетов, главной целью которой было воспитание будущей советской интеллигенции для строительства нового коммунистического общества.

The author of the present article studies some questions concerning organization, development and realization of educational and cultural activities among the students of the Kyiv and Kharkiv Universities. According to the author of the article, the mentioned above activities are regarded as those summoned to educate Soviet intelligensia for building a communist society of a new kind in future.

Ключові слова: університет, структура, культура, олімпіада, виставка, екскурсія, секція, змагання, комсомол.

На початку 30-років ХХ ст. на території радянської України університетів як явища не існувало. Через їх відсутність відбулося зменшення викладацьких та наукових кадрів, втрата університетських освітніх традицій і падіння загального рівня вищої освіти. У зв'язку з крайньою потребою у підготовці висококваліфікованих спеціалістів і науковців для різних галузей знань в УСРР, з вересня 1933 р. відновили роботу Київський, Харківський, Одеський та Дніпропетровський університети. У них активно почала проводитись навчальна та наукова робота, але особлива увага приділялась виховній роботі зі студентами та проведенню культурно-масових заходів. Головною метою було виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві.

Серед книг радянського періоду, де висвітлюються різні аспекти діяльності та відновлення університетів, слід виділити ювілейні видання, які виходили до чергової річниці з дня заснування університетів. У книгах «Київський державний університет. Історія Київського університету» та «Київський університет за 50 років радянської влади» розкриваються цілі та методи проведення виховної роботи, подається загальний огляд культурно-масових заходів у столичному університеті [6; 7]. Загальна характеристика виховної та культурно-масової діяльності Харківського університету міститься у книгах: «Харьковский государственный университет 1805–1980» та «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років» [12; 13]. Різні аспекти виховання студентської молоді розкриті у монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» [3]. Цінними джерелами, в яких висвітлюється проведення виховної та культурно-масової роботи в університетах є газети «За комуністичні кадри» і «За більшовицькі кадри», які виходили у вузах щотижня, починаючи з 1933 до 1941 р. Література та періодика радянського періоду відрізняється ідеологічною тенденційністю та заангажованістю. Серед новітніх українських досліджень слід виділити дисертаційну роботу А. Сасімова «Вища школа радянської України (1928–1939 рр.)», в якій аналізується виховна робота, що проводилась у Київському та Харківському університетах [10]. Загалом проблема виховної та культурно-масової роботи в університетах у період 1933–1941 рр. є недостатньо відображена у сучасній науковій літературі. Комплексної праці, яка б висвітлювала діяльність університетів у зазначений період сьогодні не існує. Враховуючи це, основними завданнями цієї статті є висвітлення проведення виховної та культурно-масової роботи

комсомольськими і профспілковими організаціями серед студентів Київського та Харківського університетів.

Нормативним документом, що поклав початок відновленню університетів у радянській Україні, стала постанова ЦВК СРСР від 13 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах» [6, с.27–28]. У ній ставилися такі завдання: «Зміцнити існуючі університети як навчальні заклади, що готують висококваліфікованих фахівців із загальнонаукових дисциплін, а також педагогів, і розгорнути університети в тих республіках (Україна та ін.), у яких їх немає» [15, с.88]. Для виконання рішення загальносоюзної ради 10 березня 1933 р. вийшла постанова «Про організацію на Україні державних університетів», відповідно до якої на базі фізико-хіміко-математичних інститутів та інститутів професійної освіти відновлювались університети у Києві, Харкові, Одесі та створювався у Дніпропетровську [3, с.176].

Структура університетів була дуже схожою. Київський державний університет мав у своєму складі шість факультетів: фізико-математичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, історичний та літературно-лінгвістичний. У Харківському державному університеті налічувалось сім факультетів: фізико-математичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, історичний (з філософським відділенням), економічний (з відділенням економічної географії) і літературно-лінгвістичний.

З перших днів роботи університетів у них почала проводитися активна виховна та культурно-масова робота серед студентів, яких у перший рік після відкриття нараховувалось 1848 – у Харківському та 1652 – у Київському університеті. Основними організаторами виховної роботи та культурно-масових заходів була комсомольська й партійна організації університету і профспілковий комітет. Кожен із факультетів мав свого комсорга та культорга, які відповідали за виховну та культурно-масову роботу.

Активну виховну та культурно-масову роботу Київський університет розпочав з участі у грудні 1933 р. в II Всесоюзному змаганні вузів та технікумів за розгортання боротьби за виконання постанови уряду СРСР про програми та режим у вищій школі й технікумах від 19 вересня 1932 р. [4, с. 1]. У рубриці політвиховна та культмасова робота перед Київським університетом ставилися такі завдання: організувати серію лекцій загальноосвітнього характеру, охопити студентство політнавчанням через мережу партій і комсомольських організацій створити спеціальні політгуртки та семінари.

Культурно-масову роботу, яку проводив профком та комсомольська організація, можна прослідкувати за планами їхньої роботи, що друкувалися в університетських газетах. Так, за планом-календарем культмасової роботи КДУ на зимову сесію 1936 р. мали бути проведені такі заходи: загальноуніверситетський вечір, походи до театрів, кіно та музеїв, вечори художньої самодіяльності. За подібним планом-календарем у Харківському університеті під час зимових канікул планувалося провести безкоштовний загальноуніверситетський студентський кінофестиваль, взяти участь у міжвузівській спартакіаді м. Харкова з лижного та ковзанярського спорту, провести культпоходи до театрів, екскурсії до музеїв, загальноуніверситетський шаховий турнір, літературний вечір та бал-маскарад. Подібні заходи планувалися і в наступних роках. У загальному звіті профкому Київського університету зазначалося, що за 1937–38 навчальний рік їм було організовано 184 походи до театру, 27 загальноуніверситетських вечори, 112 екскурсій до музеїв та виставок, 228 студентів побували у Москві, Ленінграді, Запоріжжі, а 30 студентів – на Кавказі [7, с. 129].

У Харківському університеті з грудня 1933 р. за ініціативою комсомольців було створено університет культури, головним завданням якого стало організація культурного відпочинку студентів у руслі комуністичної ідеології. Важливим центром політично-виховної і культурно-масової роботи став клуб університету. З 1935 р. в університеті діяла музично-художньо-літературна студія з класами: образотворчого мистецтва, художнього співу, скрипки, балету,

хорового співу, струнного та духового оркестру. У роботі студії брали участь близько 400 студентів. При університеті діяв великий драматичний гурток, яким керували артисти харківських театрів А.Л. Хвиля і Л.М. Колобов [13, с. 78]. У 1937 р. в університеті розпочав роботу гурток бандуристів та відбулися перші фестивали солістів-вокалістів, читачів художнього слова і танцюристів.

Подібний університет культури у Київському державному університеті було відкрито у 1934 р. Він нараховував три відділи: природничий, літературно-мистецький та історичний із відповідними циклами: астрономо-геологічний, біологічний, сучасної радянської літератури, історії зарубіжної літератури, історії мистецтва, історії матеріальної культури та техніки, політичної історії Європи доби імперіалізму [7, с. 128]. Взяти участь у роботі цього закладу могли всі бажаючі студенти. У Київському університеті активно розвивалась самодіяльність, було створено студентський самодіяльний театр під керівництвом народного артиста УРСР Ю.В. Шумського, оркестр духовий і оркестр народних інструментів та гурток народних танців.

В університетах активно проводилися різні культурно-масові фестивали та олімпіади. У 1936 р. в Харківському університеті відбулася перша олімпіада художньої самодіяльності, в якій взяли участь 90 учасників, у тому числі чоловічі та жіночі хорові ансамблі. Подібний захід відбувся у Київському університеті лише у травні 1939 р. за участю 250 студентів. У грудні 1939 р. на олімпіаді художньої самодіяльності вузів Києва колективи та виконавці Київського університету посіли перші місця. У січні 1940 р. самодіяльний колектив КДУ у складі 80 осіб з великим успіхом виступав у Москві у студентських клубах.

У другій половині 30-х років з метою покращення роботи вищої школи проводились соціалістичні змагання між університетами. У 1937 р. Київський університет уклавав договір про соціалістичне змагання з Одеським державним університетом. У положенні договору йшлося про обмін художніми колективами, читання лекцій на ідейну тематику викладачами університетів, проведення спільних художніх вечорів. У грудні 1938 р. було укладено договір про змагання між Київським та Тбіліським державними університетами. У галузі культурно-масової роботи планувалося створення художніх гуртків при гуртожитках, читання лекцій про літературу, музику, та мистецтво, вечори художньої самодіяльності, обмін мистецькими клубами, випуск стінних газет [5, с. 1–2]. Перевіривши наслідки соціалістичного змагання спеціальна комісія відзначила: «Внаслідок змагання і боротьби за першість обидва університети з найважливіших галузей роботи – марксистсько-ленінського виховання, науково-дослідної, оборонної, культурно-масової і з інших галузей досягли значних успіхів» [6, с. 364].

У січні 1939 р. подібний договір укладено між Дніпропетровським та Харківським університетами.

Комсомол та профком університетів постійно влаштовували зустрічі студентів з відомими діячами науки, культури та мистецтва, що ставало частиною ідеологічної виховної роботи. У квітні 1936 р. відбулася зустріч студентів Київського державного університету з орденоносцями делегатів ІХ зїзду ЛКСМУ Пашею Ангеліною, Петром Кривоносом та ін. [11, с. 1]. А у травні 1936 р. студенти зустрілися з групою угорських письменників, серед яких були Мате-Залка та Бела Іллеш [8, с. 1]. У травні 1939 р. на ювілейному шевченківському пленумі правління спілки радянських письменників СРСР у Київському університеті побували відомі радянські письменники та поети С. Міхалков, Л. Касіль, В. Лебедєв-Кумач. У вересні 1939 р. у КДУ відбувся вечір пам'яті Ю.Коцюбинського, на якому були присутні його донька Л. Коцюбинська, М. Рильський, П. Панч. У 1941 р. в КДУ відмічалось 70-річчя з дня народження Лесі Українки та відбулося святкування 30-ліття творчої діяльності та 50-річчя П. Тичини. Перед самим початком німецько-радянської війни у червні 1941 р. студенти зустрілися з німецьким письменником Віллі Бределем [2, с. 1]. У Харківському державному університеті постійно відбувалися зустрічі студентів з письменниками та поетами. Учасниками подібних зібрань стали Г. Коцюба, В. Сосюра, А.Головко та І. Еренбург [13, с. 79].

культурними подіями у 1940 р. були зустріч студентів з відомим артистом М. Крушельницьким та вечір пам'яті Л. Толстого.

В університетах з великим розмахом відзначалися дні Великої Жовтневої революції, 1 травня, дні народження В. Леніна та Й. Сталіна. З цих нагод у актових залах університету відбувалися урочисті засідання за участю викладачів та студентів, влаштовувались святкові концерти за участю відомих артистів та колективів художньої самодіяльності університету. Особливою подією у житті Київського університету стало святкування його 100-річчя у 1935 р. та 125-річчя з дня народження Тараса Шевченка, чие ім'я університет отримав згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Про увічнення пам'яті поета Т.Г. Шевченка у зв'язку з 125-річчям з дня народження» від 5 березня 1939 р. [7, 132].

У 1940 р. у Харківському університеті урочисто святкувалось його 135-річчя. Також традиційно відзначались дні присвячені пам'яті С. Кірова, О. Пушкіна та М. Горького, ім'ям якого у 1936 р. було названо Харківський університет. Важливим напрямом культурно-масової роботи стала організація виставок. З 1939 до 1941 р. в КДУ відбулись виставки присвячені І. Франку, Т. Шевченку, М. Горькому, О. Пушкіну, боротьбі іспанського народу з фашистами під назвою «Іспанія в вогні». У Харківському університеті виставки в основному проводилися в Центральній науковій бібліотеці. У 1939 р. пройшли виставки, присвячені С. Кірову та історії Західної України, з нагоди приєднання західноукраїнських земель до УСРР. У 1940–1941 рр. відбулись виставки до 35-річчя грудневого збройного повстання 1905 р., пам'яті Леніна, присвячені Червоній армії та Військово-морському флоту, до 73-річчя з дня народження М. Горького. Всі ці заходи носили відвертий ідеологічний характер.

У цей період у Київському університеті активно розвивається театральне мистецтво. У 1940 р. у КДУ було створено перший в Україні студентський драматичний театр. Свою першу виставу «Мальва» за твором М. Горького театр зіграв у лютому 1941 р. [3, с. 267]. Другою і останньою виставою колективу стала комедія авторів О. Левади та Л. Гроха «Ой, у полі нивка», яку театр зіграв у березні 1941 р.

Велика увага у виховній та культурно-масовій роботі в Харківському та Київському університетах приділялася спорту. На 1935 р. у спортивних клубах КДУ нараховувалось понад 500 студентів. У 1936 р. з метою поширення спорту серед студентів було створене спортивне товариство «Наука» [7, с. 130]. З 1937 р. почав функціонувати спортивний клуб у Харківському університеті. Він мав у своєму складі гімнастичну, легкоатлетичну, футбольну та авто-мото-велосекції та секцію альпінізму. Також при Київському та Харківському університетах працювали секції альпінізму. Причому остання вважалася однією з найкращих серед вузів УСРР. У цей період проходять щорічні спортивні змагання між університетами Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, а з 1940 р. – Львова з різних видів спорту. Між Харківським та Київським університетами постійно проводилися змагання з шахово-шашкових команд [7, с. 131].

Значну виховну роботу проводили університетські газети «За комуністичні кадри» Київського університету та «За більшовицькі кадри» Харківського університету. Вони виходили кожного тижня, починаючи з вересня 1933 р. Всі плани, досягнення, недоліки виховної та культурно-масової роботи знаходили відображення на шпальтах цих газет. На сторінках газети проводились конкурси на краще оповідання, нарис, фейлетон та на кращу стінгазету [9, с. 1].

Отже, у Київському та Харківському університетах за період з 1933 до 1941 р. про-водилась активна виховна та культурно-масова робота зі студентами. Серед заходів, якими опікувалась комсомольська організація та профком з метою виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливого значення надавалось організації політичних, створенню спеціальних політгуртків та семінарів. Виховна робота спрямовувалась на формування нової радянської інтелігенції, яка б мала посісти місце репресованих та звільнених через партійні чистки фахівців. Велику роль у культурно-масовій роботі відіграло створення при університетах клубів і університетів культури та організація при них художніх, музичних і театральних секцій. Про

успіхи студентської самодіяльності можна робити висновки з чисельних перемог творчих колективів університетів на різних фестивалях, конкурсах та олімпіадах. Активізації проведення виховної та культурно-масової роботи сприяло проведення соціалістичних змагань. Студенти університетів часто мали змогу зустрічатись з партійними діячами, науковцями, поетами, письменниками, акторами й художниками. Однак виховна робота в університетах була надзвичайно однобічною, оскільки студентам насильно нав'язувалась марксистсько-ленінська ідеологія в сталінській інтерпретації.

Література

1. Бутягин А.С., Султанов Ю.А. Университетское образование в СССР. – М., 1957. – 296 с.
2. Віллі Бредель в університеті// За комуністичні кадри. – 1941. – 3 черв.
3. Вища школа Української РСР за 50 років / Під ред. В.І. Пітова. – К., 1967. – Т. 1 – 396 с.
4. Включаємось у II всесоюзний конкурс // За комуністичні кадри. – 1933. – 26 груд.
5. Договір про соціалістичне змагання між Тбіліським державним університетом ім. Сталіна та Київським державним університетом // За комуністичні кадри. – 1938. – 19 груд.
6. Київський державний університет. Історія Київського університету. – К., 1959. – 629 с.
7. Київський університет за 50 років Радянської влади. – К., 1967. – 192с.
8. Козаченко В. Зустріч з угорськими письменниками // За комуністичні кадри. – 1936. – 21 трав.
9. Конкурс на краще оповідання, нарис, фейлетон // За більшовицькі кадри. – 1939. – 19 берез.
10. Сасімов А. А. Вища школа радянської України (1928–1939 рр.): Автор. канд. іст. наук. –К., 1998. – 17 с.
11. Угаров А. Зустріч з орденоносцями // За комуністичні кадри. – 1936. – 14 квіт.
12. Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна за 200 років. – Харьков, 2004. – 750 с.
13. Харьковский государственный университет. 1805–1980. Исторический очерк. – Харьков, 1980. – 160 с.
14. Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы. – М., 1973. – 472 с.
15. Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР. – М., 1961. – 240 с.

Костюк Є.С.,

*аспірант кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Діяльність профспілок радянської України зі сприяння розвитку винахідництва у 20 – 30-х роках ХХ ст.

В статье рассматривается деятельность профсоюзов советской Украины по содействию развития изобретательства в 20–30-х годах ХХ ст. Исследуются основные формы этой деятельности и механизм их реализации.

The present article touches upon the trade unions' activity promoting the development of inventiveness in Soviet Ukraine in the 20–30s of the XX century. The author of the article studies its main forms, as well as the mechanisms of its realization.

Ключові слова: профспілки, винахідництво, технічна консультація, технічна допомога, преміювання.

Українська держава на сучасному етапі свого розвитку зіткнулася з проблемою невідповідності матеріально-технічної бази своєї економіки вимогам сучасного економічного розвитку. Це спричинило значне відставання України у технічному плані від країн Західної Європи, до соціально-економічного простору якої Україна прагне інтегруватися. Таким чином, нагальною є проблема переєднання української індустрії на якісно новий рівень, що є можливим лише завдяки широкому запровадженню інноваційних технологій.

Як вказує історичний досвід незалежної України, хоча в українському суспільстві є значний креативний потенціал, у тому числі й у технічній сфері, його носії не можуть реалізувати свій творчий потенціал на Батьківщині, а тому ідуть за кордон. Насамперед «віткання умів» із

України, яке стало масовим явищем, спричинене відсутністю адекватного матеріального стимулювання авторів інноваційних проектів у технічній сфері та відсутністю належної організаційної підтримки з боку державних органів і громадськості. Для подолання згаданих деструктивних явищ за цих умов важливим є вивчення історичного досвіду розвитку винахідництва, у тому числі й у радянській Україні міжвоєнної доби. У цьому контексті особливо важливим є врахування ролі громадськості у згаданому процесі. Отже, дослідження діяльності профспілок зі сприяння розвитку винахідництва надає нам можливість враховувати як позитивний, так і негативний історичний досвід підтримки винахідництва з боку громадськості, що зумовлює значну суспільну актуальність дослідження цієї проблеми.

Характеризуючи праці міжвоєнної доби, в яких висвітлювалася діяльність профспілок зі сприяння винахідництву, можна стверджувати, що вони мали не науковий, а прикладний характер. Це були або конспекти профспілкових з'їздів та їх резолюцій, або пропагандистські брошури [16; 17; 26]. Також у цей час видавалися практичні рекомендації щодо економічної роботи профспілок на підприємствах [1; 2; 19]. У дослідженнях 40–80-х років ХХ ст. є доволі мало відомостей про діяльність профспілок зі сприяння розвитку винахідницького руху на українських землях у міжвоєнну добу. Окремі фрагментарні відомості зі згаданої проблеми містяться у працях А.П. Книги, М. Воскресенської, Л. Новоселова, Т.А. Бондаревої, О.А. Опаркіної та ін. [5; 9; 10; 13; 15]. Утім, відомості про діяльність профспілок зі сприяння розвитку винахідництва подаються у згаданих дослідженнях у загальносоюзному контексті, до того ж тенденційно: автори звертають лише на успіхи профспілок у цій сфері, оминаючи увагою хиби цієї роботи. У сучасній українській історіографії питання діяльності профспілок у сфері допомоги винахідництву побіжно розглядав Д.М. Балан [3]. Отже, можна стверджувати, що діяльність профспілок зі сприяння винахідництву на території радянської України упродовж міжвоєнної доби не була об'єктом окремого наукового дослідження, що зумовлює значну наукову актуальність вивчення цієї проблеми.

Метою цього дослідження є висвітлення участі профспілок радянської України у розвитку винахідництва у 20 – 30-х років ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є виявлення основних форм діяльності профспілок, спрямованої на підтримку винахідництва, механізму їх реалізації на виробництві, виявлення результативності цих заходів.

Коли компартійна влада взяла курс на форсовану індустріалізацію «країни Рад», вона наштовхнулася на проблему невідповідності своїх планів тим доволі слабким матеріальним ресурсам, якими вона володіла. Передусім – це стосується того, що технічне устаткування підприємств радянської індустрії було на невисокому рівні. Часто більш-менш складну та сучасну техніку доводилося закуповувати у капіталістичних країнах, що, по-перше, зумовлювало певну залежність від цих країн, а, по-друге, аж ніяк не додавало авторитету комуністичному режимові, який повсякчас декларував свою «вищість» над країнами «імперіалістичного табору».

Перед компартійною владою у середині 20-х років постала нагальна проблема модернізації та подальшого розвитку технічного потенціалу країни. А оскільки сама влада за допомогою лише своїх господарських і компартійних органів не могла вирішити цю проблему, то до її розв'язання були залучені сили громадськості. На боротьбу за «технічне переозброєння» СРСР були кинуті сили наймасовішого громадського об'єднання цієї країни – профспілок.

Одним із провідних завдань профспілок у виробничій сфері було декларовано розвиток громадської самодіяльності, ініціативи робітників й інженерно-технічних працівників у розвитку винахідництва, залучення їх до процесу раціоналізації виробництва [25. – Арк.36, 38]. Окремі кроки у цьому напрямі були здійснені профспілками ще на початку 20-х років [1, с. 25]. Починаючи з 1921 р. профспілки вживали заходів із стимулювання винахідництва через створені ними спеціальні комісії зі сприяння винахідництву [10, с.15].

Розвиток винахідництва на підприємствах радянської України, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» мав протікати

насамперед у контексті розвитку соціалістичного змагання. Останнє передбачало докорінну модернізацію радянської промисловості відповідно до потреб індустріалізації [7, с. 417–418]. Технічне вдосконалення промисловості, застосування на виробництві інноваційних технологій значною мірою визначало результативність соціалістичного змагання, що зумовлювало й важливість розвитку винахідництва. Так само на I Всесоюзному з'їзді ударників, який проходив у грудні 1929 р., було декларовано необхідність участі винахідницьких колективів (бригад, гуртків, осередків) в ударницькому русі. Під час кампаній, присвячених соцзмаганням, на підприємствах проводилися спеціальні зібрання винахідників, на яких розглядалися питання участі винахідників у розгортанні соціалістичного змагання на виробництві [13, с.49, 59, 63].

Особливий акцент ставився на розвитку винахідництва на підприємствах військово–промислового комплексу [8, с. 46]. Також значна увага приділялася розвитку винахідництва у вугільній індустрії Донбасу, оскільки вугільна промисловість мала пріоритетний характер, також тому, що на вугільних підприємствах цього краю нагальною була потреба у технічній модернізації. Згідно з постановою РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВРНГ СРСР від 7 липня 1931 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу», профспілки мали надавати всебічну підтримку ініціативі робітників й інженерно-технічних працівників у справі винахідництва [7, с. 527, 533–534].

Це мало значною мірою підвищити продуктивність праці та раціоналізувати виробничі процеси. Компарти́йна влада ставила у контексті загального завдання підвищення продуктивності праці завдання для профспілок ретельно вивчати усі новітні винаходи та вдосконалення, вивчати можливості їх застосування для розвитку радянської індустрії. Вивчатися мали як вітчизняні, так і закордонні винаходи. Особливо акцентувалася увага на дослідженні винаходів розвинутих капіталістичних країн Європи та Північної Америки [14, с. 239 – 241, 262].

Особлива увага профспілковими органами приділялася розвитку саме робітничого винахідництва, оскільки робітник розглядався профспілковими та компартійними функціонерами як ключовий суб'єкт виробничого процесу [13, с. 17].

Підтримка винахідництва значною мірою здійснювалася профспілками через виробничі наради [17, с. 66]. На них періодично розглядалися доповіді про винаходи та вдосконалення даного підприємства. Інколи під час розгляду виробничими нарадами та виробничими конференціями винахідницьких пропозицій винахід колективними зусиллями вдосконалювався [26, с. 45]. У цьому випадку преміювався весь колектив виробничої наради. Фабрично-заводські комітети профспілок брали на облік винаходи та вдосконалення, які розглядалися на виробничих нарадах, стежили за їхньою реалізацією [11, с. 528].

Значною мірою питання розвитку винахідництва розглядалися на виробничих нарадах у контексті звільнення вітчизняної промисловості від залежності від імпорту устаткування [15, с. 57]. Також винахідництво розглядалося профспілковим керівництвом як шлях до економії сировини та раціоналізації виробництва [12, с. 726].

Розвитку винахідництва на виробництві сприяли створені з ініціативи ВЦРПС тимчасові контрольні комісії (ТКК). До компетенції ТКК входила участь у оглядах робітничого винахідництва на підприємствах, які проводилися силами профспілкових організацій [9, с. 40].

Розвитку винахідництва на виробництві сприяли державно-технічні екзамени, які організовувалися профспілками завдяки яким суттєво збільшувався рівень технічної підготовки робітників, обсяг їхніх загальних і спеціальних технічних знань. Це ж, у свою чергу, уможливило реалізацію креативного потенціалу робітників, давало їм можливість на фаховому рівні розробляти винаходи та вдосконалення [3, с.284].

Профспілки брали участь у діяльності комісій зі сприяння фабрично-заводському винахідництву, які створювалися на підприємствах і при трестах. Ці комісії надавали робітникам – винахідникам допомогу в розробці та реалізації винаходів, популяризували винахідництво серед робітничого загалу [18, с.253 – 254, 259, 262].

Для стимулювання розвитку винахідницького руху, профспілки проводили огляди стану винахідництва на підприємствах. Ці огляди мали місце на багатьох підприємствах радянської України [13, с.57]. Брала участь профспілка й у організації винахідницьких курсів [11, с. 528]. Для розвитку винахідництва профспілки, згідно з резолюціями VIII з'їзду профспілок, організовували різноманітні конкурси та виставки винаходів [16, с. 58]. Також профспілки організовували виробничі переклички й огляди досягнень у сфері винахідництва [16, с. 58]. Для набуття винахідниками необхідного досвіду профспілки організовували поїздки робітників – винахідників на інші підприємства [18, с. 263, 556; 4, с.45, 50].

Профспілки брали участь також в організації та функціонуванні технічних консультацій для винахідників, які діяли на підприємствах. Профспілки дбали про те, щоб винахідникам надавалася допомога у виготовленні моделей винаходів [26, с.44]. Профспілки організовували виставки моделей винаходів, спеціальних кабінетів винахідництва, бібліотек, укомплектованих літературою відповідного характеру та довідкових бюро з питань винахідництва [18, с.255]. Згадані винахідницькі установи перебували під контролем виробничих комісій профспілок [11, с.528].

Також силами ФЗК організовувалися спеціальні «виробничі кутки» для винахідників на підприємствах, де вони могли спілкуватися, вирішувати свої проблеми, працювати над винаходами [18, с.263]. Проводився також обмін досвідом між винахідниками різних підприємств. Утім, він не був поставлений профспілками на належному рівні [14, с.241].

Керівні профспілкові органи ініціювали скликання нарад винахідників із числа членів профспілок. Винахідники мали обговорювати на цих нарадах усі питання, пов'язані з раціоналізацією виробничих процесів [20, арк.27]. Також до компетенції профспілок входив контроль за тим, щоб у газетах і часописах були спеціальні рубрики з питань винахідництва – «куточки винахідників» [21, арк.39].

Досить часто діяльність профспілок із розвитку винахідництва мала характер кампанії. Так, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського у 1933 р. – на початку другої п'ятирічки профспілкові організації провели масштабну кампанію, у ході якої винахідникам згаданого підприємства – робітникам й інженерно-технічним працівникам були розіслані персональні листи – звернення із закликом докласти всіх зусиль до розробки показників промфінплану. Винахідники, згідно з пропозиціями, викладеними у згаданих зверненнях, мали на честь початку першого року п'ятирічки зробити хоча б один винахід – «внести його у фонд другої п'ятирічки» [5, с.224].

Профспілки брали участь у створенні Центрального бюро робітничого винахідництва (ЦБРВИН) [20, арк.54]. З ініціативи ВЦРПС висуванці профспілок мали протягом 1929 р. увійти до складу інспекційних органів ЦБРВИН. Вжиття таких заходів мало активізувати боротьбу з бюрократизмом, тяганиною, байдужим ставленням до винахідництва, що було поширеним у діяльності цієї державної установи [21, арк. 46].

У ході розвитку винахідництва, а, отже, технічного та технологічного поліпшення виробничих процесів, з'являлися можливості для вивільнення частини робочої сили. За цих умов профспілки проводили значну роз'яснювальну роботу з питань винахідництва, доводячи робітництву його важливість для розвитку радянської індустрії. Утім, найкориснішими були більш практичні заходи профспілок: ФЗК переводили вивільнених робітників у інші цехи, не допускаючи їх звільнення з роботи [18, с.264]. Таким чином, усувалося протистояння винахідників і простих робітників, яких, звісно, не могла не дратувати перспектива залишитися без роботи внаслідок реалізації на виробництві якогось особливо ефективного винаходу, який дозволить економити людські ресурси [2, с.17].

Варто відзначити активну участь профспілок у преміюванні винахідників. Таке преміювання було особливо важливим тому, що давало змогу створити вагому мотивацію для винахідників продовжувати свою креативну діяльність [14, с. 189]. Досвід вказує на те, що без достатньої матеріальної зацікавленості у результаті винаходу робітники часто не працювали ефективно над

винаходами [2, с. 17]. У липні 1926 р. ВЦРПС і ВРНГ видали спільний циркуляр, згідно з яким було створено фонди преміювання винахідників. Надання премій із цих фондів здійснювалося залежно від економії, отриманої внаслідок реалізації винаходу [19, с. 67]. У січні 1927 р. ВЦРПС ухвалила постанову, згідно з якою для більш ефективного функціонування фондів преміювання винахідників було створено спеціальні органи – експертні комісії [18, с. 255]. Останні мали визначати розмір економії від реалізації винаходу та розмір премії автору цього винаходу [2, с. 38]. У 1927 р. експертні комісії були створені на всіх підприємствах Української СРР [15, с. 61]. Фабрично-заводські комітети профспілок контролювали правильне використання адміністраціями підприємств фонду преміювання винахідників, перевіряли наявність цих фондів на підприємствах [22, арк.36].

Утім, у діяльності профспілок у сфері преміювання винахідників були значні недоліки. На більшості підприємств радянської України профспілки були байдужими до функціонування фондів преміювання винахідників, внаслідок чого ті використовувалися вкрай незадовільно, а інколи навіть і не створювалися. Це було, зокрема, характерним для підприємств вугільної промисловості Донбасу [6, с. 105 – 106, 323].

Слід відзначити також інші форми матеріального та морального стимулювання праці винахідників. Винахідники – члени профспілок та їхні спадкоємці звільнялися від сплати заявочного мита при патентуванні винаходу. Профспілки взагалі дбали про вчасне отримання робітником — винахідником патенту, тобто, документа, який давав дозвіл на промислове використання певного винаходу [21, арк. 53].

Згідно з постановою РНК СРСР від 26 квітня 1928 р. «Про заходи зі сприяння винахідництву» ВЦРПС мала вжити заходів із забезпечення винахідників роботою за їхнім фахом. Це мало здійснюватися без урахування передбачених колективними угодами загальних умов прийому на роботу. Профспілкові органи мали виробити відповідні відступи від загальних правил і при направленні винахідників на роботу біржами праці [21, арк.34].

Так само, згідно із вказівками компартійних органів, особам, які зробили найбільш цінні винаходи та вдосконалення, а також їхнім дітям надавалося право першочергового навчання у вищих навчальних закладах, на робітфаках і у технікумах. Їм насамперед надавалися квартири, путівки до будинків відпочинку та курортів, направлення до лікувальних закладів, їх у першу чергу постачали дефіцитними товарами. Винахідникам надавалися краща пенсія, вони мали певні податкові пільги. Таким винахідникам надавалися відраження за кордон з метою вивчення там техніки та організації виробництва. Профспілки піклувалися про присвоєння цим винахідникам звання Героя праці, ордена Трудового Червоного Прапора та інших нагород [18, с.255].

Профспілки надавали також правову допомогу винахідникам [24, арк.31]. Профспілкові органи піклувались і про надання стипендій тим винахідникам, які були направлені на навчання до середніх спеціалізованих і вищих навчальних закладів [20, арк. 27].

Бюрократична тяганина спричинила те, що багато цінних винаходів так і залишилися нереалізованими, що завдало значної шкоди українській індустрії [2, с.17]. Виконуючи директиви компартійної влади, профспілки брали участь у боротьбі з бюрократизмом щодо винахідництва на підприємствах [18, с.261]. Ця діяльність мала проводитися профспілками спільно з господарськими органами [14, с.241]. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 24 березня 1927 р. «Про питання раціоналізації виробництва», профспілки мали рішуче боротися зі зволіканнями господарських органів у реалізації винаходів. Разом із ВРНГ ВЦРПС ініціювала організацію на підприємствах громадських судів, які піддавали суспільному осуду тих осіб, які зволікали з реалізацією урядових директив, спрямованих на розвиток винахідництва [25, арк.36].

Уповноважені із справ членів профспілок брали участь у розгляді справ винахідників–членів профспілок у Комітеті з патентування винаходів і у Раді з розгляду скарг авторів винаходів [22, арк. 54].

Одразу ж після свого створення Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВІН) визначає необхідність координувати свою діяльність із ВУРПС [24. – арк. 2]. Навесні 1925 р. керівництво УАРВІН декларує необхідність встановлення тісних контактів із ВУРПС. УАРВІН направляє до ВУРПС циркулярного листа, в якому просить цю установу всебічно сприяти організації відділень і осередків Асоціації винахідників [20, арк. 15]. На початку 1930 р. згідно з рішенням ВЦРПС було створено Всесоюзне товариство винахідників (ВТВ). Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1930 р. «Про становище масового винахідництва під кутом зору його впливу на раціоналізацію виробництва» на профспілки було покладено керівництво цією громадською організацією [3, с.284]. Коли у 1938 р. було ліквідоване Всеукраїнське товариство робітників – винахідників (ВУТОРВІН), то опіка над винахідницьким рухом повністю перейшла до компетенції профспілок [26, с. 44]. Представник ВУРПС був також у Комітеті сприяння винахідництву, який був організований при добровільному товаристві Тсоавіахім [24, арк.47].

Утім, у діяльності профспілок зі сприяння винахідництву були численні недоліки. Те, що профспілки не змогли налагодити ефективну систему сприяння винахідництву змушений був визнати керівник радянських профспілок М.Томський на VIII з'їзді профспілок, який проходив у 1929 р. [16, с. 57]. На початку 30-х років профспілкове керівництво відзначало, що часто профспілки ставляться досить байдуже до реалізації винахідницьких пропозицій робітників і до преміювання робітників-винахідників [14, с. 241]. З-поміж індустріальних профспілок виключенням була спілка залізничників, керівництво якої налагодило доволі ефективну систему допомоги робітникам – винахідникам [2, с.16].

А інколи профспілкові організації проявляли навіть негативне ставлення до розвитку винахідництва на виробництві. Так, коли на 5-й тютюновій фабриці було організовано осередок винахідників, фабзавком зустрів цей факт глузуванням [23, арк.132]. Подібні випадки мали місце, незважаючи на те, що профспілкове керівництво повсякчас декларувало необхідність боротьби з неадекватним ставленням на виробництві до винахідницької діяльності робітників [4, с.50].

Дослідивши діяльність профспілок зі сприяння розвитку винахідництва на підприємствах радянської України у 20–30-х років ХХ ст., можна дійти висновку, що вона мала кілька основних форм. Насамперед слід виділити власне технічну допомогу винахідникам у розробці їхніх винаходів: допомогу у складанні креслень і створенні моделей винаходів, у проведенні технічних розрахунків, створення технічних консультацій, винахідницьких гуртків і курсів. Інша форма сприяння винахідництву – матеріальне та моральне стимулювання винахідництва. Це стимулювання передусім виявлялося у налагодженні преміювання за винаходи, у наданні винахідникам різноманітних пільг, у нагородженні найбільш видатних винахідників орденами та подяками. Наступною формою підтримки винахідництва, яка практикувалася профспілками, було створення системи захисту інтересів винахідників у процесі реалізації ними винаходів, що передусім виявлялося у захисті винахідників від свавілля чиновників, у ліквідації бюрократичної тяганини, зволікань у процесі реалізації винаходів та винагороди винахідників адміністраціями підприємств та іншими господарськими органами. Також не можна обійти увагою надання допомоги з боку профспілкових органів громадським об'єднанням винахідників – УАРВІН і ВУТОРВІН. Утім, діяльність профспілок не сприяла значною мірою розвитку винахідництва, оскільки описана нами розлога система сприяння винахідництву реалізовувалася на виробництві неповною мірою, а на окремих підприємствах залишалася суто «на папері».

Література

1. Андреев А. Профспілки й господарче будівництво. – М. – Харків: Вид-во ЦК Спілки залізничників «Гудок», 1927.
2. Андреев А. Экономическая работа профессиональных союзов. – М.: Изд-во ВЦСПС, 1927.
3. Балан Д.М. У роки «великого перелому» (1929– 1941 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація професійних спілок України, 2002.

4. Ближайшие задачи профсоюзной работы. (Информационно-директивное письмо ВЦСПС № 9). – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1928.
5. Бондарева Т.А. Массовые общественные организации рабочего класса и их роль в управлении производством // Рабочий класс в управлении государством (1926 – 1937 гг.). – М.: Мысль, 1968.
6. ВКП(б) о профсоюзах. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1933.
7. ВКП(б) о профсоюзах. – М.: Профиздат, 1940.
8. Военная пропаганда и профессиональные союзы. Сборник статей и материалов. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1927.
9. Воскресенская М., Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления (1921 – 1965 гг.). – М.: Изд-во ВЦСПС «Профиздат», 1965.
10. Воскресенская М.А. Профсоюзы – помощники Коммунистической партии в развитии трудовой активности рабочего класса в восстановительный период (1921 – 1925 гг.). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – М.: Московская высшая школа профдвижения ВЦСПС, 1965.
11. Восьмой съезд профессиональных союзов СССР (10 – 24 декабря 1928 г.). Полный стеногр. отчет. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1929.
12. Девятый Всесоюзный съезд профессиональных союзов СССР. Стенографический отчет. – М.: Профиздат, 1933.
13. Книга А.П. Профсоюзы в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1926 – 1929 гг.). – М.: Московская высшая школа профдвижения, 1948.
14. КПСС о профсоюзах. – М.: Изд-во ВЦСПС «Профиздат», 1957.
15. Опаркина Е.А. VII съезд профессиональных союзов. – М.: Профиздат, 1958.
16. Розенфельд О. Що ухвалили IV Всеукраїнський та VIII Всесоюзний з'їзди профспілок. – Харків: Вид-во ВУРПС «Український робітник», 1929.
17. Розенфельд О. Курс профграмоти. 2 – Харків: Вид-во ВУРПС «Український робітник», 1928.
18. Справочник профработника. Сборник руководящих материалов по профессиональному движению: тарифно – экономические вопросы. – М.: Изд-во ВЦСПС, 1930.
19. Фрумкин Б. Профсоюзы и хозяйственное строительство. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1928.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (надалі – ЦДАВО України). – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.1.
21. Там само – Спр.5.
22. Там само – Спр.6.
23. Там само – Спр.7.
24. Там само – Спр.11.
25. Там само – Спр.23.
26. Шверник М.М. Про виконання рішень VI пленуму ВЦРПС. Доповідь на VII пленумі ВЦРПС 2 вересня 1938 р. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР, 1939.

Мандрик М.В.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Діяльність румунських спецслужб режиму І. Антонеску
за умов окупації Північної Буковини 1941–1944 рр.*

В статье на основе ранее неопубликованных архивных материалов анализируются отдельные теоретические и практические аспекты организации румынскими спецслужбами разведывательной деятельности на территории Северной Буковины (1941–1944 гг).

Basing on non-published archival materials, the author of the given article analyses some theoretical and practical aspects of organizing the reconnaissance activity carried out by the Romanian intelligence in the territory of Northern Bukovina (1941–1944).

Ключові терміни: **військова розвідка, контррозвідка, Ставка Головнокомандувача, інтернування.**

Висвітлення окремих аспектів періоду Другої світової війни, навіть при наявності значної кількості різнопланових джерел, відбувається неоднозначно, наштотуючись на безліч проблем як ментального, так і дослідного характеру. Вони пов'язані з традиційною прерогативою при вивченні цієї доби, що була закладена радянською історіографією, представлена працями А. Шевякова, А. Громико, Б. Колкера, М. Лебедева, П. Поспелова та ін., коли мірилом об'єктивності оцінки періоду 1941–1945 рр. залишалися донесення радянських спецслужб, зведення штабів, рапорти найвищого командування армії тощо [9–12].

Як не парадоксально, але радянська історіографія визнала своєрідним еталоном оцінки подій 1941–1943 рр. псевдоісторичну працю Й.В. Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза», яка вийшла в світ невдовзі після Курської дуги і мала використовуватися як настільна книга партійними інструкторами для «ідейно-політичного виховання населення». Так, наприклад, у протоколі засідання бюро Чернівецького обкому КП(б)У від 3 липня 1944 р. настійливо рекомендується організувати щоденне інформування всіх верств населення про події на фронтах війни, міжнародне і внутрішнє життя в СРСР шляхом читання преси, передруку і поширення зведень Радінформбюро, не менше одного разу на місяць проводити політичні доповіді у кожному населеному пункті. Основним змістом таких доповідей повинно бути роз'яснення героїчних перемог Червоної Армії, поточних військово-політичних подій і «перспектив війни радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками і докорінних змін у міжнародному стані СРСР». Треба було висвітлювати всі питання внутрішнього життя країни, показуючи при цьому «...могутність радянського соціалістичного устрою, патріотичне піднесення радянського народу, всенародну допомогу фронту» [1. – Оп. 9. – Спр. 2. – Арк. 47–49]. Як засвідчують партійні звіти, протягом трьох місяців лише на теренах Північної Буковини було прочитано понад 400 політичних доповідей, лекцій, понад 3000 бесід і читань згаданого вище змісту, якими охоплено 50 тис. осіб. Крім того, вже на початку 1944 р. на виконання постанов КП(б)У місцевий обком партії «взявся» за методику викладання історії народів СРСР у навчальних закладах. Особливо під пильне око НКВС та органів пропаганди потрапляли викладачі історії, випускники «буржуазних навчальних закладів», які, говорячи про боротьбу в минулому з іноземними військами, зокрема про Грюнвальдську битву, Північну війну, битву під Бородіно, не провели паралелі з подіями 1941–1943 рр. і не показали героїку радянського народу у боротьбі з окупантами. Розбираючи питання про руйнування Києва татарами, не було порівняно цю подію з «...сучасною величезною руйнацією радянського Києва і звірствами, яких завдали йому німецько-фашистські окупанти у

1941–1943 рр.» Також педагоги проігнорували марксистсько-ленінський підхід до тлумачення окремих історичних періодів і, зокрема, не порівняли монголо-татарське іго з німецькою окупацією [3. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 56].

Погодьмося, що викоринити те, що так ретельно продумувалося і системно впроваджувалося, проникаючи в людську підсвідомість як істина, що не потребувала доведення, вкорінюючись та формуючи непохитність віри у радянські завоювання, не так просто навіть зараз. Такі безальтернативні підходи не залишали місце об'єктивним оцінкам, коли керівники ідеологічних відділів розробляли тематику лекцій на зразок: «Яку долю українському народу готували німці та їх вірні пси – українсько-німецькі націоналісти», «Укріплення бойового союзу СРСР – США – Англії в спільній боротьбі проти гітлерівської Германії», «Українсько-німецькі націоналісти на службі у Гітлера» тощо.

Тривалий час дослідниками не бралися до уваги, або ж оцінювалися достатньо тенденційно іноземні джерела, які могли не лише пролити світло на воєнний період, а й показати деякі події у не зовсім вигідному для радянської системи світлі. З огляду на викладене цінність використаних у цьому дослідженні джерел полягає у тому, що вони належали до категорії суворо секретної інформації для внутрішнього користування найвищого військового командування, силових структур та спецслужб Румунії – країни-союзниці Німеччини. Йдеться про документи Ставки Верховного головнокомандувача румунської армії, донесень військової розвідки, контррозвідки, органів сигуранци, поліційного управління, жандармерії, приватне листування найвищих посадовців, що становили тоді державну таємницю. Нерідко крім інструкцій, аналітичних звітів, розпоряджень, ці документи містили самокритичні висновки, зауваження. Це, з одного боку, може частково дати відповідь на запитання з приводу того, чому реокупація румунськими військами Північної Буковини і Бессарабії завершилася фіаско, а прорахунки румунської політики на цих українських теренах уможливили іншу реокупацію – вже радянського штибу. З іншого, такий підхід дозволяє оцінити події 1941–1944 рр. з точки зору союзників Німеччини, спростувати кілька міфів, тим більше, що Румунія під час війни переслідувала власні геополітичні інтереси стосовно українських земель, тобто мала власне бачення шляху розв'язання «українського питання» стосовно Північної Буковини та Бессарабії.

Протягом червня–жовтня 1941 р. генерал І. Антонеску, усвідомивши своє подвійне завдання – не лише утвердження румунської влади у провінції, а й унеможливлення повернення радянської, запроваджує певні заходи по встановленню жорсткого контролю за ситуацією всередині країни. У «Прокламації» від 22 червня генерал І. Антонеску, наголосивши на своїх союзницьких зобов'язаннях перед А. Гітлером та Б. Муссоліні, підкреслив, що боротьба ведеться не лише за відновлення національних прав, а й проти «найбільшого ворога людства: більшовизму» [14]. Він наділяє надзвичайними повноваженнями поліційні органи та службу безпеки, реформує систему звітності державних структур, враховуючи специфіку поліетнічності, ментальності – сплетіння націоналістичних, шовіністичних, прорумунських та прокомуністичних тенденцій, особливо після відступу радянських військ, приймає окреме для Буковини і Бессарабії законодавство. «Декрет-закон щодо організації Бессарабії та Буковини» від 4 вересня відтворював новий територіально-адміністративний устрій провінції, управлінську ієрархію та значно коригував компетенцію місцевих органів влади, засвідчуючи прерогативу керівника держави у призначенні найвищих посадовців у провінції – губернатора, директорів (керівників управлінь), префектів (керівників повітів), а Провінційна Координаційна рада наділялася лише консультативними повноваженнями [13].

У своєму зверненні до державних службовців 3 липня І. Антонеску наголосив на реформуванні системи діяльності чиновницького апарату – посиленні відповідальності функціонерів, заохоченні відчайдушності та ризику, ініціативи, компетентності, децентралізації, звільненні від закостенілості та пережитків минулого. «Службовці, надіслані до Буковини і

Бессарабії, зобов'язані звільнитися від духу традицій та форм і витворити в своєму середовищі командний дух з думкою про свою історичну місію» [7. – Оп. 3. – Спр. 161. – Арк. 1–4].

Обставини війни, непевне становище Румунії у альянсі з Німеччиною та Італією, радянська загроза змушувало І. Антонеску кардинально переглянути методи діяльності спецслужб та їх завдання. Так, на підставі донесень контррозвідки на початку червня стало відомо про те, радянські частини використовують у румунському тилу заходи конспірації, маскування, шкідництва, саботажу. Реакцією на це став наказ № 189 Генерального Штабу румунської армії від 29 червня 1941 р., згідно з яким терен дій VII Дивізії підлягає єдиному командуванню підполковнику Г. Василіану, командирові груп спеціального призначення, діяльність яких організовано всередині країни. Йому підпорядковуються прикордонники, поліція та жандармерія. Командування повинно було уточнити ретельно розроблений план щодо спільних дій з Преторською службою Дивізії, Поліційним управлінням у Сучаві, Жандармським інспекторатом у Сучаві, Регіональним командуванням (штабом), шефом IV відділу та командиром груп спеціального призначення. І. Антонеску наполіг на вжитті найжорсткіших заходів для наведення дисципліни в тилу шляхом контролю за пересуванням військових одиниць, цивільного населення, видачею дозволів на пересування, носіння зброї тощо [6. – Оп. 6. – Спр. 118 (а). – Арк. 296–297].

Особливо нагальним це стало після того, як румунська розвідка донесла про висадку радянських парашутистів, які мають на меті здійснення саботажу, пропаганди та шпигунства. Крім того, виникали певні проблеми щодо узгодженої співпраці між резидентами спецслужб та окремими міськими поліційними відділками, часто ними розголошувалася інформація про контррозвідувальні операції [6. – Оп. 6. – Спр. 118 (а). – Арк. 314]. Обласний поліційний інспекторат 15 липня віддав розпорядження про вироблення спільного плану дій та стеження для всіх поліційних підрозділів. Згідно з § 60 нового положення про поліційну службу від 16 липня 1941 р., на один з її підрозділів – службу безпеки (військова розвідка та контррозвідка) покладалися всі заходи, пов'язані зі збором інформації будь-якого типу, яка могла слугувати збереженню безпеки держави. Спецслужби (*Serviciul Special de Informație. – Авт.*) повинні були займатися збором, тлумаченням, використанням та розповсюдженням інформації між відповідними інстанціями [15, с. 1484]. На підставі матеріалів розвідки мав робитися висновок про ситуацію у країні, що давало б змогу вчасно вжити необхідні, у тому числі репресивні заходи. Загрозливими для спокою у державі визнано екстремістські рухи, іредентизм (сепаратистські рухи поневолених національностей, що проживали в Румунії. – М. М.), підпільну пропаганду, в якій спекулюється на кризах політичного та економічного характеру, релігійні течії, доктрини яких суперечать законам держави, акти саботажу. Передбачалося кілька видів стеження: загальне, за діяльністю товариств та спілок, робітничих рухів, за публікаціями. 20 липня III відділ Ставки Верховного головнокомандувача зробив офіційне повідомлення щодо широкого залучення, крім напіввійськових формувань, поліційних постів, жандармерії та патрулів, цивільного населення для викриття ворожих шпигунів та агентів на теренах Румунії. Призначення премій за таку роботу мало здійснюватися в суворій секретності виключно III відділом Ставки. 26 липня за наказом міністра національної оборони за дії по затриманню або вчасному повідомленні про ворожу, насамперед радянську, авіацію чи дислокацію окремих військових одиниць, висадку парашутистів було встановлено розміри премії: 10 тис. лей – за виявлення та затримання ворожого агента; 5 тис. лей – за подання сигналів щодо місця його перебування, 2-3 тис. лей за участь у його затриманні [6. – Оп. 6. – Спр. 118. – Арк. 211, 244, 506].

Наприкінці липня на підставі отриманих румунськими спецслужбами відомостей про дії радянських військ було видано інструкцію щодо заходів, пов'язаних з «можливими діями комуністів на випадок певної військової операції». Наголошувалося, що доктрина радянської армії передбачає кілька етапів діяльності. По-перше, декларування громадянської війни у тилу ворожих військ, акція, що ґрунтується на співпраці з комуністичними елементами, виявленими на території ворожої країни. По-друге, реакцією на початок операції з боку румунських сил на території мала б

бути серія комуністичних заходів з метою провокування безладу, деморалізації, щоб полегшити просування радянських військ. «Ці комуністичні дії, у випадку якогось наступу з нашого боку, будуть настільки потужними, наскільки добре комуністи, знаючи силу зіткнення ворожих армій, розуміють, що існування Радянської держави під небезпекою і навіть ситуація комуністів взагалі» [6. – Оп. 6. – Спр. 118 (а). – Арк. 261].

В інструкції йшлося про два типи дій радянських військ:

I. У період дипломатичної напруги:

- поширення чуток з метою деморалізації армії та цивільного населення;
- акти саботажу з метою паралізування нормального функціонування телефонного та телеграфного зв'язку, залізниць та оборонної промисловості у період зосередження;
- окремі терористичні акти або ж акти, що здійснюватимуться спеціально створеними групами щодо вищого військового командування та чиновників;
- впровадження шпигунів та спрямування їх діяльності на користь радянської армії, на час зосередження військ.

II. На початок війни:

- продовження підтримання серед цивільного населення та армії стану деморалізації шляхом поширення чуток та комуністичної пропаганди;
- продовження актів саботажу та терору;
- співпраця з радянськими парашутистами, висадженими на румунській території [6. – Оп. 6. – Спр. 118 (а). – Арк. 263].

Найбільш поширені методи протидії цьому:

- окупація важливих позицій та збереження їх до прибуття десантників;
- знищення ліній телефонного зв'язку, особливо ліній енергопостачання для освітлення міст;
- нічна атака колон, що рухаються, та стаціонарних частин;
- світлові умовні сигналізування для позначення ворожих бомбардувальників та місць, що будуть піддані бомбардуванням.

Для попередження діяльності комуністів при певній воєнній ситуації у Ставці Верховного головнокомандувача внесено окремі пропозиції:

A) у період дипломатичної напруги:

- негайне виведення з фронтової зони та інтернування всіх комуністів між Прутом та Серетом;
- арешт з усієї зони всіх євреїв віком від 18 років, створюючи один з робочих загонів та використання їх на будь-яких роботах у країні;
- здійснення масових обшуків з метою арештів підозрілих осіб та конфіскація всього майна, зброї;
- конфіскація радіопередавачів та радіоприймачів, що були придбані у євреїв, починаючи з лютого 1941 р.; заборона під страхом жорстоких покарань прийому радіохвиль;
- вилучення телефонних апаратів від усіх євреїв, а також від християн;
- збільшення покарань для причетних до комуністичного руху або його симпатиків;
- смертна кара для всіх, хто під час періоду дипломатичної напруги здійснюють акти саботажу, атентати, або ж поширюють чутки та антидержавну пропаганду;
- смертна кара передбачена для родин тих, хто зраджував власну державу у період війни шляхом публічних заяв, атентатів, саботажу або співпрацював з ворожими шпигунами;
- жорстокі покарання для порушників засекреченості союзницької армії шляхом сприяння ворожій авіації світловими сигналами;
- обов'язком всіх євреїв під час війни є носити на рукаві одягу кольоровий штандарт з вишитим єврейським символом;
- збільшення штатів громадських наглядачів та поліції;

- створення груп громадських наглядачів негайного реагування для підтримки поліції;
- використання парамілітарних формувань для охорони міст і сіл, перетворюючи їх на мілітаризовані одиниці [6. – Оп. 6. – Спр. 118 (а). – Арк. 264].

Розгортання воєнної ситуації змусило бюро розслідувань Головного поліцейського управління (Бухарест) значно доповнити цей документ у січні 1942 р., коли чітко було розписано техніку проведення нічних атак, облав, що мали на меті арешти небезпечних осіб, іноземців, агітаторів, шпигунів, дезертирів [7. – Оп. 1 – Спр. 407; 4. – Оп. 4. – Спр. 12].

Крім того, серйозну загрозу для утвердження румунської влади на теренах Північної Буковини становило таємне перетинання її кордону зі Східною Галичиною. Так, у жовтні 1942 р. у Чернівцях відбулася конференція представників усіх силових структур з метою укладення домовленості щодо узгоджених дій стосовно категорій осіб, які підпільно перетинають кордон. На цій підставі міністр національної оборони видав розпорядження № 11545:

- євреї, які втікають з Галичини, а також українці, які приходять за продуктами, мають бути повернені назад за кордон прикордонною службою і передані німецьким органам влади;
- підозрілі українці, легіонери, депортовані або мобілізовані росіянами, які прибувають з німецькими документами, а також поляки, дезертири будь-якої національності, диверсанти та інші категорії нелегалів, мають бути вислані на вивчення представника Генерального Штабу в Чернівцях, безпосередньо тим органом влади, який їх затримав або ж жандармським постом. Саме представник Штабу визначає долю особи – депортація або ж передача відповідному румунському органу влади;
- повернення через кордон у Галичину, особливо кримінальних елементів, має здійснюватися лише вдень шляхом передачі особи офіційним органам на німецькому кордоні (мається на увазі Галичина), а у тому випадку, якщо б німці відмовилися її прийняти, депортований передається жандармами до Трансністрія [5. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 259].

Як не парадоксально, але постійне удосконалення роботи спецслужб та поліцейних органів, що повинні були дбати про безпеку Румунії, не давало бажаного ефекту. До Бухареста доходили відомості про висадку іноземних шпигунів, скажімо, як це було на початку 1943 р., коли у м. Сторожинець висадилися англійські загони спеціального призначення «Commandos troops», які повинні були розвідати інформацію про установки повітряних та військово-морських сил, шляхи сполучень та важливі промислові об'єкти. Проте місцеві відділи безпеки та поліції мовчали про ці факти. Восени 1943 р. підводний човен висадив значну групу радянських розвідників у причорноморській зоні, які звідти прибули на Буковину. Випадки неузгодженості дій, порушення умов конфіденційності, дублювання функцій кількома інстанціями затягувало час отримання Генеральним Штабом та Ставкою Головнокомандувача необхідних зведень, рапортів, що знижувало ефективність та сприяло поступовій втраті контролю румунської влади над цими землями.

Література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 9. – Спр. 2.
2. Там само. – Спр. 3.
3. Там само. – Оп. 9. – Спр. 4.
4. ДАЧО: Ф. 30: Inspectoratul Regional de Poliții, Cernăuți. Serviciul siguranței (Регіональний поліцейний інспекторат м. Чернівці. Відділ безпеки). – Оп. 4. – Спр. 12.
5. ДАЧО. – Ф. 30. – Оп. 4. – Спр. 35.
6. ДАЧО. – Ф. 38. – Оп. 6. – Спр. 118 (а).
7. ДАЧО. – Ф. Р-307: Guvernământul Provinciei Bucovina (Губернаторство провінції Буковина. м. Чернівці). – Оп. 1. – Спр. 407.
8. ДАЧО. – Ф. Р-307. – Оп. 3. – Спр. 161.

9. Громько А.А., Поспелов П.Н. История внешней политики СССР. В 2 т. – М.: Наука, 1986. – 428 с.
10. Колкер Б.М., Левиц И.Е. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939-июнь 1941). – М.: Наука, 1971. – 370 с.
11. Лебедев Н.И. История Румынии (1818-1970). – М.: Наука, 1971. – 450 с.
12. Постелов П.Н. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945). В 6 т. – М., 1960–1965.
13. Decret-lege din 4 septembrie 1941 pentru organizarea Basarabiei și Bucovinei // Codul General al României. V. XXIX. – București: Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1942. – P. 1721–1728.
14. General Ion Antonescu. Proclamația către țară // Monitorul Oficial. – 1941. – № 145, 22 iunie.
15. Regulament din 16 iulie 1941 asupra serviciului politinesc pe teritoriul rural // Codul General al României. V. XXIX. – București: Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1942. – P. 1475-1485.

Мишук С. М.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Павло Попов – дослідник та бібліограф унікальних рукописних книг та стародруків (1920–1930-і роки)

В статье отражен научный вклад известного ученого Павла Николаевича Попова в сохранение и научное исследование древностей. Раскрывается роль П.Н.Попова в исследовании волынских рукописей и старопечатных книг.

The given article focuses on a scientific contribution in preservation and scientific research of relics, made by a well-known scientist Pavlo N. Popov. A special attention is paid to Popov's role in studying some manuscripts and books found in Volyn region.

Ключові слова: П.М.Попов, рукописна книга, стародрук, бібліографія, археографія, книгознавство.

В українській історіографії питання формування історичного книгознавства та кодикології, персоніфікації доробку окремих вчених наприкінці ХІХ – у 20-х роках ХХ ст. в теоретичній та практичній сфері знань цих наук почало активно розвиватися наприкінці ХХ ст. Багато інформації про діяльність цих осіб вже залучено до наукового обігу, зокрема, про В.М. Перетца, С.І. Маслова, М.І. Петрова, А.С. Петрушевича, І.С. Свенціцького, А. Криловського, П.Й. Яковського та ін. Однак вивчення їхньої книгознавчої спадщини продовжується і відкриває нові сторінки у багатогранній науковій діяльності українських книгознавців. Одним з таких визначних вчених є Павло Миколайович Попов (1890–1971).

Відомий літературознавець, книгознавець, мистецтвознавець, член-кореспондент АН УРСР П.М. Попов народився у с. Миколаївка (тепер – Сумська обл.). 16 липня 1890 р. закінчив Курську духовну семінарію, Київський університет (1916); навчався в аспірантурі Київського Інституту народної освіти (1922). Надалі працював старшим науковим співробітником УАН, завідувачем відділу письма і друку Лаврського музею та Портретної галереї Київського державного культурно-історичного заповідника (1923); брав участь у комісіях: Постійній комісії для складання історичного словника української мови при Історико-філологічному відділі УАН, інших комісіях Академії наук з літератури та мистецтва, давньої української писемності, археографічній, етнографічній, діалектологічній та ін.; завідувач відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (1929–1934), професор Київського художнього інституту (1928–1930), професор кафедри історії української літератури Київського державного університету (1934), викладач давньої української літератури та українського і російського фольклору Київського педагогічного інституту (1935–1940), співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР (1938–1971); доктор філологічних наук (1946), член Спілки письменників України (1939), з 1959 р. – член-кореспондент АН УРСР.

Його історико-літературна та книгознавча праця, наукова біографія, бібліографія праць була викладена І.О. Білецьким (у ній також брали участь Г.С. Сухобрус та Ф. Я. Шолом) [1]. Внесок П.М. Попова як архівіста відзначений у енциклопедичній статті Л.А. Дубровіної [2], а також його доробок як історика книги та культури України, завідувача рукописного відділу Всенародної бібліотеки України, який багато зробив для його організації та комплектування – О.П. Степченко [3]. Опис архіву П.М. Попова, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (ф. 285), докладно представлений у статті І.Д. Лисоченко [4]; колекція стародруків, що нараховує 160 одиниць зберігання і представлена переважно кириличними стародруками XVI–XVIII ст., західноєвропейськими виданнями XVI–XVIII ст., виданнями цивільного друку XVIII – початку XIX ст., рідкісними виданнями XIX ст., ґрунтовно розглядалася Н.П. Бондар [5].

Діяльність П.М. Попова на посаді завідувача рукописного відділу висвітлювалася Л.А. Дубровіною та О.С. Онищенком у монографії «Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 1918–1941» (К., 1998).

У цих статтях, зокрема, Л. Дубровіної та О. Степченко, висвітлено рідкісні здібності й наукові досягнення П.М. Попова в різних аспектах його багатогранної діяльності на ниві книжкової та рукописної спадщини, вивчення історії рукописних та книжкових пам'яток, подвижницька праця в галузі організації фондів, опису рукописів та стародруків у відділі письма і друку Лаврського музею з бібліотеки Києво-Печерської лаври.

Співпрацюючи з Українським науковим інститутом книгознавства, у зв'язку з 350-річним ювілеєм українського друку, який святкували у 1924 р., П.М. Попов провів значну роботу з каталогізації 180 західних інкунабулів, що зберігалися у бібліотеках Київської духовної академії, Софіївського собору, Києво-Печерської лаври та Історичному музеї, зробив вибіркові списки палеотипів (видань до 1525 р.), альдів та ельзевірів колишньої Університетської бібліотеки в Києві [6]. Хоча окрема бібліографія не була надрукована, результати такої праці були оформлені у друковане видання «Початки друкарства у слов'ян» та «Слов'янські інкунабули київських бібліотек», що були вміщені у спеціальному ювілейному виданні «Бібліологічних вістей» (1924), де був поданий детальний огляд видань, що супроводжувався значним за обсягом бібліографічним апаратом та коментарями [7]. Ці статті значно доповнювали працю В.І. Барвінка «Загальний огляд стародруків київських бібліотек», видану з нагоди ювілею українського книгодрукування [8].

Через рік він видає працю «Друкарство, його початок і поширення в Європі» (1925); а також здійснює публікацію однієї з найвідоміших своїх книгознавчих праць «Матеріали до словника українських граверів» (1926–1927), де вперше в українській історіографії разом зібрано довідникову інформацію з історії книжкової гравюри та коментар до неї [9]. Рукописи П.М. Попова та машинописи робіт з історії книги та книгодрукування, зокрема, монографії «Друкарство, його винахід і поширення в Європі», статей з історії друкарства у слов'ян, діяльності першодрукарів Швайпльта Фіюля, Георгія (Франциска) Скорини, з історії Лаврської друкарні, Пакульської паперової фабрики, а також праці, присвячені книгодрукуванню у Києві в XVII–XVIII ст. на Східній Україні, про значення Києва в історії книгодрукування XIX–XX ст. зберігаються в його архіві та вказують на велику попередню роботу з опису та дослідження стародруків.

Його відділ письма і друку як прототип майбутнього українського музею книги було орієнтовано П.М. Поповим на збирацьку діяльність у галузі історії книги. Там зібрано близько 24 тис. цінних експонатів з історії рукописної та друкованої книги, графіки (особливо гравюри), книжково-видавничої справи на Україні. П.М. Поповим складені описи колекцій гравюр, літографій, що належали музею Губполітпросвіти у Лаврі, колекції західноєвропейських гравюр київського художнього музею.

У зв'язку з організацією 1928 р. при I відділі ВУАН Комісії давнього українського письменства під головуванням В.М. Перетца та прикомандирування П.М. Попова до цієї комісії, його увага зосереджується переважно на рукописних українських пам'ятках.

У 1929 р. П.М.Попов у зв'язку зі смертю Г.П. Житецького, який з 1918 до 1928 р. очолював рукописний відділ Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ), був обраний завідувачем відділу рукописів цієї бібліотеки, де працював до 1934 р. [10].

Однак залишилися недостатньо висвітленими його внесок у бібліографію стародруків та археографію рукописних книг, а також метод наукового опису українських пам'яток. Слід зазначити, що й досі в архіві П.М.Попова існують неопубліковані праці щодо його захоплень збиранням та описом рукописних книг, підготовкою каталогів описань рукописних пам'яток, що були ним зроблені у зрілому віці.

Молодим юнаком П.М. Попов, як позаштатний співробітник ВУАН, перебуваючи аспірантом Київського інституту народної освіти, провів тривалі археографічні експедиції у Курську, Смоленську, Харкові, Софронієвій пустині та в інших містах з метою опису рукописних книг та стародруків у зібраннях цих міст. Ці експедиції, безумовно, були здійснені під впливом семінарія В.М. Перета, який із студентами описував давні рукописи в зібраннях книгосховищ України [11]. Археографічні подорожі він провів ще кілька разів – у 1927–1928 рр. для збирання й вивчення пам'яток давнього письменства, а у 1929–1934 рр. працював зі збірками Волинського науково-дослідного музею з метою передачі до ВБУ. Неопубліковані матеріали вивчення рукописних і книжкових збірок різних монастирів на їх бібліографічні описи зберігаються в особовому архівному фонді Інституту рукопису.

За його власними підрахунками у цих працях описано до 500 рукописів з XII до XIX ст. включно, переважно з церковних установ та монастирів (передусім слід згадати Курську та Харківську духовну семінарію, де ним було описано близько 100 цінних рукописних книг, Софронієву пустинь – 137 рукописних книг, Смоленські церковні зібрання – 220 рукописних книг та стародруків) [12].

Певний науковий інтерес становлять і складені дослідником у різні роки описи та огляди інших збірок рукописів, стародруків та окремих пам'яток з бібліотек Київської духовної академії, Пустинно-Миколаївського, Межигірського монастирів, Києво-Печерської лаври; Лаврського, Путивльського, Волинського музеїв та музею ім. Б.І. Ханенка (нині – Київський музей західного та східного мистецтва); Одеської та Путивльської (колишня Маклаківська публічна бібліотека м. Путивля) центральних бібліотек, ВБУ, бібліотеки Університету св. Володимира та інших сховищ України, а також м. Смоленська, списки рукописних матеріалів Театрального музею у Києві, що нині зберігаються в ІР НБУВ [13].

З огляду на те, що значна кількість збірок, описаних П.М. Поповим, зруйнована у період революцій, громадянської та Великої Вітчизняної війни, ці описи становлять значний науковий інтерес. Частина рукописних книг та стародруків, що були у ті бурхливі часи зміни влад та військових дій кинуті напризволяще, П.М. Попов передав до Лаврського музею, частина увійшла до його власної колекції, що була передана ним разом з архівом до відділу рукописів і відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ у 1967 р. Багато матеріалів експедицій, здебільшого описи маловідомих або невідомих збірок, зберігається в його архіві. Більшість з цих описів і досі неопубліковані.

Його цінна колекція рукописних книг, літературних та історичних творів, документів, творів мистецтва містить багато цікавих для істориків книги пам'яток, зокрема, конволют XVI ст., що містить чотири друковані книги празького видання, Біблію Георгія (Франциска) Скорини (1517–1519), а також рукописні пам'ятки першого десятиліття XVII ст., серед яких полемічний твір «Скарга нищих до Бога», який досліджувався і був залучений до наукового обігу П.М. Поповим. Рукописна книга репрезентована творами Гаврила Домецького, а також такими творами як «Патерик скитский или словеса душеполезна», «Звезда пресветлая» XVII ст., збірниками слів, послань, повістей, сказань, Слова Ісаака Сірина, «Зерцало душевное» XVIII ст., збірники житійно-повчальних матеріалів, а також богослужбові книги XIX ст.

У складі колекції зберігаються дев'ять листів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка Андрію Васильовичу Владимирову 1801–1813 рр., збірник од М.В. Ломоносова, О.П. Сумарокова та інших письменників кінця XVIII – початку XIX ст., збірники оповідань, байок, віршів О.С. Пушкіна, К.Ф. Рилєєва, М.Ю. Лермонтова, І.А. Крилова та багатьох інших письменників XIX ст., гектографоване видання 1880-х років «Нового евангелія» Л.М.Толстого, ода малоросійського простолюдина, присвячена подіям 1812 р. (автор – Петро Данилевський); історичні твори: переклад з італійської мови «Истории о государе Петре Первом» 1726 р., «О зачатии и о рождении государя императора Петра Великого...», переклад історії короля шведського Карла XII Вольтера 1746 р., «Краткое описание о начале народа словенского...» Петра Никифоровича Крекшина 1746–1747 рр., список «Истории скифийской» Андрія Лизлова XVIII ст., Другий Литовський статут тощо.

Окрема складова – гравюри, літографії вітчизняних та іноземних майстрів XVII – XX ст., пов'язані з історією книги в Україні. Серед них – гравюри Л. Тарасевича, С. Ушакова, Ф.А. Кіліана, А.С. Козачковського, І.Д. Мигури, Л.А. Серякова та інших граверів на релігійні сюжети для ілюстрації богослужбових книг. Крім того, зібрані зразки книжкової графіки, гравюри В.І. Касіяна, Г.І. Нарбути та інших граверів. Рідкісні старовинні гравюри типу «народних картинок» (лубок) XVII ст. із зображенням святих та підписом майстра Івана Осипова, казка про Шемякін суд та інші лубочні гравюри. Серед робіт західноєвропейських граверів: Форберга – «Веселощі на просторі», Шютца – розмальована гравюра «Бібліотека у Відні» 1780 р., А.Муцці – чоловічий портрет з книгою та гусячим пером з картини Джузеппе Марія Креспі та ін.

Значну групу становлять історичні документи юридичного та соціально-правового характеру, фольклорні й етнографічні, розвитку сільського господарства, медицини, церковні документи, каталоги книг тощо.

Окремо слід зупинитися на ролі П.М. Попова у дослідженні волинських рукописних книг та стародруків.

З 1929 до 1932 р. радянська влада проводила цілеспрямовану політику щодо концентрації колекцій стародруків, книг та документів дореволюційного часу в кількох центральних бібліотеках, серед яких Всенародна бібліотека України у Києві був найзатнішим. З 1929 р. музеям було заборонено збирати універсальні книжкові фонди і бібліотеки та приписано усім державним і округовим музеям переглянути склад своїх фондів та зайві для музею книжки передати до найближчої наукової бібліотеки – або Всенародної бібліотеки України в Києві, або до Харківської чи Одеської центральних наукових бібліотек [14].

У 1931–1934 рр. найціннішу частину фондів Волинського науково-дослідного музею було переглянуто і передано до різних установ Всеукраїнської академії наук, передусім до ВБУ. За даними звіту за 1932 р. до ВБУ з музею надійшло 1695 одиниць рукописів [15], а у 1934 р. загалом передано 1101 одиницю документів [16]. За списком від 23 січня 1934 р. під назвою «Рукописи Волинського державного музею», складеного М. В. Геппенером, який на той період змінив П.М. Попова на посаді завідувача відділу рукописів ВБУ і комплектував фонди новими матеріалами, серед переданих документів із музею до відділу зафіксовані рукописні богослужбові книги з Волинської семінарії [17].

Головна роль у процесі перегляду та відбору фондів Волинського музею належала П.М. Попову, який разом з Ф.Т. Максименком, О.А. Назаревським, М.В. Геппенером, О.Т. Дзбановським був відряджений до Волинського музею у Житомир для оцінки книжкових колекцій у зв'язку з переміщенням частини фондів Музею до ВБУ. П.М. Попов ретельно опрацював фонди, на що вказує його рукопис, який зберігається у фондах ІР НБУВ «Огляд стану книжкових фондів Волинського музею» [18]. Він же підготував для Президії ВУАН звіт про відрядження та доповідну записку про наукове відрядження для ознайомлення з рукописними та книжковими фондами Волинського музею, де було зібрано фонди колишньої Волинської духовної православної семінарії, Товариства дослідників Волині, Волинського єпархіального давньосховища [19].

У Житомирі він провів значний проміжок часу, атрибутував і описав деякі цінні рукописи збірки Волинської духовної семінарії, зупинившись на особливостях їх змісту та побутування, зокрема, рукопису «Логіка» у перекладі А.М. Кубського, «Діоптрі» тощо. П.М. Попов пише, що, крім опублікованого В.М. Перетцом розділу «Діалектики» Андрію Курбському належить також 56-й, передостанній розділ книги, який має заголовок «Сказ Андрея, чесо раді сия написанны», переклад трактату про силогізми І. Спаненберга, з його Краківського видання 1544 та 1552 рр. та у Будишні 1569 р. [20]. На думку П.М. Попова, списки перекладів Андрія Курбського мають різночитання з опублікованою працею Андрія Попова «Описания рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова» [21].

Важливим аспектом розвідки П.М. Попова було те, що він включив до звіту про відрядження досить повну на той час бібліографію, присвячену дослідженням науковців XIX – XX ст. стосовно матеріалів житомирських збірок [22]. П.М. Попов залишив нам неопубліковану ним працю «Рукописи й стародруки Житомирських фондів» [1934], яка вийшла друком лише у 2007 р. [23], де переважно приділив увагу тим рукописам та стародрукам, які залишилися за межами наукового огляду семінарія В.М. Перетца [24]. Ця невелика, але змістовна праця має Вступні уваги, де він коротко описує стан Музею та його фондів; II – Рукописи українські і російські, III – Стародруки: а) українські, російські та білоруські; б) західноєвропейські; IV – Пам'ятки української й білоруської публіцистичної (полемічної) літератури XVI–XVII ст. Завершується видання ґрунтовними висновками.

Рукописи описуються за схемою: назва, кількість аркушів, тип письма та його датування за філігранями зі вказівкою на філіграні, оправа, записи, повний зміст зі вказівкою на назву, початок і кінець твору, з посиланнями на коментарі та роз'ясненнями за текстом, джерелознавчими та текстологічними помітками, походженням та власниками (він навіть реконструює книжки із збірки Шодуарів) [25].

Серед рукописів детально розглядаються збірники повістей, повчань та драматичних творів XVII ст. полемічного, історико-оповідального й іншого змісту, а також коротко – історичні твори XVIII ст., списки козацьких літописів, Літопис келейника Дмитра Туптала (Ростовського), Життєпис Петра Могили, рукописи філософського змісту, в тому числі «Логіку» Іоанна Дамаскіна у перекладі Андрія Курбського, рукописи моралістичного та теологічного змісту, в тому числі «Діоптра» XVII ст. (інша, ніж описав В.М. Перетц, кілька «алфавитарів», Слово Афанасія Александрійського, Лествица, Катехізис українською мовою – XVIII ст., «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, рукописи богослужбового змісту (зокрема Трефолої XV ст., євангелія XV–XVII ст. тощо).

Він детально описує й деякі рукописні книги XV–XVII ст. різними мовами, передусім, латиною, грецькою, німецькою, чеською, польською: збірник творів Якубуса де Цесоллі, градуал 1647 р., понтифікалі, книгу антифонів з квадратними нотами, збірник промов тощо. Ним загально охарактеризовано фонд стародруків (понад 500 одиниць), відзначені найцінніші – інкунабули та палеотипи, рідкісні примірники видань XVI–XVIII ст., зокрема рідкісне видання латинського трактату Гутенберга 1460 р. зі збірки Шодуарів.

Слід зупинитися на методичних засадах наукових праць, які належать виключно П.М. Попову. Він був дуже талановитим учнем В.М. Перетца, який проповідував поєднання методу каталогізації та наукового опису пам'яток писемності і друку, яке властиве йому у кожному подібному творі. Однак, на нашу думку, він пішов набагато далі свого вчителя. Його науковий опис пам'яток частково ґрунтується на запропонованому В.М. Перетцом структурному методі, що спирається на встановлену структуру послідовного наукового опису за відповідною схемою і проведенні літературознавчого аналізу змісту та порівняння текстів [26].

Науковий опис рукописних пам'яток і стародруків перетворюється у П.М. Попова на цілісний науковий трактат, де проявляється велика наукова обізнаність та ерудиція дослідника. Тексти супроводжуються значною кількістю бібліографічних посилань та порівнянь,

джерелознавчих роздумів та висновків, що вміщуються у коментарях та безпосередньо описах рукописів та стародруків. Такий самий підхід характеризує його історико-книгознавчі дослідження 1924–1926 рр. та дослідження історії українського друку.

Ці праці є цілісним науково-археографічним та бібліографічним дослідженням, де за основу було взято форму наукового каталога рукописних книг та стародруків, але науковий метод П.М. Попова пов'язаний із впровадженням широких комплексних коментарів щодо змісту та походження рукописів, попередніх дослідників. Висновки таким чином логічно підсумовують ці книгознавчо-бібліографічні й історико-текстологічні дослідження.

Видатний український вчений Павло Миколайович Попов вніс вагомий вклад у дослідження волинських рукописних книг та стародруків. Ці дослідження мають не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення – вони відкривають можливість оцінити історико-культурну спадщину Волині і простежити її долю.

Література

1. Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
2. Дубровіна Л.А. Попов Павло Миколайович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід.: Вип. 2 (1940–1960-і рр.) / Упоряд. Т.В. Портнова. – К., 2002. – С. 161–163.
3. Степченко О.П. П.М.Попов як археограф та історик книги: маловідомі сторінки наукової біографії // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип.11. – С.110 – 121.
4. Лисоченко І.Д. Попов Павло Миколайович // Особові архівні фонди ІР НБУВ. Путівник. – К., 2002.– С. 440–452.
5. Бондар Н. П. Стародруки з бібліотеки П. М. Попова у фонді Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотека. Наука. Культура: Наукові праці НБУВ. Інформація. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 149–155.
6. ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 2668. – Арк. 27–28.
7. Попов П.М. Початки друкарства у слов'ян // Бібліологічні вісті. – 1924. Січень–березень (1–3). – С. 13–30; його ж. Слов'янські інкунабули київських бібліотек // Там само. – С. 150–166.
8. Барвінок В.І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек. – К., 1924.
9. Попов П.М. Друкарство, його початок і поширення в Європі. – К., 1925; його ж. Матеріали до словника українських граверів // Український науковий інститут книгознавства. – К., 1926–1927.
10. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С.182 – 186.
11. Міщук С.М. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М. Перетца в Україні // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 23–36.
12. ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 2668. – Арк. 26.
13. Там само. – № 495–557.
14. Бюлетень НКО: Постанова колегії НКО УСРР «Про стан бібліотечної роботи в УСРР» //Бюлетень НКО. – 1929. – №51 – 52. – С.2 – 39.
15. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С.161.
16. Рукописи Волинського державного музею. Список, складений М.В. Геппенером 23 січня 1934 р. //Архів ІР НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 40.
17. Там само. – Арк. 41–67.
18. Попов П.М. Огляд стану книжкових фондів Волинського музею. 1931. //ІР НБУВ. – ф. 285 (архів П. М. Попова). – № 516. – 60 арк.
19. Попов П. М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. //ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 516. – Арк. 4. – Арк. 1–43; його ж: Доповідна записка [щодо стану книжкових фондів Волинського музею]. 1931. – ІР НБУВ. – ф. 33 (С. І. Маслов). – № 2787. – 34 арк.
20. ІР НБУВ. – ф. 285. – Арк. № 516, 177 (17); П.М. Попов посилається на статтю К. Харламповича «Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А.М. Курбского: «От другия диалектики Иоана Спанинбергера о силогизма вытолковано» (Киевская старина. – 1900.– Июль-август. – Т. LXX. – С. 221).
21. Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова. – М., 1872. – С. 116–118.
22. Попов П. М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. //ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 516. – Арк. 4. – Арк. 1–43.
23. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історія, склад, наукове дослідження. – К., 2007. – С. 165–195.
24. ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 516. – Арк. 100–186.
25. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині. – С. 168–170.
26. Міщук С.М. Формування науково-практичних засад опису // Бібліотечний вісник. – К., 2007. – № 4. – С. 23–36.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри економічної теорії
Вінницького державного аграрного університету*

Дослідження морально-політичного стану населення УРСР повоєнного періоду у працях українських вчених

В статті аналізуються труды українських дослідників, в которых изучается морально-политическое состояние населения УССР в послевоенный период.

The author of the present article analyses some Ukrainian scholars' research works studying moral and political condition of the USSR population in the post-war period (1945-1950).

Ключові слова: політична свідомість, морально-політичний стан населення, репресивно-каральний апарат, процес «радянзації», колективізація.

Висвітлення морально-політичного стану населення України повоєнного періоду тривалий час здійснювалося українськими вченими відповідно до вказівок лідерів правлячої комуністичної партії. Такий стан речей призвів до поширення у наукових творах далеких від істини шаблонів та штампів. Частина з них нині переглянута сучасними науковцями, які значно розширили проблематику своїх праць та методологію проведення наукових пошуків. Але історіографічний аналіз їх досліджень, присвячених аналізу морально-політичного стану населення УРСР повоєнного періоду, досі часу не здійснений. Тому метою нашої публікації є визначення стану дослідження українськими науковцями цієї проблеми.

Комплексного дослідження морально-політичного стану населення УРСР повоєнного періоду на сучасний момент практично не існує. Вчені зосереджували увагу на аналізі політичної свідомості мешканців України, лише висвітлюючи певні проблеми суспільно-політичного життя республіки, що призвело до фрагментарності у науковому аналізі. До найбільш висвітлених у науковій літературі проблем суспільно-політичного життя, у контексті яких здійснювався аналіз морально-політичного стану населення України можна віднести пов'язане із «радянською» проведенням колективізації на території західноукраїнських земель, відновлення репресивної політики та повоєнний голод. Причому під час дослідження процесу «радянзації» західноукраїнських земель увага зверталася на участь у цьому процесі різних верств населення, серед яких виділялися робітники, селяни та інтелігенція.

Дослідження процесу колективізації почалося вже у перші роки після відновлення радянської влади на території Західної України, але перші публікації з цього питання більше скидалися на пропагандистські брошури. Увагу дослідників привертало утворення колгоспів, їх організаційно-господарське зміцнення до завершення суцільної колективізації сільського господарства весною 1950 р. із висвітленням ставлення селян до процесу утворення колективних господарств. Одним із перших вивчення цього питання розпочав В.Л. Варецький, який пропагував досягнення радянського ладу, приєднання західноукраїнських земель до Радянської України, допомогу радянської країни західноукраїнським областям та таврував противників радянської влади. Характеризуючи морально-політичний стан населення, він використовував його спрощений поділ на прихильників радянської влади та її противників, наголошуючи, що перша категорія людей становила абсолютну більшість громадян західноукраїнських земель. Це дозволяло автору дійти висновку про загальне позитивне ставлення пересічних людей до заходів радянського

керівництва та вказувати, що їх не сприймає лише незначна частина осіб, які оголошувалися злочинцями [1]. Такий підхід до характеристики морально-політичного стану населення, пов'язаний із прагненням вчених продемонструвати єдність людей у позитивному ставленні до дій радянського керівництва, поступово поширився і на інші наукові дослідження, автори яких також прагнули довести сприйняття широкими верствами населення провідної ролі Сталіна у житті суспільства [2].

У монографіях радянських науковців, написаних у період правління М.С.Хрущова, акценти у висвітленні морально-політичного стану населення республіки повоєнного періоду певною мірою було змінено. Широке висвітлення на сторінках наукових праць отримали заходи партії по боротьбі із противниками соціалістичних перетворень на території західної частини України, в якій особисту участь певний час брав М.С.Хрущов, а також вчені прагнули відзначити вигідні для влади зміни у свідомості населення, пов'язані, на їхню думку, із ліквідацією так званих пережитків капіталізму. До них відносили насамперед приватновласницьку ідеологію із схильністю до одноосібного ведення господарства та поширення релігійності серед широких верств населення.

Проблеми, пов'язані із необхідністю боротьби з противниками суцільної колективізації, певною мірою висвітлено у працях Й.Д.Черниша, який зосередив увагу на боротьбі партії проти осіб, які опиралися радянській [3]. Автор наголошував, що за роки радянської влади у західноукраїнському селі змінилися не лише соціально-економічні умови, а й відбувся корінний перелом у свідомості селянства, яке міцно взяло на своє політичне озброєння ленінське вчення. А П.М.Аніров та В.К.Сульженко взагалі стверджували, що на території західноукраїнських земель непереборним було прагнення широких народних мас до «світла марксистсько-ленінських ідей» [4]. Подібної думки притримувався також М.П.Макара [5]. Успішність боротьби проти противників радянської влади висвітлювалась також і у спеціальних працях [6]. Але у них поряд із рясними звинуваченнями на бік тих, кого таврували як «буржуазних націоналістів», відсутній аналіз причин чи мотивів їхньої діяльності та її наслідки, про певну дієвість яких можна було судити хоча б з того, що подібні контрпропагандистські видання радянських авторів продовжували виходити друком. До речі, доцільність збільшення кількості подібних досліджень відстоював свого часу В.А.Шевчук, який проаналізував доробки радянських науковців, присвячені індустріалізації західних областей УРСР, критикуючи тих з них, хто мало, на його думку, приділяв уваги відображенню класової боротьби на західноукраїнських землях [7].

Таким чином, розвиток суспільної свідомості населення приєднаних територій радянські вчені прагнули обґрунтувати як непереборний процес переходу широких верств населення на позиції правлячої партії, що було прагненням видати бажане за дійсне з огляду на продовження збройного опору процесу «радянської» з боку УПА.

Роль партії у процесі зміни політичної свідомості населення західноукраїнських земель висвітлювалась у ґрунтовних узагальнюючих працях з історії партії та сільського господарства України [8]. Їх автори прагнули довести доцільність і прогресивність ініційованих партійним керівництвом змін у суспільстві та показати всебічну підтримку політики партії місцевим населенням без урахування соціальної стратифікації. Проведення колективізації та перехід більшості західноукраїнського населення на позиції комуністичної партії як історично обумовлений процес подавалося у деяких нарисах з історії обласних партійних організацій, написаних, в основному, у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років, чий автори прагнули довести, що возз'єднання західноукраїнських областей у складі УРСР дало змогу здійснити соціалістичні перетворення у більш стислі строки, а прагнення більшості громадян відповідали політиці партії [9].

Роль партійних організацій у боротьбі проти приватновласницьких настроїв населення та його релігійних вірувань досліджували В. Задорожний, М. Паламарчук, О.К.Зубань, В.Мороз,

І.Тетерін, що наголошували на доцільності проведення колективізації на численних прикладах зростання добробуту населення у роки панування радянської влади [10]. Участь профспілкових організацій західних областей УРСР у залученні селянства до соціалістичного будівництва при підтримці робітничого класу, який допомагав селянам ліквідувати опір УПА, подолати традиції, звички, психологію дрібного власника, вивчав П.А.Борковський, відзначаючи, що партійне керівництво діяльністю профспілками та їх організаційне зміцнення сприяли вихованню у трудівників комуністичного ставлення до праці, підвищення їх трудової активності у боротьбі за здійснення соціалістичних перетворень [11].

У 1970 р. вийшли друком матеріали республіканської наукової конференції, присвячені 25-річчю воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, де також висвітлювався процес проведення колективізації на території Закарпаття і наголошувалося, що лише у складі СРСР почався його справжній економічний та культурний розквіт [12]. З висновків авторів виходило, що весь історичний процес трансформації політичної свідомості громадян західної частини України об'єктивно мав призвести до підтримки правлячої комуністичної партії як виразника інтересів радянського народу.

Забезпечення вигідного партії спрямування політичної свідомості населення завдяки діяльності первинних партійних організацій після прийняття рішення про укрупнення колгоспів у 1950–1952 рр. досліджував М.В. Тимчук, який вважав, що збільшення числа партійних організацій дозволило краще розставити комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва, здійснювати допомогу й контроль над господарською діяльністю правління колгоспів та забезпечити всебічну підтримку населенням політики партії [13].

Загалом суспільно-політична активність селянства західноукраїнських земель розглядалася виключно у розрізі підтримки ними політики радянської влади, а протидія процесу «радянізації» взагалі не отримала висвітлення у науковій літературі в часи існування СРСР. Процес трансформації політичної свідомості населення західноукраїнських земель повоєнного періоду зображувався вченими у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х років як об'єктивно зумовлений процес переходу до позитивного сприйняття відмови від приватної власності, переходу до колективних форм господарювання, націоналізації найважливіших галузей господарства та тотального контролю держави за політичними настроями громадян, а науковці 60 – 80-х років висвітлювали його вже як процес формування у населення західної частини УРСР комуністичного ставлення до праці.

Сучасні українські вчені спростували багато хибних тверджень своїх попередників щодо успішності та прогресивності проведення процесу «радянізації» західноукраїнських земель. Вони дійшли висновку про примусовість проведення колективізації, яка була здійснена виключно за рахунок широкого застосування репресивно-каральних заходів, спрямованих на подолання опору місцевого селянства створенню колективних господарств та ліквідації приватної власності [14]. У сучасний період українськими вченими переглядається ставлення народу до влади за роки існування СРСР. Характеризуючи суспільні настрої українців, С.В.Кульчицький вказував, що власне успіхи індустріального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом [15].

Найбільш повно процес створення та функціонування репресивно-карального апарату в Україні впродовж існування радянської влади висвітлено у праці «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси», автори якої зуміли відтворити реальну картину проведення масштабних репресій в УРСР, ставлення до них окремих верств населення України та наслідки їх проведення для свідомості українців [16].

Сучасні українські вчені сходяться на думці, що відновлення радянської влади на території УРСР під час війни та її зміцнення у повоєнний період проходило за допомогою широкого застосування репресивно-каральних методів. Причому недалекоглядність їх використання радянським керівництвом призводила до ескалації збройного конфлікту на території західноукраїнських земель.

З іншого боку, і у сучасний період не створено комплексних наукових досліджень, де б було проаналізовано морально-політичний стан осіб, що брали активну участь у здійсненні так званих соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях як у складі різного роду трудових загонів, так і у складі каральних органів. Крім того, на нашу думку, у подальшому було науковцям слід висвітлити процес «ідеологічної асиміляції» населення західноукраїнських областей, яке було примусово переселене на територію центральної та східної частини УРСР.

Зростання рівня політичної активності населення після завершення бойових дій констатував В.К.Баран, наголошуючи, що цей процес викликав все більше занепокоєння у частини керівників [17].

Проблема визначення морального стану населення України та його впливу на суспільно-політичну активність громадян у повоєнний період зацікавила дослідника В.В. Кононенка, який проаналізував вплив політики радянського керівництва на ставлення пересічних громадян до влади та визначив залежність суспільної думки від внутрішньополітичної діяльності уряду [18]. Автор наголошував, що українське суспільство у повоєнний період було суспільством очікування змін у системі відносин влада – громадянин, а повоєнний голод перетворив велику частину селян на жебраків та штовхав окремих з них до силового протистояння політиці партії.

Окремо слід сказати про рівень дослідження українськими вченими морального-політичного стану різних категорій населення повоєнного періоду. Суспільно-політична діяльність робітників, селян та інтелігенції у перші повоєнні роки на території України у роки існування СРСР висвітлювалася в основному з огляду на їх участь чи ставлення до проведення «соціалістичних перетворень» у західноукраїнських областях як участь у русі за відбудову народного господарства та відновленні радянської влади. Діяльність інтелігенції західноукраїнських земель у період панування радянської влади досліджував О.К.Зубань, який звернув увагу на роботу компартії по проведенню культурних перетворень на території західноукраїнських земель за роки радянської влади, ліквідацію неграмотності та малограмотності серед дорослого населення, розвиток загальноосвітньої школи та здійснення загального навчання дітей. Автор вважав, що проведення культурних перетворень призвело до створення великого загону радянської народної інтелігенції [19]. Тобто діяльність представників розумової праці на території Західної України сприймалася певною мірою виключно у ролі культурно-освітньої, яка розглядалася як суспільно-політична з огляду на прогрес політики «радянзації» західноукраїнських земель, для чого необхідним виявилось виховання місцевого населення у дусі комунізму. А для цього важливою була професійна робота працівників культурно-освітніх установ, які втілювали у життя відповідні партійні настанови щодо пропаганди переваг життя за умов соціалізму.

У дослідженнях радянських науковців, присвячених партійному керівництву культурним будівництву у республіці, певне місце займають праці про специфіку діяльності партії по керівництву культурними перетвореннями на території західних областей України [20]. Їх автори намагалися обґрунтувати, яким чином у цьому регіоні республіки застосовувався досвід партійного керівництва культурним будівництвом у східних районах УРСР. Фактично процес так званого культурного будівництва подавався у тому числі й через зміни у політичній свідомості населення, яке завдяки ідеологічному тиску мало із розумінням сприймати дії правлячого режиму.

Переоцінка ролі інтелігенції у суспільно-політичних процесах другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років була здійснена вже після утворення незалежної Української держави, коли

вчені почали висвітлення карально-репресивної політики влади відносно представників розумової праці та регіони у ставленні влади до інтелігенції взагалі.

Про репресії щодо представників західноукраїнської інтелігенції у повоєнні роки писали на початку 1990-х років О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко, розглядаючи такі дії сталінського керівництва як засіб винищення передусім національно свідомої частини освічених людей [21]. Репресивна політика сталінського режиму проти представників вітчизняної інтелігенції на початку ХХІ ст. стала також предметом дослідження В. Даниленка [22], який докладно проаналізував радянську репресивну систему 1946–1953 рр. і боротьбу правлячого режиму проти «єврейського націоналізму», та Т.Марусик, чії праці присвячувалися репресивним заходам влади проти представників західноукраїнської гуманітарної інтелігенції [23].

На початку 2000-х років українські вчені почали зосереджувати увагу на особистостях з кіл інтелігенції, які виступали у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років проти радянської влади. Цій проблематиці присвячені дослідження В.Галаси, Н.Кляшторної, М.Когута, М.Куделі, А.Путько-Стеха, В.Сергійчука, М.Марущак [24].

Участь представників інтелігенції у суспільно-політичних процесах повоєнного часу та їх морально-політичний стан висвітлювалися у деяких дисертаційних дослідженнях: участь представників розумової праці в українському національно-патріотичному русі в УРСР висвітлював І.М. Стасюк [25], роль загальноосвітньої школи УРСР у контексті суспільно-політичного життя – Н.Г. Красножон [26].

Тут слід зазначити, що більшість сучасних наукових досліджень участі представників української інтелігенції у суспільно-політичних процесах повоєнного періоду присвячена тим її представникам, які проживали переважно у містах. Виняток становить ґрунтовне дослідження О.Ф.Нікілевим творення виробничої інтелігенції українського села, яке побачило світ у 2004 р. [27].

У наукових доробках останніх років вчені почали висвітлювати настрої населення тогочасної України, його реакцію на проведення масштабної хлібозаготівельної політики та ставлення до радянського керівництва загалом [28]. У той самий час практично відсутні праці, де б аналізувалися політичні настрої та моральний стан представників каральних органів та партійного і радянського апарату, які безпосередньо були причетними до смерті величезної кількості співвітчизників. Аналіз і визначення їх рівня політичної свідомості та спрямування суспільно-політичних настроїв дозволив би детальніше висвітлити механізм здійснення масштабних репресій та роль кадрової політики партії у цій справі. Оскільки у голодній смерті майже мільйона мешканців України була винною не тільки верхівка партійного та радянського апарату, а й безпосередні виконавці, які втілювали її політику у життя, сумлінно виконуючи злочинні накази та розпорядження. Саме механізм забезпечення виконання злочинних наказів правлячої верхівки на місцях за умов тоталітарного режиму має стати предметом спеціальних історичних досліджень, актуальність яких визначається нагальною необхідністю деполітизації правоохоронних структур та унеможливлення їх участі у каральних акціях проти власного народу. Крім того, дослідження морально-політичної свідомості населення дозволило б визначити історичні ситуації, в яких масова політична свідомість сприймала проведення масштабних репресій, не формуючи стійкого негативного ставлення до них із нівелюванням вартості людського життя.

Дослідження потребують і такі питання як вплив зовнішньої політики СРСР на формування суспільно-політичної активності громадян, визначення відмінностей у політичній свідомості населення різних регіонів України та вплив «радянізації» західноукраїнських областей, масових депортацій населення та голоду 1946–1947 рр. на справжнє ставлення до влади широких верств населення України із визначенням їх впливу на рівень суспільно-політичної активності громадян. Крім того, доцільним було б також розглянути питання щодо наслідків визначення «верховенства»

робітничого класу над іншими суспільними верствами у формуванні суспільно-політичної активності людей та визначити вплив зміни статусу партії з робітничої на партію всього радянського народу.

Література

1. Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К., 1946; Варецький В.Л. Видатна подія в житті українського народу. – К., 1964.
2. Дремчук А.А. Соціалістическіе преобразования селського хозяйства во Львовской области // Науч. зап. Львов. торгово-еко. ин-та. – 1958. – Вып. IV. – С. 82–93; Левченко Я.Г. Соціалістическіе преобразования селського хозяйства Львовской области (1939–1953 гг.) // Сб. науч. трудов Львовского ветеринарно-зоотехнического института. – 1953. – С. 58–75; Якимцев Ф.Ф. Соціалістическіе преобразования селського хозяйства в западных областях Украины // Сб. науч. работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского государственного медицинского института. – Львов, 1957. – С. 129–143; Сироциньский К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1953.
3. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958). – Львів, 1963; Черниш Й.Д. КП України – організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 17. – С. 102–114; Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. — Киев, 1980. Вып. 106. – С. 114–118.
4. Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 17. – С. 143.
5. Макара М.П. Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 24. – С. 113–122.
6. Грицьків Л.Г., Герасименко С.Г. Вирок виносить народ. – К., 1970; Мазур С. Коли багряніли світанки. – Львів, 1970; Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. – К., 1970; Чередниченко В.П. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму. – К., 1979; Чередниченко В.П. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К., 1978; Чередниченко В.П. Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч. – К., 1988.
7. Ткачук А.В. Боротьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1974. – Вип. 67. – С. 85.
8. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1968; Історія селянства Української РСР. – К., 1967.; – Т. II. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967). – У 2-х т. – К., 1967.
9. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1969; Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис. – Львів, 1961; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К., 1968; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів, 1981; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород, 1980.
10. Задорожний В.К. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих Західних областей УРСР. – К., 1959; Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. – К., 1960; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945–1952. – Львів, 1967; Мороз В.И. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за социалистическое преобразование селського хозяйства западных областей Украины (1944–1950 гг.). – К., 1955; Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України. – К., 1954.
11. Борковський П.А. Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 76. – С. 115–121.
12. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади. Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945–1970) / Відп. ред. І.Г.Шульга. – Ужгород, 1970.
13. Тимчук М.В. Організаційне зміцнення партійних організацій укрупнених колгоспів (1950–1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 50. – С. 130–137; Тимчук М.В. Підготовка і перепідготовка партійних і радянських кадрів в українській партійній організації в післявоєнний період (1945–1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 53. – С. 174–180.

14. Гаврилук О.Н. Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західноукраїнського села (кінець 40-х – початок 50-х рр..) // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994 р. – К., 1998. – С. 111-120; Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000; Ленартович О. Селянство західної України у національно-визвольному русі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998.
15. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 13.
16. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.
17. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 18–19.
18. Кононенко В.В. Оцінка голоду 1946-1947 рр. населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С. 178–182; Кононенко В.В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945–1947 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – С. 127–130; Кононенко В.В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 285–291; Кононенко В.В. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945-1950 рр.) //Вінниччина: історія та сучасність. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина очима молодих істориків». – Вінниця, 2002. – С. 86–92; Кононенко В.В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С.75-80; Кононенко В.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – Вип. VII. С.67-71.
19. Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 17. – С. 115-129; Зубань О.К. Організаторська робота Компартії України по відновленню діяльності мистецьких закладів, творчих організацій, і книговидавництва в республіці // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 79. – С. 56-63; Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях України // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 17. – С. 115-129; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 22. – С. 124-138; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945–1952. – Львів, 1967.
20. Буркало І.Ф. З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади // Укр. іст. журн. – 1966. – № 5. – С. 96-104; Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях України // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 17. – С. 115-129; Торжество історичної справедливості. – Львів, 1967; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. – Львів, 1975; Кошарний М.Я., Кошарний І.Я. Технічний прогрес і продуктивність праці. – Львів, 1975.
21. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-і – 40-і роки XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 3-15.
22. Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946– 1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 392-411; Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 406-420.
23. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.). – Чернівці, 2002; Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С. Кульчицький; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 361–366.
24. Галаса В. Світлій пам'яті Осипа Дяківа-«Горнового» (1921-1950) //Визвол. шлях. – 2000. – № 12. – С. 71–77; Кляшторна Н. «Запорожець – не машина, виселенець – не людина» // Пік. – 2001. – № 43. – С. 32–34; Когут М. Командир Різун. – Дрогобич, 2001; Куделя М. Юлій Головацький //Самост. Україна. – 2001. – Ч. 4. – С. 72–73; Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священникам-мученикам української греко-католицької церкви //Київ. церква. – 2001. – № 2-3. – С. 133–137; Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвол. шлях. – 2000. – № 11. – С. 42–58; Марущак М. Тоталітаризм і доля вченого //Воля і Батьківщина. – 2004. – Ч. 1. – С. 116–123.
25. Стасюк І.М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років). – Автореф. дис... канд.. істор. наук. – Львів, 2002.

26. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.). – Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2002.
27. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.: Моногр. – Дніпропетровськ, 2004.
28. Ніколаєць Ю.О. Голод 1946-1947 рр. в Україні у висвітленні вітчизняних вчених //Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13. Голод 1946-1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії.) //Матеріали круглого столу. – К., 2008. – С. 129-137.

Опанащук П.В.,

*аспірант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Діяльність редакційного колективу газети «Рада»
у галузі пропагування українізації початкової та
середньої освіти (1906–1914 рр.)*

В статье освещаются главные направления деятельности редакционного коллектива первой ежедневной украинской газеты «Рада» в сфере пропаганды украинизации начального и среднего образования в 1906–1914 гг.

The present article deals with some main trends in the editorial group's activity of «The Rada», the first Ukrainian weekly newspaper, which aimed to promote the process of ukrainization in primary and secondary schools in 1906–1914.

Ключові слова: газета «Рада», українізація, національно-державне відродження, національний рух, суспільне життя, недоторканність особи, свобода слова.

Однією з головних складових національно-державного відродження будь-якого народу є досить високий рівень розвитку його культури. Чітко розуміючи це, уряд Російської імперії протягом багатьох років проводив централістичну політику, яка позбавляла українську націю можливості повноцінно розвивати свої культурні надбання.

Революційні події 1905–1907 рр. ознаменувалися процесами, які внесли значні зміни у культурне життя багатьох народів, що входили до складу Російської імперії. Царський Маніфест, проголошений у жовтні 1905 р., створював передумови для переходу Росії від самодержавної форми державного устрою до конституційної монархії. Маніфест проголошував недоторканність особи, свободу слова, друку, совісті та інші політичні права і свободи. Події 1905–1907 рр. в Російській імперії сприяли послабленню урядового контролю за всіма сферами суспільного життя.

Діячі українського національного руху, користуючись сприятливою внутрішньополітичною ситуацією, здійснили кілька заходів, метою яких було вирішення найактуальніших питань культурно-національного характеру. Одним із таких заходів стало заснування першої щоденної української газети на території Наддніпрянщини. Вже у 1906 р. активними зусиллями Б.Грінченка, Є.Чикаленка, С.Єфремова та інших громадських діячів у Києві розпочалося видання газети «Рада» (у січні – серпні 1906 р. видавалася під назвою «Громадська Думка»).

Діяльність редакційного колективу цього видання у вітчизняній історіографії залишається практично недослідженою. Саме тому робота, яку проводили працівники газети «Рада» у сфері національно-культурного відродження українського народу, потребує подальшого, більш глибокого вивчення. Одним із таких маловивчених аспектів цього питання є діяльність редакційного колективу газети в контексті руху за «українізацію» вітчизняної освіти, який охопив українське суспільство на хвилі революційних подій 1905–1907 рр. Саме тому метою цього дослідження є висвітлення роботи, яку проводили співробітники «Ради» у галузі пропагування українізації закладів початкової та середньої освіти в Україні у цей період.

Члени редакційного колективу «Ради» усвідомлювали, що повноцінне функціонування української мови в освітніх закладах усіх рівнів навчання було головною запорукою стрімкого поширення серед суспільства ідей національно-державного відродження. Саме тому з великого масиву завдань, вирішення яких співробітники часопису виділяли як першочергові, було питання

культурно-просвітнього характеру. За наявних у країні політичних умов вирішення цих проблем мало найбільше шансів на успіх.

Початок ХХ ст. в Україні позначився браком національних шкіл, як початкових, так і середніх. Навіть після революційних подій 1905–1907 рр. на території України, яка знаходилась під владою Російської імперії, владою все ще продовжували чинитися перешкоди у навчанні дітей української, єврейської та польської мов. У зв'язку з цим багато батьків змушені були віддавати своїх дітей до приватних шкіл з українською мовою навчання. Однак такі школи вважались незаконними, а їх вчителів влада всіляко переслідувала. Погляди на українську мову розцінювались як щось крамольне, вороже до державного ладу. На підтвердження цього кореспонденти газети наводили численні факти утисків української мови в освітніх закладах.

Редакційний колектив «Ради» визнавав ненормальною ситуацію, коли в Україні вільно можна було відкривати школи з різними мовами, окрім української, рідної для багатьох мільйонів місцевого населення [1]. Саме тому співробітники часопису на його сторінках постійно порушували питання про необхідність докорінних демократичних перетворень у сфері народної освіти, які б полягали у широкій демократизації освітньої системи, введенні в країні загальної початкової освіти, а також запровадженні викладання у школах національних районів рідною мовою.

У світлі цього на сторінках «Ради» розгорнулася широка дискусія з питань стану та перспектив розвитку всіх рівнів освіти в Україні. Активну участь у ній взяли письменник, громадський діяч і педагог Б. Грінченко, член видавництва «Вік», згодом директор першої української гімназії ім. Т. Шевченка та керівник науково-педагогічної комісії Української Академії наук Ф. Дурдуківський (псевдонім – В. Мировець), вчитель початкових шкіл П. Капельгородський та інші співробітники й дописувачі газети, яким не був байдужим пошук шляхів удосконалення вітчизняної освіти. Їх об'єднувало переконання у тому, що відсутність національної освіти гальмувала культурний, інтелектуальний, духовний і економічний розвиток українського народу. Дописувачі газети були переконані, що така ситуація негативно впливала на культурну самоідентифікацію населення країни, сприяючи систематичній та послідовній русифікації підростаючого покоління [2–6].

Видавець «Ради» Є. Чикаленко, розуміючи важливу роль школи у формуванні національної інтелігенції, також був переконаний у тому, що за відсутності власної школи й вітчизняна преса не матиме змоги стати на міцний ґрунт [7, с. 49].

Особлива увага при цьому приділялася мові, якою здійснювався навчальний процес в освітніх закладах. На сторінках «Ради» неодноразово наголошувалося на тому, що викладання в початкових та середніх школах російською мовою було малоефективним, а подекуди й шкідливим, оскільки дітей змушували навчатися не тією мовою, до якої вони звикли у повсякденному спілкуванні.

Такий стан речей змусив співробітників газети підтримати розпочату українською громадськістю кампанію, метою якої було впровадження української мови у навчальний процес у початкових та середніх закладах освіти.

У 1910 р. «Рада» широко висвітлювала дебати у Державній Думі третього скликання з приводу визначення мов, якими міг би здійснюватися навчальний процес у школах. Представники більшості недержавних народів Росії виступили з підтримкою ідеї дозволу викладання в школах мовами національних меншин. Редакційний колектив газети був обурений тим, що на цих засіданнях законодавчого органу країни не пролунало жодного голосу на адресу підтримки української мови.

Особлива увага зверталася на те, що депутати, які були вихідцями з України, жодного кроку не зробили у напрямі оборони рідної мови в стінах парламенту. Серед таких народних обранців називався і депутат від м. Києва кадет І. Лучицький, який до цього був членом Української Демократично-Радикальної партії. Після того, як у «Раді» було вміщено серію статей, присвячених

цьому питанню, її читачі на адресу цього депутата почали надсилати примірники часопису, в яких були опубліковані згадані вище статті задля того, щоб показати, що справа, обговорювана в стінах Думи, не близько для них байдужою. За словами Є. Чикаленка, народний обранець отримав біля 20 примірників газети. Зрештою, І. Лучицький виступив на засіданні Думи під час постатейного обговорення питання про мову викладання в школах національних меншин, у якому наголосив на прагненні українців здійснювати навчальний процес рідною мовою [8, с. 129–130].

На жаль, категорична позиція російського уряду щодо недопущення введення української мови у навчальний процес не дозволила втілити в життя плани народних обранців. Незважаючи на це, цей випадок вказує на те, що публікації, які містилися у «Раді», чинили значний вплив на свідомість широких суспільних мас і були спрямовані на відстоювання права українського народу навчатися рідною мовою.

У зв'язку із цим на адресу редакції часопису постійно надсилали листи учителів, в яких висловлювалася стурбованість станом народної освіти в Україні. Сільські вчителі більше, ніж будь-хто інший, усвідомлювали, якої кривди зазнавали діти через заборону навчатися рідною мовою у школах. Зокрема, вчителі однієї із сільських шкіл Подільської губернії зазначали: «... кожен, хто працює в [...] школах, добре знає, скільки треба потратити часу, прикласти праці і умілості, щоб навчити читати і писати учнів, особливо молодших. Головна причина цьому – нерозуміння учнями російської мови, на якій проводиться [...] вчення» [9, с. 1]. В іншому листі йшлося про те, що «... корисна праця в початковій школі на Україні через заборону рідної мови майже неможлива» [10, с. 1]. Листів, у яких повідомлялося про подібні випадки, було безліч.

Газета «Рада» протягом тривалого часу була чи не єдиним друкованим органом, на сторінках якого освітяни могли висловити свої міркування з цього питання. Саме тому на сторінках часопису при кожній нагоді вміщувалися розповіді про випадки успішної боротьби вчителів та інших громадських діячів за впровадження української мови у навчальний процес. Зокрема, у 1913 р. багато листів було отримано редакцією газети із схвальними відгуками та підтримкою законопроекту єпископа Никона, який був покликаний дозволити використання української мови у навчальному процесі в початкових школах [11, с. 1].

В одному з відкритих листів, надісланих вчителями на адресу редакції газети в підтримку вищезгаданого законопроекту, наголошувалось, що плідна праця в початкових школах на території України через заборону рідної мови була майже неможливою. Педагогам доводилося витрачати свої зусилля на пояснення значень тих чи інших слів. У листі також говорилося, що «... діти виснажують свій хист і сили, щоб запам'ятати кілька десятків чужих незрозумілих їм слів. І це буде до тих пір, поки в школах на Україні пануватиме чужа, а не рідна мова» [12, с. 1].

Через страх бути звільненими з роботи вчителі не могли відкрито заявляти про це своєму керівництву. Саме тому публікація подібних листів на сторінках української преси була єдиним шляхом для багатьох педагогів, учнів та їх батьків висловити свою позицію у поглядах на це болюче і актуальне для них питання.

У багатьох листах читачі газети не обмежувалися вимогою дозволу викладати українською мовою лише у початкових школах. Зокрема, гурток харківських гімназистів писав у своєму зверненні до «Ради»: «... Ми вимагаємо для себе [українізації] школи середньої, а потім і вищої. Українська нація має таке право на розвиток як і всі інші [...]. Ми хочемо вчитися своєю рідною мовою, хочемо вчити історію, літературу, хочемо знати життя нашої України. Нічого цього нема в російських чужих для нас гімназіях» [13, с. 1].

Таким чином, газета «Рада» стала тим друкованим органом, на сторінках якого українська інтелігенція могла відкрито заявити про свої національні домагання, найактуальнішим із яких було введення української мови в навчальний процес у початкових та середніх освітніх закладах.

У рамках підтримки українізації вітчизняної освіти співробітники «Ради» на сторінках газети порушували також проблему введення та використання у навчальному процесі нових якісних україномовних підручників [14]. Усі наявні на той час підручники і навчальні посібники

для початкової школи розраховувалися на учнів російської національності, описували суто російські звичаї, побутові речі, природу, були далекі від українського народу. Вони були незрозумілі українському учневі і за мовою, й за добром всього матеріалу. Це значно затримувало засвоєння передбаченого програмою обсягу знань, гальмувало розумовий розвиток учнів [15, с. 128].

У зв'язку із цим Б.Грінченко у статті «Не хвались, а до діла берись» зазначав, що праці Ушинського, за якими проводилося навчання в школах, вже давно застаріли і наголошував на необхідності їх повної заміни на нові, які б більше відповідали потребам суспільства [16].

Кореспонденти газети наводили десятки прикладів негативного впливу російськомовних підручників на навчальний процес в українських губерніях. М. Грушевський, обґрунтовуючи необхідність збільшення дитячих видань рідною мовою, на сторінках «Ради» звертав увагу на неприродність ситуації, за якої школа послаблювала й придушувала почуття рідної мови в населення [17].

Такої самої точки зору дотримувався і І.Огієнко, який відзначав: «Школярі [...] знають менше з свого рідного, бо вплив російської школи найбільше панує над ними, заступає їм все своє рідне. У школі ж здебільшого діти привчаються навіть ненавидіти це своє рідне» [18]. На думку авторів більшості статей, вміщених у «Раді», причиною цього стала русифікаторська політика уряду, яка не допускала навчання у школах рідною мовою.

У зв'язку із цим, ще у 1906 р. у численних редакційних статтях «Ради» наголошувалося на необхідності добиватися введення достатньої кількості якісних підручників з поясненнями рідною мовою, які б містили зразки української словесності з розповідями про українське життя.

Отже, видання навчальних посібників українською мовою, незважаючи на спротив уряду, визнавалося редакційним колективом «Ради» вкрай необхідним для повноцінного розвитку підростаючого покоління.

Широка громадська кампанія, метою якої була українізація вітчизняної освіти, активну участь у якій взяла й газета «Рада», дала позитивні результати. Прикладом цього стало рішення єпархіального з'їзду подільського духовенства, прийняте у 1906 р., яке надавало дозвіл вчителям викладати в церковних школах українською мовою, а також узаконювало вивчення тут української історії та літератури. За наслідками цього рішення в 1907 р. у двокласних школах та у Вінницькій церковно-учительській школі українську мову було введено як предмет навчання. Кореспонденти «Ради» наголошували на великій вазі подібних кроків для подальшого розвитку процесу українізації вітчизняної освіти [19, с. 144; 20].

Урядом також було створено кілька комісій з перегляду положень про початкову школу. Однак, на жаль, законопроекти, представлені ними, мали половинчастий характер і не знаходили підтримки навіть у ліберальній думській більшості. Так, урядовий проект про всезагальну освіту, який було винесено на обговорення Другої Думи, викликав різку критику більшості її членів і далі обговорень не пройшов [21; 26].

Поряд із цим співробітниками «Ради» проводилася кампанія за підвищення загального рівня середньої освіти в Україні. У світлі цього на сторінках часопису неодноразово становилося питання про відсталість церковно-приходських шкіл та їх невідповідність зростаючим потребам суспільства. Витрачання коштів на церковні школи у публікаціях, вміщених у «Раді», прирівнювалося до викидання їх у піч через малу ефективність цих освітніх закладів. Одним із головних недоліків церковних шкіл називалася вузькість їх навчальної програми, оскільки крім Закону Божого та співів у них мало чому навчали [22]. Нагляд за цими навчальними закладами також був поверховий. Кореспонденти газети акцентували увагу громадськості на особливо складній ситуації у провінціях, де в багатьох випадках не було інших шкіл, окрім міністерських та церковнопарафіяльних, які, на їхню думку, навряд чи можна було вважати повноцінними початковими школами.

Саме тому «Рада» виступала за проведення реформ у галузі освіти, які б полягали у перетворенні церковнопарафіяльних освітніх закладів на світські школи та гімназії з відповідними навчальними програмами. Також наголошувалося на необхідності скасування нагляду церковного синоду за загальноосвітніми навчальними закладами і передачі цих шкіл у відання Міністерства освіти.

На думку кореспондентів газети, церкві слід було залишити лише спеціальні духовні школи. У світлі цього співробітники «Ради» схвально зустріли рішення церковного синоду про введення у середніх школах нової навчальної програми, яке було прийняте у 1906 р., сподіваючись що цей крок стане початком широких реформ у галузі освіти [23].

Один постійних співробітників «Ради» Ф.Дурдуківський на сторінках «Ради» звертав також увагу на слабку роль земств у розвитку шкільної освіти. Кореспондент наголошував, що ці органи обмежувалися лише допомогою грішми міністерським та церковним школам. У статті «Реформа духовних шкіл» він писав про те, що у деяких повітах духовенство, беручи у земств гроші, витрачало їх не за призначенням, а на власні потреби. Як доказ наводився Заславський повітовий відділ єпархіальної шкільної ради, який часто марнував гроші на речі, які були дуже далекими від потреб освіти.

Окрім цього, Ф. Дурдуківський обґрунтовував необхідність надання місцевим земствам дозволу відкривати та утримувати власні школи. Це, на його думку, могло підвищити якість освіти у провінціях та сприяло б її більшій демократизації [24]. Також земства більш лояльно ставилися до питання українізації освіти. Підтверджує це той факт, що на Всеросійському з'їзді працівників земств у Москві, який відбувся в 1911 р., делегати від Харківського й Полтавського земств рішуче виступили за впровадження у початкових школах української мови.

Таким чином, співробітники «Ради» були переконані, що необхідною умовою повноцінного розвитку народної освіти була передача керівництва нею самому громадянству, а не зосередження її у бюрократичній канцелярії [25].

Ще одне досить актуальне й болюче для української освіти питання підготовки вчительських кадрів порушив на сторінках «Ради» П.Капельгородський. У статті «Національний рух і початкова школа» він відзначав, що значна частина вчителів початкових та середніх шкіл втілювала в життя русифікаторську політику уряду, витісняючи з місцевої молоді все українське [26]. Такий стан речей спонукав редакційний колектив газети значну увагу приділяти пошуку шляхів підготовки національно свідомих вчительських кадрів, які б змогли поставити вітчизняну освіту на міцний національний ґрунт. З цією метою на сторінках часопису пропагувалися різноманітні заходи, метою яких було зростання національної свідомості та підвищення фахового рівня вітчизняних педагогів.

Працюючи над реалізацією цього завдання, співробітники видання поширювали інформацію про зібрання катеринославського «Товариства взаємодопомоги вчителів», яке відбулося у квітні 1907 р. На цьому з'їзді обговорювалася необхідність організації літніх вчительських курсів, на які лекторами планувалося запросити М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського, Б. Грінченка та інших відомих українських культурних діячів та науковців. Повідомлялося й про можливість відкриття на цих курсах окремого українського відділу [27].

П.Капельгородський наголошував на тому, що ці плани вдосконалення підготовки народних учителів стали свідченням бажання представників освіти піти назустріч національній справі. Підвищення ролі українознавства серед педагогів розглядалося кореспондентом як перший ступінь у здійсненні українізації народної школи. На його думку, лише такі заплановані курси, які б проводилися українською мовою, могли на деякий час замінити спеціальні українські вчительські семінарії, яких так бракувало освітянам [28].

До редакції газети також неодноразово зверталися її читачі з проханнями допомогти у пошуку національно свідомих вчителів для місцевих шкіл. В одному з таких листів з Умані говорилося: «... звертаємося до Вас з проханням [...] розшукати для нашої школи вчителя-

славіста. [...] Дуже хотілося б [...], щоб на посаді славіста був у нас українець, [а] не росіянин. [...] Умань так потребує свідомих українців-робітників рідної справи» [29, с. 1-3]. Такі листи були непоодинокими. Зокрема, у 1908 р. до Є.Чикаленка звертався М.Аркас з проханням знайти вчителя-українця для школи, якою він опікувався [30, с. 17-18].

Таким чином, газета «Рада» була не лише друкованим органом, у якому її читачі могли вільно висловити свої думки стосовно наболілих питань. Редакція часопису надавала й практичну, реальну допомогу, спрямовану на покращення якості початкової та середньої освіти, сприяючи її українізації на практиці. Такі заходи знайшли широку підтримку серед читачів газети, про що свідчать численні листи, надіслані на адресу редакції часопису.

Незважаючи на те, що політичний режим, який існував у країні, не дозволив втілити в життя планів українізації освітньої системи, сам факт того, що цей рух набув масового характеру, вказував на актуальність цього питання для населення. Ця кампанія, вагому підтримку якій надавала газета «Рада», була важливим чинником, який сприяв поширенню ідеї українського національного відродження серед громадянства.

Література

1. Напередодні скасування // Рада. – 1906. – 26 верес.
2. Грінченко Б. Не хвались, а до діла берись // Рада. – 1906. – 1 жовт.
3. Капельгородський П. Загальношкілна справа з погляду шкільних оглядачів // Рада. – 1907. – 31 трав.
4. Капельгородський П. Заходи коло шкільної справи на Кубані // Рада. – 1906. – 16 верес.
5. Капельгородський П. Національний рух і початкова школа // Рада. – 1907. – 16 черв.
6. Мировець В. Реформа духовних шкіл // Рада. – 1906. – 16 верес.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
8. Там само.
9. Інститут рукопису Наукової бібліотеки України ім. В.Вернадського (ІР НБУВ). – Ф.44. – №27. – Арк.1.
10. Там само. – №77. – Арк. 1–2.
11. Там само. – №27. – Арк. 1.
12. Там само. – №77. – Арк. 1–2.
13. Там само. – №51. – Арк. 1–2.
14. Українська мова в народних школах // Рада. – 1906. – 5 груд.
15. Кізченко В. Антиукраїнська система освіти // «Українське питання» в Російській імперії. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. – Ч.1. – 203 с.
16. Грінченко Б. Не хвались, а до діла берись // Рада. – 1906. – 1 жовт.
17. Грушевський М. Про мову II // Рада. – 1907. – 11 січ.
18. Огієнко І. Нариси з духовного життя наших селян. IV. Українська самосвідомість наших селян // Рада. – 1909. – 4 черв.
19. Лизанчук В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: Факти, документи, коментарі до тексту лекцій. – Ч.1. – Львів, 1993.
20. В.Д. На певнім шляху // Рада. – 1906. – 13 жовт.
21. Кизченко В. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – Киев: Наукова думка, 1984. – 189 с.
22. Мировець В. Реформа духовних шкіл // Рада. – 1906. – 16 верес.
23. Там само.
24. Там само.
25. Про новий проект реформи в справі народної освіти // Рада. – 1906. – 16 лист.
26. Капельгородський П. Національний рух і початкова школа // Рада. – 1907. – 16 черв.
27. В катеринославському т-ві учителів // Рада. – 1907. – 6 черв.
28. Капельгородський П. Національний рух і початкова школа // Рада. – 1907. – 16 черв.
29. ІР НБУВ. – Ф.44. – №330. – Арк.1-2.
30. Там само. – №272. – Арк.17-20.

Слюсаренко П.М.,

*канд. істор. наук, начальник науково-дослідної лабораторії
Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України*

Тилові служби армії української народної республіки зразка 1920 р.

В статті розглядаються особливості формування тылових служб армії Української Народної Республіки в 1920 г.

The author of the given article considers some peculiarities of forming rear services for the Armed Forces of Ukrainian People's Republic in 1920.

Ключові слова: армія УНР, запілля, начальник тилу, комплектування, тилові служби, постачання, реквізиція, інтендатура, формування, грошові виплати.

Є очевидним, що реформування сучасних Збройних сил потребує глибокого вивчення і аналізу історичного досвіду військового будівництва у минулому. Дослідження особливостей формування тылових служб армії УНР зразка 1920 р. викликає науковий і практичний інтерес не тільки для історичної, а й для сучасної воєнної науки. Сьогодні одним із завдань реформування української армії є оптимізація організаційних структур тылових установ, частин і служб. Так, в армії УНР у 1920 р. тилові служби були занадто громіздкими і обтяжливими, становили половину загального складу армії. Тому перед військовим керівництвом УНР теж стояла проблема удосконалення організаційних структур тылових служб у бік їх зменшення. Саме з огляду на це, об'єктивне відтворення реорганізаційних процесів, що відбувалися в армії УНР у ході російсько-польської війни, можливо й дозволить виявити те особливе у воєнній справі УНР, що зможе отримати розвиток за сучасних умов.

Сьогодні автор не віднайшов жодної сучасної публікації, присвяченої комплексному дослідженню творення тылових служб армії УНР у 1920 р. Серед останніх історичних видань, що вміщують лише поодинокі фрагменти, пов'язані з досліджуваною тематикою, можна назвати такі наукові доробки: « Армии Украины 1917 – 1920 гг. » Я. Тинченка (2002 р.), « Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917 – 1920 рр. » П. Ткачука (2004 р.) та « Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. » Д. Є. Забзалюка (2007 р.) [1; 2; 3]. Тому ми і поставили за мету дослідити формування тылових служб армії УНР переважно використовуючи переважно архівні джерела.

Одночасно з розвитком родів зброї формувались і реорганізовувались відповідні тилові служби армії УНР: комплектування військ, інтендантська, артилерійська, інженерна, санітарна, ветеринарна, фінансова, геодезична, юридична, зв'язку, польової пошти, польового духовенства, польової жандармерії.

Остаточно, як вказують джерела, тил армії УНР зразка 1920 р. було упорядковано вже у ході російсько-польської війни, згідно з наказом військам дієвої армії УНР Ч.0136 від 18 липня 1920 р. Начальник тилу дієвої армії та начальники тилу дивізій відповідали безпосередньо за діяльність тылових частин, а також за лад та спокій у селах і містах армійського запілля. Начальник тилу дієвої армії мав у підпорядкуванні штаб тилу, етаповий (тиловий) курінь та кінну сотню польової варті. У дивізіях функції начальників тилу виконували помічники командирів дивізій [4, с. 101]. Ці нововведення сприяли упорядкуванню запілля армії УНР у бойових умовах війни.

Автором встановлено, що загальне керівництво процесом комплектування армії УНР людьми та кіньми здійснювала Головна мобілізаційно-персональна управа Військового Міністерства УНР, тісно співпрацюючи при цьому із Управою укомплектування армії Генерального штабу [5]. Відповідно до наказу Головної управи військ УНР Ч.89 від 21 травня 1920 р. кожному, хто вступив на військову службу до лав армії УНР, видавалося персональне посвідчення державного зразка [6]. Це унеможливило появу випадкових осіб у старшинському і козацькому середовищі української національної армії.

Комплектування армії людьми відбувалось через дивізійні приймально-мобілізаційні комісії, що діяли при запасних бригадах у тісній співпраці з повітовими військовими начальниками [7; 8]. Проте, кожен Повітовий військовий начальник мав у підпорядкуванні управління і охоронну сотню. А комплектування армії кіньми здійснювалось шляхом реквізиції коней у місцевого населення спеціальними комісіями у складі представників: трьох – від місцевої адміністрації, двох – від українського війська, одного – від Державного контролера УНР, одного – від військової комендатури, одного – від Міністерства фінансів УНР та одного – від Міністерства народного господарства УНР. Власнику коня видавався реквізиційний квиток державного зразка, дійсний протягом п'яти років з правом оплати [9]. Лише за таких умов селянство погоджувалось віддавати до війська коней і не чинило опору. Принаймні в архівних джерелах не зафіксовано жодних проявів спротиву з боку селян під час реквізицій.

Загальну організацію інтендантської служби в армії УНР з травня до кінця серпня 1920 р. здійснювала Інтендантська управа Головної управи постачання Військового міністерства УНР. Старшини відповідної української служби проходили навчання на курсах у своїх союзників за Військовою конвенцією, де їм викладали безпосередньо польські інструктори-інтенданти [10]. Інтендантською управою було встановлено норми «харчових дач» і окладів для всіх категорій особового складу армії УНР, а саме: провіантний пайок на одну особу (як на військовослужбовця, так і на урядовця) на добу, добовий пайок для коней і рогатої худоби та вартість пайка [11; 12]. З 28 серпня 1920 р. організаційною роботою Інтендантської служби у дієвій армії почав управляти безпосередньо армійський інтендант, якому підпорядковувалися дивізійні та бригадні інтенданти. А після 10 жовтня 1920 р., коли польська інтендатура перестала забезпечувати армію УНР продуктами, при інтендантській управі Головної управи постачання було створено чотири закупочні комісії, по чотири особи у кожній, для закупки продуктів у місцевого населення. Дозволялась і реквізиція харчів у селян, але з обов'язковим складанням акта у присутності представника місцевої адміністрації та безпосередньо власника продуктів [12]. Безумовно, проводити реквізиції було крайньою мірою з боку інтендатури армії УНР, але ситуація вимагала негайного вирішення проблем з харчуванням особового складу.

Питання щодо забезпечення військовослужбовців і урядовців армії УНР всіляким речовим майном українська інтендатура вирішувала усіма можливими засобами. Слід зазначити, що речове майно надходило до армії УНР не тільки із Польської Республіки, Німеччини та Італії, а й з українських фабрик, розташованих у Дунаєвцях, Гусятині та Кам'янці-Подільському. З сусідніми державами керівництво УНР розплачувалось за речове майно валютою, а на території України з керівництвом фабрик укладались контракти з боку Головної управи постачання Військового Міністерства УНР, після чого оплата надходила національною грошовою одиницею – у гривнях [13].

Автором встановлено, що дієва армія УНР мала свою польову хлібопекарню, продовольчий склад, рухомий речовий склад та інтендантську майстерню, що забезпечувало хоча б на деякий час автономність від польської інтендатури.

Протягом травня – серпня 1920 р. організацією артилерійської служби безпосередньо займалась Артилерійська управа Головної управи постачання Військового міністерства УНР. А наприкінці серпня із введенням у дієвій армії УНР посади начальника артилерійської частини, Артилерійська управа Військового міністерства почала виконувати лише функції постачання. У

стрілецьких дивізіях, бригадах та куренях артилерійську службу очолювали начальники гарматного постачання та збройові старшини [14, с.57]. Робота артилерійської служби, безперечно, була б набагато результативнішою, якби поляки забезпечували реальні потреби бою за нормами «дня вогню» та «дачі» дивізії. Союзники видавали на добу на козака 40 набоїв, на кулемет – 500 набоїв, на польову гармату – 60 снарядів [15; 16]. Цього було вкрай недостатньо у ході безперервних боїв.

Встановлено, що Артилерійська служба отримувала чотири партії боєприпасів і з Румунії (17, 28 серпня, 15 вересня, 19 жовтня), але однієї партії ледве вистачало на день важкого бою [17]. Румунія нелегально торгувала зброєю з УНР, побоюючись погіршення стосунків з РСФРР. З румунами здійснювався обмін зброї та набоїв на цукор.

Налагодженням роботи Інженерної служби керувала Військово-технічна управа Головної управи постачання Військового міністерства УНР, а з часу введення до штату дієвої армії УНР посади начальника технічних військ Військово-технічна управа почала виконувати лише функції постачання. У дивізіях та бригадах інженерною службою керували дивізійні та бригадні інженери зі своїми управліннями, яким підлягали склади, парки та самохідні колони [18; 19].

Служба військового зв'язку, як вказують джерела, набула статусу окремої служби аж наприкінці серпня 1920 р., яку й очолив інженер, військовий – електрик полковник О. Козьма. Відділ зв'язку Генерального штабу армії УНР став по праву робочим органом начальника зв'язку армії УНР і центром: організації радіозв'язку та телефонно-телеграфного зв'язку між усіма структурами армії УНР; підтримання поштового зв'язку з усіма штабами і установами; ведення обліку телеграфних дротів тощо [20].

Автором встановлено, що Служба зв'язку працювала за чіткою схемою, яка передбачала таку функціональну послідовність: начальник зв'язку армії УНР (відділ зв'язку Генерального штабу) – начальник зв'язку дієвої армії (сотня зв'язку штабу дієвої армії) – начальник зв'язку дивізії (сотня зв'язку дивізії) – начальник зв'язку бригади (команда зв'язку бригади) – начальник зв'язку куреня (команда зв'язку куреня), в чому й полягала централізація військового зв'язку [14, с.58]. Така вертикаль управління насправді забезпечувала стійкий зв'язок і виправдовувала себе.

Під час реформування армії УНР українське командування планувало у складі Генерального штабу створити Геодезичну управу, але реалії часу змусили обмежитись лише створенням геодезичного відділу у складі трьох осіб на чолі з урядовцем Гордієнком [21]. Проте, слід зазначити, що на момент формування відділу геодезична служба вже мала 25 000 мап, надрукованих у Відні інженером Шовковським за дорученням генерала В. Зелінського, оскільки поляки надали лише 100 примірників [22; 23].

Ще напередодні російсько-польської війни з боку керівництва УНР було проведено кілька заходів щодо відновлення юридичної служби, зокрема, 21 квітня 1920 р. Радою Народних міністрів УНР ухвалено і затверджено Головою Директорії УНР С. Петлюрою Закон «Про організацію і компетенцію Військових судових установ» [11; 24]. Вищі військові суди засновувалися при дивізіях, запасних бригадах та залогах найважливіших міст, а штабні військові суди при кожній бригаді. Судді обиралися терміном на один рік. Керував цим процесом Головний військовий прокурор підполковник Мошинський [25, с.194]. Крім того, до штату Управління начальника постачання дивізії було введено посаду «юрисконсульта» [8]. А згідно з Постановою Ради Народних Міністрів УНР від 1 червня 1920 р. «Про заснування курсів для військових працівників і асигнування на це коштів» при Головній судовій управі Військового Міністерства УНР почали діяти чотиритижневі курси працівників юридичної служби [26]. Головна судова управа відпрацьовувала законопроекти, спрямовані на зміцнення військової дисципліни і покарання винних за військові злочини, зокрема «Про зміну кар під час війни», «Про надзвичайні військові суди», «Про карно-робочу сотню» тощо [20; 27; 28]. Як вказують архівні джерела, це значно зміцнило правопорядок в українській армії.

Загальною організацією санітарної служби в армії УНР управляла санітарна управа Військового міністерства УНР на чолі з полковником медичної служби Кравченком до кінця серпня 1920 р. У дієвій армії службою управляли дивізійні, бригадні та курінні лікарі [14, с. 57].

Автором встановлено, що Санітарна управа Військового міністерства УНР до кінця серпня 1920 р. створила дивізійні шпиталі із розрахунку на 200 ліжок у кожному та бригадні лазарети на 50 ліжок у кожному [11; 8]. Крім того, при штабі кожної дивізії було сформовано по одній санітарній самохідній колоні та по одному зуболікувальному кабінету [8; 29]. Немає сумніву в тому, що санітарна служба працювала б набагато ефективніше, якби не втрата санітарного потягу (29 вагонів) від Міжнародного червоного хреста 6 липня 1920 р. поблизу Кам'янець-Подільського. Потяг прибув сюди у той час, коли армія УНР була змушена залишити місто під тиском Червоної армії. Як свідчать архівні джерела, частина медичного обладнання та санітарного майна була розграбована місцевими мешканцями, а частина захоплена червоноармійськими підрозділами [30].

11 серпня 1920 р. в армії УНР було створено три рухомих санітарно-харчових пункти для забезпечення ліками та їжею усіх окремих військових груп, які не мали власного тилового господарства [12]. А вже наприкінці серпня начальнику санітарної частини дієвої армії підпорядковувалися: армійський шпиталь, летючий шпиталь, два рухомих шпиталі, купелевий потяг, санітарний потяг, два санітарних пункти та запасний тилловий шпиталь [31].

Слід зазначити, що протягом російсько-польської війни все ж була створена мережа військово-санітарних установ, яка працювала за схемою: пункти першої допомоги у сотнях та куренях – бригадні лазарети – дивізійні шпиталі – армійський шпиталь. За наказом Головної команди військ УНР Ч.074 від 16 жовтня 1920 р. Санітарній управі було доручено розробити штати окремого санітарного корпусу, щоб об'єднати наявні санітарні установи в єдину функціонально-спроможну військову структуру, але це так і залишилося лише в планах [12].

Ветеринарна служба розпочала свій шлях розвитку ще на початку квітня під керівництвом начальника Управи ремонтно-ветеринарної Військового Міністерства УНР підполковника Пекарського, який у подальшому виконував і обов'язки інспектора ветеринарії [32; 8; 33]. 3 4 травня 1920 р. в бригадах введено у дію штат ветеринарної частини, а 2 червня введено штат ветеринарного шпиталю безпосередньо у дивізіях [34; 8].

Між тим, посилаючись на архівні джерела є підстави стверджувати, що саме з 8 червня в українській армії вже функціонувала ветеринарна амбулаторія і аптечний склад [8].

Автором встановлено, що зміни щодо підпорядкованості посадових осіб та установ ветеринарної служби відбулися одразу після виходу наказу Головної команди військ УНР Ч.012 від 28 серпня 1920 р. Функції між Ветеринарною управою Військового міністерства УНР та Управлінням начальника ветеринарної частини дієвої армії УНР були чітко розмежовані [35].

З моменту прийняття Християнства церква завжди приділяла увагу військовослужбовцям як захисникам народу та держави. Розуміючи важливу роль церкви у сфері саме духовно-патріотичного виховання старшин і козаків армії УНР Голова Директорії і Головний отаман військ і флоту УНР С. Петлюра ще на початку 1919 р. ініціював створення в українській армії спеціальної служби польового духовенства. У ході російсько-польської війни в армії УНР у 1920 р. вже функціонувала Головна управа військового духовенства, до складу якої входили священники Української Автокефальної Православної та Української Греко-Католицької церков [24]. Очолював Головну управу військового духовенства протягом війни Головний пан-отець, протопресвітер – митрофорний протоієрей П. Пашевський [36]. Священники управи перебували на фронті і були розподілені по з'єднанням і частинам дієвої армії наступним чином: В. Сукачів – 2-а стрілецька дивізія, І. Теодорович – 3-я стрілецька дивізія, М. Маринич – 4-а стрілецька дивізія, В. Лаба – 5-а Херсонська дивізія, О. Бублій – 1-й кінний полк ім. Максима Залізняка та ін. [37; 38]. У грошовому забезпеченні пан-отець прирівнювався до рангу «підполковника» армії УНР. Це безумовно вказувало на вагомість і необхідність священників у війську.

Слід зазначити, що священослужителі цивільних приходів Правобережної України, які підтримували ідею створення Української автокефальної православної церкви, добровільно за проханням керівництва УНР роз'яснювали в церквах (у ході богослужінь) населенню України цілі та завдання перебування союзного польського війська на українських теренах, та закликали йти на мобілізацію до лав армії УНР [39]. Деякі наклали головами за це, після відступу армії УНР за Дністер. Ми встановили, що за доносом митрополита Російської православної церкви Пімена у серпні 1920 р. 30 священників Української автокефальної православної церкви були розстріляні китаїцями-червоноармійцями у Кам'янці-Подільському [40].

Пан-отці не тільки проводили патріотичне виховання та надавали духовну допомогу козакам і старшинам української армії, а й освячували зброю. Так, 5 вересня 1920 р. у Станіславові відбулося за присутністю Голови Директорії і Головного отамана військ і флоту УНР С. Петлюри та Голови Польської Республіки 1-го Маршала Речі Посполитої Польської Ю. Пілсудського урочисте освячення бронепотяга «Кармелюк» протоієреєм П. Пащевським. Після чого бронепотяг зразу ж було застосовано у бою [41].

Серед усіх тилових служб армії УНР найменше розвинутою була Польова пошта. Хоча за своєю структурою вона й поділялась на головну (при штабі армії) й побічні (при штабах дивізій) станції, але з огляду на об'єктивні причини діяла неефективно. Є цілком очевидним, що саме безперервні бойові дії, часта зміна місць дислокації та тривала відсутність стійкого заплілля не надавали змоги налагодити діяльність відповідної служби [35].

Як вказують джерела, фінансова служба армії УНР розпочала своє функціонування з 17 квітня 1920 р. Начальник Бюджетно-рахівничої управи дорадчий Ліхачевський мав у своєму підпорядкуванні центрально-бухгалтерський відділ старшого адміністратора Дробницького та бюджетний відділ старшого адміністратора Мордовського. Штати фінансових установ готувались безпосередньо Міністерством фінансів УНР [42].

Регулярна виплата грошового забезпечення старшинам і козакам української армії була розпочата з 1 червня 1920 р. з виходом Закону «Про встановлення розпису платні для службовців дієвої армії і запасових частин», причому норми нарахування грошових виплат за місяць служби для бойових частин були значно вищими за частин запасних, а саме: командир бойової чоти отримував 6500 грн., а запасної – 5000 грн.; командир бойової сотні – 8000 грн., а запасної – 6000 грн.; командир бойового куреня – 12 000 грн., а запасного – 9000 грн.; командир бойової бригади – 13 000 грн., а запасної – 11 000 грн. тощо [43]. Проте, з 5 серпня і до середини вересня 1920 р. військовослужбовцям армії УНР платня видавалася виключно польськими марками, за врахуванням співвідношення – за 10 грн. одну польську марку, що було зумовлено тимчасовою неспроможністю Міністерства фінансів УНР організувати печатання гривень [44]. Між тим, слід зазначити, що всі бойові частини при цьому отримували платню через польову скарбницю дієвої армії [8].

З початком російсько-польської війни, вище українське військове керівництво значно прискорило організаційну працю й щодо формування Корпусу військових жандармів. Існувала потреба у відповідній службі правопорядку як на фронті, так і у заплілі армії [45]. Вже 26 квітня 1920 р. Військовою Радою було схвалено проекти Положення «Про організацію та вишкіл польової жандармерії УНР» і штат куреня жандармів [46, с. 24]. Згідно з «Положенням» у Кам'янці-Подільському 2 травня 1920 р. було створено школу польових жандармів на чолі з підполковником М. Панкієвим, у складі трисотенного куреня за чисельністю: 21 старшина, 52 підстаршини, 446 козаків [29]. Інструкторами були старшини союзної польської жандармерії. Навчання планувалося на десять тижнів [46]. Після закінчення прискороного курсу навчання за наказом Головної команди військ УНР Ч. 37 від 3 червня 1920 р. почав свою діяльність «Перший курінь жандармерії УНР» у складі 21 старшини та 167 козаків [28]. Проте, 2-й курінь жандармів так і не вдалося сформувати протягом війни. Завалили безперервні бойові дії, а відповідно максимальне залучення на фронт особового складу [31].

Автором встановлено, що лише у жовтні досліджуваного року за наказом С. Петлюри полковник М. Панкієв підготував жандармів для Подільсько-Могилівської бригади «Кордонного корпусу», щоб виставити кілька охоронних станиць на кордоні з Польською Республікою по Збручу поблизу міст Жванець, Гусятин, Волочиськ, Гуків, Сатанів та Гарноруди. У результаті цього проникнення контрабанди на територію УНР було призупинено [28; 47; 48].

Характерними відмінностями в уніформі польової жандармерії порівняно з одностроями старшин і козаків бойових частин стали білі отоки на шапках та білі вилоги на комірі з синьо-жовтою стрічкою поперек вилоги [14, с.60]. Між тим, в уніформі жандармів замінено на лівому рукаві Державний Герб захисного кольору на білий [43]. Як вказують архівні джерела, українська жандармерія мала пристойний вигляд і доволі успішно виконувала свої обов'язки.

Отже, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що тиллові служби армії УНР завдяки навіть короткотривалому військовому співробітництву між УНР і Польською Республікою протягом російсько-польської війни все ж пройшли доволі складний шлях формування. Проблема у їх подальшому розвитку полягала лише в забезпеченні армії УНР з боку союзника належною кількістю зброї, боєприпасів, військового майна, та й надалі підтримка своєю військовою силою, чого так і не відбулося повною мірою. На нашу думку, керівництво УНР мало реальні перспективи щодо створення боєздатної, численної української армії, яка б без сумніву виборола у взаємодії з повстанцями українську державність.

Література

1. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
2. Ткачук П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917 – 1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2004. – 19 с.
3. Забзалюк Д. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 182 с.
4. Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / Передм. і ред. Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал П. Шандрук. – Варшава, 1933. – Ч. 1. – 401 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 190.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 92.
7. Там само. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 41.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 80, 93.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 38.
10. Де-що про господарку в нашій армії // Запорозька думка. – Вадовиця. – 1921. – 30 листопа.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 427. – Арк. 5.
12. Там само. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 16.
13. Там само. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 90, 91.
14. Там само. – Оп. 2. – Спр. 395. – Арк. 14.
15. Шанковський. Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен (Німеччина): Вид-во «Дніпрова хвиля», 1958. – 318 с.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 263. – Арк. 4.
17. Там само. – Оп. 2. – Спр. 297. – Арк. 34.
18. Там само. – Спр. 282. – Арк. 1.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 18.
20. Там само. – Спр. 117. – Арк. 34.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 3.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 15.
23. Там само. – Спр. 113. – Арк. 1.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 15.
25. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 7а. – Арк. 70.

27. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 19.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 59. – Арк. 53.
29. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 25.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 381. – Арк. 138.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2491. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
32. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 13.
33. Там само. – Спр. 177. – Арк. 6.
34. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 25.
35. Там само – Оп. 2. – Спр. 121. – Арк. 57.
36. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 93.
37. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 73.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 7.
39. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7.
40. Накази військам дієвої армії УНР // Козацька думка (Вісник української Військової Ради південно-західного фронту). – Станіславів, 1920. – 18 серп.
41. Вісті // Козацька думка (Вісник української Військової Ради Південно-Західного фронту). – Станіславів, 1920. – 7 верес.
42. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 2.
43. Там само. – Спр. 63. – Арк. 30.
44. Там само. – Оп. 2. – Спр. 402. – Арк. 20.
45. Там само. – Оп. 2. – Спр. 426. – Арк. 7.
46. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 123. – Арк. 9.
47. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 14.
48. Там само. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 22.

Свистович С.М.,

докт. істор. наук, доцент кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова

*Генеזה комуністичної доктрини громадських об'єднань
в Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.*

В статті аналізується розвиток большевистської доктрини використання общественных организаций с целью построения государства диктатуры пролетариата в 20-х – начале 30-х годов ХХ ст.

The given article analyses development of the Bolsheviks' doctrine of the public organizations used to build a society based on the dictatorship of the proletariat in the 1920 s – beginning 1930s.

Ключові слова: комуністична доктрина, громадські об'єднання, тоталітарне суспільство, робітнича кооперація, диктатура пролетаріату, демократизація суспільства.

За умов активізації процесу демократизації українського суспільства важливою умовою якого є розвиток і утвердження розлогої системи громадських організацій та рухів, особливої актуальності набуває потреба узагальнення та аналізу досвіду функціонування громадської активності у період формування в Україні більшовицької держави диктатури пролетаріату. Особливе місце в політичній системі держави диктатури пролетаріату посідала система псевдогромадських організацій, профспілок, кооперації та класових спілок, адже саме на їх основі сформувались більшість існуючих в Україні громадських організацій.

Пропонована стаття є спробою проаналізувати більшовицьку концепцію використання громадських об'єднань Української СРР з метою розбудови тоталітарного суспільства та «побудови соціалізму» в інтерпретації місцевих партійних функціонерів 20 –х – початку 30-х років ХХ ст.

Ця проблема не була предметом спеціального дослідження і лише окремі її аспекти фрагментарно висвітлювалися в працях сучасних науковців. При підготовці нашої статті використовувались архівні матеріали, опубліковані стенограми партійних з'їздів та конференцій, їх резолюції, збірники статей та промов більшовицьких лідерів.

Хоча більшість населення пореволюційної України становило селянство, збереження впливу та активне поширення більшовицької ідеології у маси міського, насамперед робітничого, населення, протиставлення його дрібнобуржуазним «непманським» верствам українського міста зберігало за собою пріоритетне значення. Тут увага більшовицьких лідерів була прикута до робітничої кооперації, профспілок, інших громадських організацій.

Аби «витіснити паразитичний клас капіталіста-посередника, – як стверджував майбутній голова РНК УРСР В.Чубар, – Радянська держава має залучити до справи управління широкі маси трудящих» [23, с. 65, 93]. Оскільки чергова (шоста) конференція КП(б)У, що проходила у грудні 1921р. в Харкові, підтвердила, що «...незамінним важелем керівництва і впливу комуністичної партії на робітничу масу» є саме професійні спілки, то було запропоновано зміцнити суттєво ослаблені у ході громадянської війни організації «свіжими, стійкими силами» комуністів. У резолюції партконференції констатувалось, аби «...уникнути дріб'язкової опіки та втручання в поточну роботу спілок, партія своє керівництво має здійснювати шляхом вироблення відповідних директив спілковим групам» [9, с. 154–156]. Такий підхід обумовлювався усвідомленням більшістю місцевих функціонерів небезпеки розколу профруху, «...хоч би й за рахунок відходу

найбільш відсталих елементів», у разі брутального нав'язування партією власного бачення ролі спілок та продовження курсу на форсоване їх одержавлення [23, с. 65, 93].

Закладені В.Леніним у праці «Про завдання профспілок в умовах НЕПу» подвійні стандарти щодо напрямів діяльності спілок знайшли відображення у наукових доробках керманців українського профруху. Керівництво спілок на чолі з А.Радченко гостро критикувало профспілкові осередки за те, що вони перестали керувати масами й під впливом мас почали третирувати господарників. Такий стан справ він оголошував як збочення робітничої демократії, внаслідок чого почала намічатися класова ворожнеча між комуністами, що працюють у спілках і господарчих органах. Стосовно ж взаємодії спілок з приватними підприємцями, то А.Радченко категорично відкидав можливість участі робітників у розподілі прибутків останніх, оскільки це, на його переконання, загрожувало послабленням суперечностей та сприяло посиленню експлуатації робітників, відволікало їх від класової боротьби [19. – Арк. 56-58; 20. – Арк. 114].

З початком українізації активізувалась проблема ролі професійних спілок у цьому процесі, у зв'язку з чим IX з'їзд КП(б)У, що відбувся у 1925 р., вимагав від профспілок проводити роботу мовою тих мас, які вони обслуговують. У резолюції з'їзду наголошувалось, що «...радянська влада не ставить собі завдання насильно українізувати робітників інших національностей» [9, с. 293].

Не меншу увагу місцеві партфункціонери приділяли робітничій кооперації. В.Чубар наполягав на необхідності рішуче взятися за її розвиток і зміцнення, направляючи туди кращих працівників, оскільки лише кооперація може забезпечити сталі ціни, а відтак зберегти реальність зарплатні. А для цього «...споживча кооперація має стати дітищем самих робітників, проводячи свою роботу під їх неухильним контролем» [23, с. 134–135].

За умов існування диктатури пролетаріату, українські більшовики вважали шкідливим виділяти робітничу кооперацію із загальноспоживчої, бо без участі робітничої кооперації робітничий клас і комуністична партія будуть позбавлені бази для поширення й поглиблення свого впливу на широкі маси міського і сільського кооперативного населення. Тому роль робкоопів полягала не у тому, аби культивувати тенденції відриву..., а навпаки – до ще глибшого вростання в середину єдиного кооперативного апарату. Головним завданням було забезпечення інтересів держави і робітничого класу шляхом завоювання кооперативного апарату і збереження його організаційної єдності.

З тих самих мотивів неприпустимості ослаблення пролетарського впливу визнавалось за небажане виділення сільськогосподарської кооперації, особливо ж із загальноукраїнським центром [9, с. 162].

Проте вже на початку 1924 р. новообраний голова РНК УРСР змушений був визнати недоліки жорсткої централізованої кооперативної політики.

В. Чубар наполягав на необхідності перенести основну увагу на низові осередки, що безпосередньо задовольняють попит споживача та мають на зростанні цього попиту будувати розвиток своїх операцій і своєї організації. З допомогою такого повороту в кооперативній політиці він сподівався виконати завдання зміцнення союзу робітників і селян, яке упирається тепер головним чином в організацію торгівлі. Важливість зазначених заходів зростала у зв'язку з необхідністю постійно пам'ятати, що розвиток торгівлі приватників-буржуїв базується на слабкій самодіяльності населення, відтак, на слабкості останньої зростає класовий ворог [23, с. 178].

Отримавши на виборах до Установчих зборів 3 % голосів у Київській, 6 % – у Полтавській та лише 12% у Катеринославській губерніях, більшовики не могли будувати ілюзій щодо власної підтримки в Україні. Внаслідок жорсткої боротьби з впливовими та чисельними так званими дрібнобуржуазними, переважно селянськими, масами українського населення, українські партфункціонери вирізнялися особливою непримиренністю до своїх опонентів. Проте країна залишалася селянською, це необхідно було враховувати. За умов переходу до НЕПу С. Косіор, наголосивши, що лише організований пролетаріат може перемогти у боротьбі за Україну, змушений був визнати необхідність об'єднання із селянством. За умов нечисельності та слабкості

місцевого пролетарського руху «...першочерговою метою радянської влади, – на його переконання, – було розшарування українського села та боротьба з куркульством шляхом роззброєння і конфіскації засобів виробництва» [10, с. 45-48].

Відтак головним союзником на селі було обрано класово споріднені з пролетарськими громадські організації сільської бідноти та наймитів, що дістали назви КНС. Саме комнезами, на думку С. Косіора, посприяли тому, щоб «партія пустила надійне коріння на місцевому (українському. – Авт.) ґрунті та могла проводити боротьбу зі своїми чисельними та сильними ворогами». Їм, як найбільш надійній опорі, він відводив провідну роль і у боротьбі з куркульством і у реорганізації кооперації на селі, якою КНС мали «...активно оволодіти з метою використання в інтересах селянської бідноти» [10, с. 47–50].

Загалом опорою більшовиків в українському селі 20-х років визнавались саме комнезами, решта громадських організацій мали, з одного боку, слугувати як засіб залучення більш нейтральних елементів, а з іншого, – сприяти ідеологічній асиміляції останніх силами комнезамівського та комсомольського активів.

Перехід до непу ставив перед комнезамами нові завдання. Так, в опублікованій 3 червня 1921 р. статті Е. Квірінг стверджував, що «...КНС мають перш за все у власних інтересах взяти активну участь у розкладці податку, аби зменшити його для бідноти і збільшити для заможних» [7]. Окрім цього, вони мали ще й «слідкувати» аби багаті не приховували, скільки вони засіяли і зібрали. Всі ці заходи він розглядав як такі, що можуть допомогти бідноті. Проте кардинальне поліпшення життєвого рівня може відбутися лише у разі створення на базі КНС виробничих артілей і товариств [7, с. 53–54].

Привілейованість становища КНС на селі викликала серйозні зрушення в їх складі, що було пов'язане із зростанням там частки середняків. Та й самі незаможники внаслідок поліпшення матеріального стану мали перестати бути надійною опорою радянської влади на селі. Необхідність вирішення господарських завдань на селі та пошук шляхів створення надійної спілки з середняком викликали інтенсивні дискусії у партійних колах України.

Початок їм було покладено на початку 20-х років у зв'язку зі створенням комітетів взаємодопомоги (КВД). Частина партфункціонерів вважала, що створення окремих КВД призведе до паралелізму та послабить вплив класових КНС на селі. Як аргумент наводилось твердження про те, що у зв'язку зі складною ситуацією на селі неможливим є проведення добровільного самообкладання селян у фонд взаємодопомоги. Відтак пропонувалось утворити лише відділи при КНС, склад яких визначався б незаможними [15, с. 12–14].

Хоч наприкінці грудня 1921 р. КВД були утворені, проте на відміну від Росії мали діяти у тісній взаємодії з КНС. Внаслідок цього у квітні 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі було знову порушене питання про недоцільність окремого існування КВД. Проте більшість учасників наради вкотре висловились за збереження окремих комітетів. Таку точку зору відстоював секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь, оскільки вважав їх злиття політичною помилкою, і наголошував, що лише КВД могли бути «формою міцної змички бідняків з середняцькою частиною села» [15, с. 45–46].

У зв'язку з цим у резолюції VIII конференції КП(б)У зазначалось, що загострення соціальних процесів на селі і зростаюча політична активність куркуля вимагають виробничого об'єднання більшості сільської бідноти в КНС, однак злиття останніх з КВД загрожувало б розчиненням політично активної частини селянської бідноти в політично бездіяльній масі сільського середняка і тим самим зміцнило б політичні позиції куркуля. Тому комнезамам пропонувалось, використовуючи громадську активність передової частини селянської бідноти, впливати на правильний розвиток громадської роботи всієї селянської бідноти і середняків у комітетах взаємодопомоги [9, с. 236-237].

У статті, опублікованій 30 липня 1924 р. у Харківському «Комуністі», Е. Квірінг підкреслював, що «...комнезами були і залишаються найважливішою організацією, що пов'язує

партію і радянську владу з селом. Через комнезами і з допомогою комнезамів маємо ми проводити свої заходи... ми нагадуємо незаможникам... в комітетах взаємодопомоги ми маємо забезпечити керівництво незаможної частини села» [8].

Після призначення на посаду Першого секретаря КП(б)У Л. Кагановича, який був прихильником реорганізації КНС, протистояння загострилося. В опублікованій у восьмому номері «Известий КП(б)У» за 1925 р. статті він наполягав на необхідності трансформації КНС і бачив два шляхи їх подальшого існування: або перетворитись на економічні організації, або ж злитись з КВД [3]. Та на засіданні Політбюро 15 липня пропозиції Кагановича щодо необхідності позбавити членів КНС будь-яких переваг та змусити їх влитися до інших громадських організацій зустріли спротив місцевих комуністів: голови ВУЦВК Г. Петровського, голови РНК В.Чубаря, а також М.Скрипника та О.Шліхтера, котрі наполягали на збереженні КНС [21. – Арк. 96; 22. – Арк. 1].

Пояснюючи необхідність реорганізації КНС, Г. Петровський у 1926 р. стверджував, що лише розвинувши господарства бідноти взагалі та колективні й кооперативні зокрема, матимемо змогу витяти бідноту з тисячорічної неволі [13, с. 3-4].

Водночас голова ВУЦВК у зверненні до V Всеукраїнського з'їзду комнезамів звертав увагу членів КНС на необхідність активізувати боротьбу за представництво у державних радянських установах, а відтак відстоювати свій вплив як в округах, так і у центрі. У зверненні він чітко заявив про своє бачення майбутньої ролі комітетів. «За умов громадянської війни, – пояснював він, – незаможники прибрали до своїх рук всю владу на селі, аби зруйнувати старий лад, а на новому етапі їм слід було вже не руйнувати, а будувати, а відтак з'явилася потреба притягнути до себе середняків». КНС також мали й надалі слідкувати за тим, аби в сільрадах не зростав вплив куркульства та перешкоджати будь-якими заходами перетворенню частини середняків на куркулів» [12, с. 3-4].

Хоч КНС і залишались для переважної більшості українських більшовиків єдиним класовим союзником і опорою на селі, проте господарчі завдання відродження країни змушували їх звертати щораз більшу увагу на ті форми громадського об'єднання селянства, що давали можливість досягти зростання сільськогосподарського виробництва. Такою формою була кооперація. На початку 20-х років голова ВУЦВК Г. Петровський вважав, що селянство багатьох країн вже переважно кооперативне, тому воно й живе ліпше. З цього він доходить висновку, що кооперація – це питання життя для селянства: без неї неможливий вихід з того становища, в котрому воно зараз опинилося. Проте мова, на думку «всеукраїнського старости», мала йти насамперед про бідняцько-середняцьку кооперацію, при цьому він сподівався шляхом надання щедрої підтримки з боку держави протиставити її куркулям [11, с. 139, 142].

Єдиною можливою успішною формою кооперації з переважаючим впливом бідноти перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг вбачав лише виробничу кооперацію. В опублікованій у травні 1924 р. статті він наполягав, що «...об'єднуватися для реалізації власних надлишків може той селянин, котрий ці надлишки має. Тому абсолютно природно, що наша сільськогосподарська кооперація об'єднує... найбільш міцні господарства. Але коли ми звернемося до виробничої кооперації, до артілей, комун, колективів, то тут ми маємо становище зворотнє» [5]. Тому він вимагав чітко усвідомити, що стимулом для об'єднання у виробничу кооперацію є насамперед бідність», аби у жодному разі «не зосереджували увагу на організації збутової кооперації..., що обслуговує насамперед середнього й заможного селянина, аби при цьому ми не забували... кооперацію бідноти. Квірінг наполягав, що будь-яке об'єднання для придбання сільськогосподарських машин має велике значення вже хоча б тому, що це є зародок виробничої кооперації на селі [5, с. 11-13]. Л. Каганович в українському кооперативному русі вбачав наявність двох тенденцій. З одного боку, тих елементів, що тягтимуть до приватнокапіталістичних, і тих, що тягтимуть до соціалістичних методів господарювання. Відтак він пропонував згладжувати в міру можливого ті тертя, що виникатимуть між середняками і бідняками внаслідок дії вищезазначених тенденцій, керуючись стратегічною метою «ослабити

куркуля... і втягнути селянське господарство через кооперацію у соціалістичне будівництво» [4, с. 33].

Усвідомлюючи, що селянин свою копійку на спільну справу дасть лише тоді, коли він вірить цій справі, і тим керівникам, котрі стоять на чолі, – критикував Е. Квірінг, – спроби зміцнення комуністичного впливу в кооперації шляхом проштовхування туди невідомих членів та недостатньо кваліфікованих співробітників-партійців. На його переконання, це загрожувало тим, що будь-який промах цих кооперативів буде використаний найпідступнішим чином, а цим буде скомпрометована вся справа кооперації. Аби досягти максимально важливого охоплення селянства, слід було віддати перевагу кооперативам з безпартійним правлінням, що широко охоплювали селянство зі значними пайовими капіталами і солідним обігом [6, с. 6–7].

Зі зміною політичного курсу ВКП(б) наприкінці 1920-х років змінюються й погляди українських партфункціонерів на пріоритети використання громадських організацій. На перше місце виходять плани індустріалізації та мілітаризації, проведення культурної революції, що супроводжувалось посиленням утилітарності у підходах до завдань громадських об'єднань та вульгарного нехтування їх природних функцій – захисту інтересів власних членів.

У листопаді 1927 р. на X з'їзді КП(б)У керівник українських профспілок А. Радченко звинуватив профспілкові організації у неефективному виконанні «своїх» завдань та наголосив на головних серед них. Насамперед він традиційно вбачав мобілізацію всієї пролетарської маси на виконання завдань індустріалізації, що передбачало посилення дисципліни праці, сприяння підвищенню трудового ентузіазму.

Він пропонував застосувати жорсткий ідеологічний метод відбору профпрацівників: по суті, «прикінчити» залишки «незалежності» профспілок. «Мені здається, що ми зараз поряд з підбором профробітників, що знають свою роботу, кожному кандидатуру, яку висувають, маємо оцінювати «яко віриш», яко віриш керівництву нашої партії і керівництву центрального комітету? Немає цієї віри – немає роботи в профспілках» [1, с. 248–249].

З початком індустріалізації чітко заявив про своє бачення ролі профспілок в організації трудових відносин і голова ВУЦВК Г. Петровський. Він покладав на профспілки функції наглядача і контролера за діяльністю робітничих мас, їх трудовою активністю. При цьому особливу увагу приділяв перевихованню «новобранців-пролетарів», вихідців з селянського середовища. «Маємо в нашій промисловості великий прошарок робітників з сіл, досить недисциплінованих, – пояснював він, – якщо йому не подобається на шахті, він іде в інше місце. Старі кадри так не роблять і не зроблять, а молодий, недисциплінований, сирий матеріал створив чимало «літунів». З ними й мали активно працювати професійні організації, перевиховуючи у потрібному дусі [11, с. 237–238].

Повне нехтування природних функцій громадських організацій робітників за умов сталінізму яскраво виявило себе у працях П. Постишева. Ігноруючи сутність професійних спілок, він вимагав від них піднесення на ще вищий ступінь соціалістичного змагання і ударництва, боротьби за вкорінення соціалістичної трудової дисципліни. При цьому Постишев цинічно критикує профорганізації за те, що їхнє керівництво змаганням нібито явно відстає від темпів наростання трудового піднесення в широких масах робітничого класу. Добре усвідомлюючи справжню ціну того «трудового піднесення», він вимагав від спілок «розгорнути масово роз'яснювальну і культурно-виховну роботу. Як і Радченко, Постишев наполягав і на необхідності боротьби з класовим ворогом у спілках, якому поки що вдалося «пакостити в нашій промисловості», тож профорганізації мали так вести роботу, «щоб виховати в широкій робітничій масі пильність» [14, с. 167–169].

Швидко зростаюча мілітаризація діяльності громадських організацій здобула потужний імпульс на I Всеукраїнській культурно-просвітницькій конференції, що проходила у 1932 р. в Харкові. «Максимальне піднесення роботи щодо зміцнення обороноздатності країни, – відзначалось у резолюціях, – через посилення воєнізації трудящих і зміцнення лав Червоної Армії

та Флоту через військово-шефську роботу профспілок, комсомолу та різних громадських організацій», поряд із завданням профспілкам «...посилити військово-технічну пропаганду, більше опанувати військовою техніку у зв'язку із зростанням військової небезпеки та загрози збройного нападу на СРСР» – якраз тому підтвердження.

У резолюції ставилася вимога: підпорядкувати всі форми та методи культроботи зміцненню обороноздатності країни. Для пропаганди цих заходів слід було протягом найближчих місяців провести масовий конкурс-змагання на краще розгортання військової і військово-шефської роботи та перетворення найближчим часом кожного підприємства на завод-фортецю силами профспілок. Окрім цього, ставилась вимога: «максимум уваги приділити Тсоавіахіму» [10, с. 204–205, 379].

Більшовицькі пріоритети донепівських часів починають відроджуватись наприкінці 20-х років у зв'язку з тим, що, як наголошував Е. Квірінг, настав сприятливий момент для невідворотного походу проти села. За умов згорання НЕПу керівництво КП(б)У знову звертається до «найнадійнішої» бідноти. «Нам потрібно досягти, – наполягав С. Косіор, – щоб організованість бідноти значно більше впливала на повсякденну роботу кооперації та рад. Необхідна систематична робота груп бідноти у захист її інтересів, щодня в радах, кооперації тощо». Вже у грудні 1928 р. найважливіше завдання він вбачав у тому, аби шляхом зміцнення промисловості по-справжньому взятися за реконструкцію у селі, щоб дрібновласницькі селяни, які стали найголовнішим гальмом руху вперед, були подолані і переборюючи опір куркуля створити вогнище соціалістичного господарства». Підносити сільське господарство, – за твердженням Косіора, – можна було двома способами: надати на селі повну свободу розвитку великого куркульського господарства, або шляхом переходу до великого усуспільненого господарства. Добре усвідомлюючи, що куркуль – є найлютішим ворогом соціалістичного будівництва, – він розумів, що збільшення залежності нашої промисловості від куркульських господарств веде до реставрації старих капіталістичних відносин. Ніякого соціалізму на розвитку куркульського господарства побудувати не можна» [10, с. 159, 204, 221–225]. Це було вираженням селянської кооперації, в якій міцні позиції посідали заможні господарства.

Вже на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р., відштовхуючись від того, що попередня політика партії підготувала основні бідняцько-середняцькі маси села до сприйняття основного завдання – «повернути розвиток сільського господарства від дрібного й індивідуального до передового великого колективного господарства», – секретар КП(б)У Любченко оголосив колективізацію логічним наслідком політики кооперування [18, с. 64].

Партійні постанови та резолюції постійно підкреслювали необхідність зв'язку з безпартійною масою та проведення партійного впливу в ній. Для цього слід було постійно «...сприяти виявленню громадської ініціативи..., зокрема по створенню добровільних об'єднань, як-то: кооперативи, житлові товариства, культшефські організації, земляцтва, товариства фізкультури, осередки МОДРу, Авіахіму тощо» [17, с. 317–321]. Особливу увагу місцеві більшовики відводили активній громадській роботі серед молоді. Це було пов'язане з чітким усвідомленням номенклатурою значення контролю та можливості використання з власною метою найактивнішої частини суспільства. «Від класової свідомості нашої молоді, – наголошував П. Постишев, – від її відданості справі соціалізму, від її дисциплінованості та організованості, від її технічної та політичної грамотності, уміння працювати в дуже значній мірі залежить виконання нашого народногосподарського плану» [4]. Тому великого значення він надавав залученню молоді до фізкультури й туризму. «На час світової спартакіади наші фізкультурні організації мають охопити 10 млн. осіб у своїх лавах», – наполягав він. Зараз особливого значення набуває у фізкультурній роботі задача норм під гаслом: «Готовий до праці та оборони». У цьому наші фізкультурні організації знаходять сполучну ланку між спортивним зацікавленням окремого фізкультурника і загальним завданням нашого соціалістичного будівництва» [14, с. 454–455].

Зупиняючись на роботі добровільних товариств, Косіор пропонував не ганятись за їх чисельністю, а більше уваги приділяти якості: «Не обов'язково записати в те чи інше товариство

велику кількість робітників. Центр роботи на цій ділянці слід перенести не стільки на збирання внесків, скільки на створення довкола того чи іншого товариства якої-небудь конкретної справи, щоб її користь була зрозуміла кожному учаснику і могла зацікавити його. І МОДР, і Тсоавіахім та інші добровільні товариства при правильному підході дають повну можливість не формально, а по суті, на ділі зацікавити певне коло робітників і зробити їх справді активними учасниками цієї роботи» [10, с. 145–148]. Аналізуючи на початку прискореної індустріалізації роботу громадських організацій, С. Косіор радив активізувати їх роботу в тих сегментах громадськості, що ще недостатньо були ними охоплені. Зокрема для профспілок особливо перспективними він вважав маси сільськогосподарських та лісових робітників, а також будівельників.

Ставлення місцевого більшовицького керівництва до можливостей використання громадських об'єднань населення в культурно-освітній роботі не було однозначним. Все залежало від того, якими були ці громадські об'єднання. Зокрема, керівник Наркомосу М. Скрипник акцентував увагу на тому, що не можна допустити, щоб культурне виробництво потрапило до рук чужого, ворожого нам класу. Тому наполягав на необхідності збереження державної монополії на освіту, за яку, мовляв, билися в громадянській війні. При цьому він допускав, аби «окремі метання культурного процесу» проходили не безпосередньо під керівництвом Наркомосу, а під керівництвом «якихось масових організацій, громадських об'єднань, але лише коли це були пролетарські об'єднання, як, наприклад, профспілки. Адже головне завдання революцій він вбачав у можливості «...здійснювати класову освіту, тобто провадити її так, щоб вона виховувала людей... корисних для трудящих мас...» [16, с. 244–245].

Виходячи з марксового твердження про «ідіотизм селянського життя», Скрипник наполягав, що «...прірва між містом і селом – це споконвічне прокляття «культурної» спадщини, що дісталась нам від старої влади поміщиків і капіталістів» [16]. Відтак головне завдання полягало у тому, аби знищувати цю одвічну прірву і заповнити культурно-освітньою працею те провалля, що відділяє культурний стан селянина від пролетаря. Звертаючись до учасників з'їзду, він стверджував: «Ви повинні зі мною погодитись, що процес колективізацій, котрий триває зараз на селі, є водночас величезним процесом пролетарської обробки мільйонів трудящих мас, переходу їх від низької, тисячоліттями існуючої психології і техніки праці... до нової пролетарської культури» [16]. Зупиняючись на ролі громадських організацій у цьому процесі, він відзначив значення «десятків тисяч червоних кутків», добровільного товариства «Союз безбожників», який, за його словами, проводив значну культурну роботу, викорінюючи на основах наукового пізнання природи і суспільства релігійні забобони й усуваючи цим перешкоди до культурного розвитку трудящих, товариству Тсоавіахім, яке «проводило величезну роботу серед своїх членів та широких трудящих мас, озброюючи їх елементарними знаннями у галузі хімії і авіації, МОПР. Ці самодіяльнісні організації, всі прояви громадянської, політичної самодіяльності «різними шляхами, різними струмками зводяться до одного й того ж... піднести свідомість, культурний рівень, організованість широких мас... і спрямувати їх на подальше виконання завдань соціалістичної реконструкції...» [16, с. 461, 470–471].

Зупиняючись на завданнях комнезамів у ліквідації «прірви» між селянином і пролетарем, М. Скрипник вимагав завершити роботу по ліквідації неписьменності незаможників і наймитів за активного сприяння профспілок. При цьому пропонував використати матеріальні ресурси класового ворога. «Ми мусимо одночасно подумати про те, щоб значну частину матеріального тягаря перекласти на заможні верстви селянства. У куркулів ліквідувати неписьменність їх власним коштом та ще й взявши в нього засоби для ліквідації не писемності селянської бідноти й наймитства» [16, с. 356].

Змінити своє ставлення до культосвітньої роботи вимагав від КНС з початком колективізації і голова ВУЦВК. Щоправда, окрім підвищення культурного рівня, ліквідації неписьменності, виховання кадрів, він вимагав від комнезамів поставити у центр уваги ще й політосвітню роботу. Адже слід було «звернути серйозну увагу на те, щоб рішуче викривати та викидати з нашої

радянської системи чужі, ворожі нам елементи, що допомагають класовим ворогам... треба знищувати всіх шкідників, добре почистити апарати радянської влади і кооперації» [2, с. 310–311].

Отже, захопивши владу військовим шляхом у найбільш дрібнобуржуазній з усіх радянських республік, більшовицьким функціонерам, що постали перед необхідністю таку владу зберегти, а вплив поширити, довелося використовувати певний комплекс заходів. Усвідомлюючи той вплив, що його громадські організації за певного підходу можуть справляти на найширші безпартійні маси, слугуючи привідним пасом до останніх від більшовицького авангарду, місцеві функціонери приділяли їх використанню значне місце у своїх роздумах.

Більшовики не могли будувати ілюзій щодо власної підтримки в Україні. Це визначило тривале існування об'єднання класових союзників пролетарської партії у селянській країні – Комітетів незаможних селян. Недовіра до решти селянства, курс на його розшарування, відсутність достатніх партійних сил на селі змусили місцевих більшовицьких лідерів у своїй селянській політиці орієнтуватись саме на КНС, тривалий час розглядаючи і кооперацію, і ради на селі лише як поле для його «завоювання». Саме комнезами здійснювали контроль і патрунування, активно залучалися до всіх громадських об'єднань в українському селі. Лише господарська необхідність змушувала місцевих функціонерів віддавати перевагу в сільськогосподарській політиці більш активній і життєздатній кооперації, а не створюваним за активної участі КНС, більш близьких до соціалізму колективних господарств бідноти. Але лише доти, доки не настане «сприятливий момент» для вирішального походу проти селянства.

Усвідомлення слабкості за українських умов власної партії та навіть декларованого правлячого класу – пролетаріату виявило себе у категоричній відмові в існуванні окремої робітничої чи селянської кооперації, оскільки це загрожувало втратою будь-якого значного впливу поза межами робкоопів.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що за умов переходу до прискореної індустріалізації наприкінці 20-х років минулого століття, а особливо з появою тенденцій до мілітаризації та чисток розпочинається етап повномасштабного нехтування природних функцій і завдань громадських організацій та насамперед класових спілок «панівного класу». Вони перетворюються при декларативному визнанні за ними права на захисні та контролюючі функції, на організації закріпачення робітників, мілітаризації і зомбування останніх. А всі нелояльні до волонтаристського курсу правлячої верхівки більшовицької партії підлягають селекції за принципом відданості ідеям соціалізму.

Література

1. Десятий з'їзд КП(б)У. 20-29 листоп. 1927р. Стеногр. звіт. – Харків, 1927.
2. Завдання КНС у соціалістичному будівництві. Промова на VII з'їзді незаможних селян 28 березня 1930 // Вибрані твори. – К., 1978.
3. Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 8.
4. Каганович Л.М. На путях строительства социализма. – Харьков, 1926.
5. Квиринг Э.И. Итоги XIII съезда РКП(б) // Знамя коммунизма. – 1924. – № 5.
6. Квиринг Э.И. Июльский пленум ЦК КП(б)У // Знамя коммунизма. – 1924. – № 6–8.
7. Квиринг Э.И. Как селянской бедноте бороться с бедностью // Избр. речи и статьи. – Киев, 1988.
8. Комуніст. – 1924. – 30 лип.
9. Комуністична партія України в резолюціях з'їздів і конференцій. 1918–1956. – К., 1958.
10. Косіор С. Вибрані статті та праці. – К., 1983.
11. Петровский Г.И. Избранные произведения. – М., 1987.
12. Петровський Г. До V Всеукраїнського з'їзду комнезамів // Червоне село. – 1926. – № 12.
13. Петровський Г. З пленуму ЦКНС // Червоне село. – 1926. – № 5.
14. Постишев П. Статті та промови. – К., 1935.
15. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932). – К., 1999.
16. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991.
17. Укрепление связей КПСС с массами, руководство государственными и общественными организациями. – М., 1985. – Т.4.

18. XI з'їзд КП(б)У. Стеногр звіт. – Харків, 1930.
19. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.138.
20. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.193.
21. Оп.145. – Спр.28.
22. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.145. – Спр.33.
23. Чубар В. Вибрані статті й промови. – К., 1972.

Теличко А.М.,

*аспірант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Участь М. Бажана у підготовці відзначення 30-ї річниці загибелі Миколи Щорса

В статье освещается деятельность Николы Бажана на должности заместителя Председателя Совета Министров УССР и по совместительству Председателя правительственной комиссии, посвященной 30-й годовщине со дня гибели Миколая Щорса в 1949 г.

The given article is devoted to M. Bazhan and his activity as the Deputy Head of USSR Ministry Council and the head of governmental commission established to organize the 30th anniversary of M. Shchors's death in 1949.

Ключові слова: громадсько-політична діяльність, М. Бажан, М. Щорс, урядова комісія, культурно-освітні установи, пам'ятки заходи, присвоєння звань школам, вулицям.

Розглядаючи персоналії діячів української культури ХХ ст. неможливо обійти увагою постать Миколи Платоновича Бажана (1904–1983) – українського радянського поета, енциклопедиста, громадсько-політичного діяча. Не повною мірою вивченим залишається питання державної діяльності М. Бажана протягом 1943–1949 рр., коли він обіймав посаду заступника Голови Ради народних комісарів (з 1946 р. – Рада Міністрів) УРСР з питань культури.

Одним з епізодів його державної діяльності стала підготовчо-організаційна робота щодо відзначення на високому державному рівні 30-ї річниці (1919–1949) смерті героя Громадянської війни – Миколи Олександровича Щорса.

Для відзначення на всеукраїнському рівні річниці загибелі легендарного червоного командира було створено урядову комісію. Її очолив заступник Голови Ради Міністрів УРСР з питань культури М. Бажан. Перед членами комісії стояло кілька завдань, окрім проведення традиційних протокольних заходів. По-перше, все ще залишалось невідомим точне місце поховання М. Щорса і стояла нагальна потреба у його уточненні; по-друге, необхідно було організувати кампанію з відзначення чергової дати у масштабах держави.

Персона М. Щорса була канонізована радянською пропагандою та історіографією ще за десять років до зазначених роковин. У 1939 р. також були заходи, приурочені до 20-х роковин загибелі М. Щорса. Тоді увага до постаті комдива розглядалась на всесоюзному рівні. Цьому сприяла позиція Й. Сталіна щодо ставлення до фігури українського червоного командира як до «українського Чапаєва». Вперше цю тезу стосовно українського комдива було озвучено у 1935 р. під час засідання Президії Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету. Саме на цьому засіданні Олександр Довженку було вручено орден Леніна та оголошено про необхідність створення кінообразу героя Громадянської війни, «українського Чапаєва» – Миколи Щорса. До 20-ї річниці загибелі М. Щорса було приурочено вихід фільму О. Довженка «Щорс». Це було природним на той час політичним замовленням.

Особі М. Щорса радянські автори присвятили значну кількість праць. Біографічні дослідження про комдива видали В. Васильчикова, Є. Герасимов, В. Ісакович, А. Левенко, П. Позняк, М. Супруненко. Постать начдива стала прообразом для написань художніх творів М. Сергієнком та С. Скляренком. Головним радянським біографом М. Щорса став В. Карпенко. Його монографія «Щорс» вийшла у серії «ЖЗЛ» у 1974 р.* Вона стала кульмінацією посмертного висвітлення життєвого та бойового шляху М. Щорса. Загалом, радянські автори у своїх наукових доробках визначали місце М. Щорса як одну з найважливіших та найгероїчніших постатей своєї епохи [1, с.9–11].

М.О. Щорс, уродженець м. Сновськ Чернігівської губернії (тепер – м. Щорс Чернігівської обл.). Народився на хуторі Коржівка Сновської волості 25 травня (6 червня) 1895 р. в багатодітній родині залізничника. По закінченні церковно-приходської школи у 1910 р. вступив до Київської військово-фельдшерської школи. Через чотири роки закінчив її та був направлений до армії. Протягом Першої світової війни брав участь у військових діях у ролі медика, а згодом почав військову кар'єру [7, с. 5–39]. Закінчивши чотиримісячні курси Віленського військового училища, яке станом на 1916 р. було евакуйоване до Полтави, М. Щорс ввійшов до складу офіцерів російської армії. Долучившись таким чином до лав так званих офіцерів військового часу, він отримав військове звання прапорщика та був направлений на Румунський фронт. Через кілька місяців пройшов курси при штабі 9-ї армії, отримавши звання підпоручика. У грудні 1917 р. його комісували через хворобу – туберкульоз. На початку 1918 р. М. Щорс вступив до більшовицької партії та приступив до організації партизанського загону на своїй Батьківщині – у Сновську. У період правління гетьмана Павла Скоропадського на території нейтральної зони – у районі м. Новозибкова зібрав та очолив більшовицький партизанський загін. Невдовзі очолив ним же створений з загону полк імені І. Богуна (частіше — Богунський) [8, с. 7–29]. Згодом, Таращанський під командуванням О. Боженка та Богунський полки об'єднали у другу бригаду та підпорядковано М. Щорсу. Після оголошення Радянською Росією війни Україні 2-а ця бригада була серед числа найактивніших учасників більшовицького наступу на територію УНР. Війська під командуванням М. Щорса взяли міста Чернігів, Київ, Фастів, Житомир, Вінницю, Жмеринку [3, с. 61–79]. Вінцем військової кар'єри М. Щорса стало захоплення Києва 5 лютого 1919 р. Після відходу з міста військ Директорії УНР червоний комдив очолив комендатуру міста. Його рішеннями у ролі коменданта встановлено комендантську годину, оголошено боротьбу з мародерством та заборонено продаж будь-яких алкогольних напоїв. За успішне проведення військових операцій щодо захоплення Чернігівщини та за взяття Києва Богунський і Таращанський полки удостоєні ордена Червоного Прапора, а їх командири М. Щорс та О. Боженко – почесної зброї. У 24 роки М. Щорс став командиром першої української дивізії (згодом – 44 стрілецької дивізії) 12 армії РСЧА [5, с. 18–34].

30 серпня 1919 р. поблизу с. Білошиці у районі дислокації 44-ї дивізії, інспектуючи лінію фронту, М. Щорс загинув. Згідно з офіційною версією під час інспектування лінії фронту зазначеного військового формування його було вбито випадковою кулею кулеметника УГА [7, с. 216]. Пізніше висловлювались діаметрально протилежні припущення. Тіло М. Щорса перевезли до м. Новозибкова, де квартирував штаб 12-ї армії. Але, враховуючи становище на фронті, тіло комдива було доставлено у глибокий тил до м. Самари. 14 вересня 1919 р. на старому православному Всесвятському кладовищі відбулось поховання. У 1926 р. цвинтар з тілом загиблого було закрито [12, с. 20–41].

У 1936 р. група управління НКВС здійснила спробу знайти точне місце поховання Миколи Щорса. Протягом місяця розкопки проводила, але нічого знайти не вдалося. Подальші пошуки могили у травні 1939 р. також не увінчались успіхом. Згодом, у березні 1949 р. урядовою комісією на чолі з М. Бажаном на міжреспубліканському рівні було порушене питання про пошуки місця

* «ЖЗЛ» — радянська книжкова серія «Жизнь замечательных людей»

знаходження могили. Рада Міністрів Української РСР звернулася з відповідним проханням до Ради Міністрів Російської СФРР у питанні допомоги у розшуку могили загиблого [15. Арк. 30]. Навесні цього самого року до м. Куйбишева (колишнє м. Самара) відрядили пошукову експедицію. 5 травня обласна газета звернулася до місцевих жителів з проханням допомоги у пошуках. З допомогою старожила робітника Ферাপонтова могилу вдалось розшукати на території Куйбишевського кабельного заводу. Після проведення ексгумації скелету 10 липня 1949 р. тіло М. Щорса було перепоховане на новому місці зі встановленням обеліску.

Представники уряду Української РСР на всесоюзному рівні порушили питання про перепоховання тіла М. Щорса в Україні [16. – Арк. 25]. Зокрема, з таким проханням наприкінці травня звернувся комітет у справах культурно-освітніх установ при уряді УРСР до Ради Міністрів СРСР. 16 травня 1949 р. за підписом М. Бажана до Ради Міністрів РСФРР було направлено письмове клопотання щодо можливості перепоховання М. Щорса на території України. Подібна можливість пояснювалась революційними заслугами комдива, а також тими фактами, що на території УРСР пройшла переважна більшість його бойового шляху. Відповіді з боку уряду РСФРР не було отримано. Після відзначення роковин у 1949 р. це питання, щоправда без успіху, розглядалось, кілька разів під час відзначення чергової річниці загибелі воєначальника.

Серед клопотань М. Бажана перед всесоюзними інстанціями щодо надання імені Миколи Щорса певним установам чи об'єктам, слід згадати звернення заступника Голови РНК Української РСР до міністра збройних сил СРСР Маршала Радянського Союзу О. Василевського про таку можливість надання одному з військових училищ, що знаходились на території Української РСР «У зв'язку з тим, що 30 серпня 1949 р. виповнюється 30 років з дня смерті М. Щорса». Але прохання залишилося без відповіді [13. Арк. 13].

Займаючись справами науки і культури на високій державній посаді заступника Голови Ради Міністрів Української РСР, М. Бажан мав у своєму підпорядкуванні безліч організацій та установ: Наркомат освіти, Наркомат здоров'я, Наркомат соціального забезпечення, Управління мистецтв, Правління кіноорганізації, Бюро кінопрокату, РАТАУ, Уккрандіокомітет, Управління у справах фізичної культури, Комітет геодезії та картографії, видавництво Академії наук УРСР, творчі спілки: письменників, художників, архітекторів, композиторів, відомство з культурних зв'язків із закордоном тощо. Більшість зазначених вище установ та організацій було залучено до організації та реалізації планів ювілейних заходів, присвячених річниці загибелі комдива. Однією з таких акцій стало видання фотоальбому «Легендарний герой Громадянської війни М.О. Щорс». Альбом нараховував 40 фотоілюстрацій, присвячених участі М. Щорса та I Української дивізії у боях на території України. Фотографії ілюстрували участь комдива у захопленні важливих міст в Україні – Чернігова, Києва, Житомира; комендантську діяльність; особовий та керівний склад ввірених військових формувань – Богунського полку, 2-ї бригади, Першої Української, а пізніше 44-ї дивізії [18. – Арк. 12].

У ролі Голови урядової комісії з відзначення пам'яті М. Щорса, М. Бажан особисто опікувався питаннями широкого вшанування пам'яті комдива та пропагандистського забезпечення виконання цього завдання. На всеукраїнському рівні до організації ідеологічно-пропагандистських заходів були залучені профспілкові організації. Українська республіканська рада професійних спілок тісно співпрацювала з урядовою комісією з цього питання. Силами місцевих профспілкових осередків організовувались тематичні вечори у клубах та будинках культури, організовувались червоні куточки, проводились лекції, заслуховувались доповіді, проводились вечори пам'яті, присвячені постаті М. Щорса, влаштовувались бесіди та зустрічі з учасниками Громадянської та Великої Вітчизняної воєн. У м. Чернігові під час одного з таких засідань від громадськості надійшло клопотання про дозвіл на встановлення у місті пам'ятника М. Щорсу [18. – Арк. 72-74].

До пам'ятної дати – 30 серпня 1949 р., 30-ї річниці загибелі «українського Чапасава», на засіданнях урядової комісії з відзначення пам'яті М. Щорса, «згідно з побажаннями місцевих

жителів», було прийнято рішення про встановлення пам'ятників М. Щорсу у Києві, Житомирі, с. Щорсівка Коростенського району Житомирської області та на малій Батьківщині червоного командира у м. Щорсі [14. – Арк. 3]. Результатом засідань урядової комісії під головуванням М. Бажана стало рішення про встановлення 25 меморіальних дошок у Чернігівській, Житомирській, Кам'янець-Подільській та Вінницькій областях. Один пам'ятник планувалось встановити у Вінницькій та два – у Житомирській областях [16. – Арк. 30].

За існуючою на той час радянською традицією на честь ювіляра чи визначного діяча радянської держави називались міста і села, вулиці та площі, школи й університети, кораблі та літаки, заводи і колективні господарства тощо. Подібну традицію було започатковано ще у 1939 р. під час відзначення 20-ї річниці загибелі М. Щорса. Київську вулицю Сурикова було перейменовано на вул. Щорса. Під час проведення заходів, присвячених 30-й річниці смерті «українського Чапаєва», керівництво урядового комітету також вдалось до аналогічного ідеологічного прийому – присвоєння імені героя населеним пунктам та об'єктам народногосподарського комплексу країни.

На республіканському рівні було підтримано ініціативу Кам'янець-Подільського виконавчого комітету обласної ради депутатів трудящих від 27 травня 1949 р. про перейменування с. Жеребки Старокостянтинівського району Кам'янець-Подільської області на с. Щорсівку. Голова урядової комісії М. Бажан сприяв швидшому виконанню вищезгаданого рішення. На урядовому рівні М. Бажан оформив подання до Верховної Ради УРСР про надання нової назви с. Жеребки [16. – Арк. 31]. Окрім того, протягом першого півріччя 1949 р. ім'я М. Щорса було присвоєне Житомирському обласному драматичному театру. У м. Чернігові його іменем назвали школу, вулицю та міський сад.

Ювілейні заходи пройшли в Чернігівській, Житомирській, Вінницькій областях та м. Києві, хоча відбувались вони по всій республіці. Насамперед це зумовлено тим, що названі вище місця були найбільше пов'язані з життям та військовою кар'єрою М. Щорса.

Ця важлива подія української радянської історії не залишилась поза увагою Історичного музею м. Києва, де було організовано тематичну виставку, присвячену українському радянському червоному командиру [16. – Арк. 16]. Окрім того, експозиція музею поповнилась новими експонатами про бойовий шлях І Української дивізії та інші події Громадянської війни.

Питання про спорудження пам'ятника «українському Чапаєву» в столиці УРСР ставилося ще у 1940 р., але через початок Великої Вітчизняної війни його вирішення та реалізація була відкладена. На одному із засідань урядової комісії за ініціативою М. Бажана було затверджено місце розташування та проект пам'ятника роботи скульпторів Г. Лисенка і М. Суходолова та архітекторів – О. Власова й О. Заварова [16. – Арк. 10]. Навесні 1919 р. було демонтовано пам'ятник графу О. Бобринському — відомому київському меценату та ініціатору появи у Російській імперії і у м. Києві, зокрема залізничного транспорту, а на його місці (бульвар Шевченка) поставлено пам'ятник М. Щорсу. Виконати замовлення до 30 серпня 1949 р. група скульпторів та архітекторів не встигла, тому відкриття монумента 30 квітня 1954 р. присвятили 300-річчю возз'єднання України та Росії. Пам'ятник являв собою бронзову кінну статую комдива на бронзовому п'єдесталі висотою 6,5 м. Загальна висота монументу – 13,8 м. Карниз і фриз прикрашені епізодами революційних подій 1917 р. та Громадянської війни.

До пам'ятної дати був запланований вихід у світ тематичної літератури. Будучи головою урядової комісії М. Бажан особисто опікувався питанням видання книг, брошур, плакатів про М. Щорса. Друк відповідної літератури замовили кільком видавництвам [1, с. 2–3]. У видавництві «Укрполітвидав» вийшли книги, присвячені ювілейній тематиці, серед яких — праця дружини начдива Ф. Ростової-Щорс «Щорс», С. Клавдієва «Микола Щорс», О. Герасимова «М. Щорс». Видавництво «Мистецтво» випустило серію плакатів про Щорса та Громадянську війну в Україні. Кольорові плакати сприяли в оформленні тематичних куточків про Громадянську війну,

використовувались у шкільних музеях та піонерських кімнатах, на політичних заняттях та лекціях політичної просвіти.

Комітетом у справах мистецтв при РМ УРСР було замовлено композиторам створення музичних творів, присвячених М. Щорсу. Згідно з протоколом засідання урядової комісії від 13 квітня 1949 р. керівник комісії М. Бажан поставив українським радянським митцям відповідні завдання: «Композитору Лятошинському замовлено створити сюїту «Щорс», Свешнікову – симфонічну поему «Щорс», Шульману – пісню про Щорса. Українські радянські художники отримали замовлення на виконання полотен, присвячених пам'яті Миколи Щорса. Піанід – Щорс під Шепетівкою, Кохан – Щорс і Боженко, Манець – Щорс під Черніговом, Меліхов – Щорс у Леніна, Петухов – В'їзд Щорса у Київ, Попенко – Щорс у Леніна. Скульптору Гутману – Щорс. Драматургу Дольду було доручено перероблення п'єси «Щорс» у Запорізькому театрі ім. Щорса» [16. Арк.10]. У рік 30-ї річниці українські радянські письменники написали кілька творів, присвячених постаті М. Щорса. Замовлення були виконані у намічені терміни. Окрім того, що ювілейні заходи розпочались ще навесні 1949 р., головною датою стало 30 серпня – день загибелі воєначальника.

До ювілейних заходів активно залучались представники учнівської молоді. Навесні 1949 р. по республіці було оголошено конкурс на кращий дитячий твір, присвячений М. Щорсу. Меморіальний музей М. Щорса на його «малій Батьківщині» у м. Щорсі перетворено на музей республіканського підпорядкування. Він сприяв наданні музею високого статусу особисто голова урядової комісії та заступник Голови РМ УРСР М. Бажан [17, с. 29–31].

На Всесоюзному рівні пам'ятну дату відзначали головним чином у Збройних силах СРСР. У військових частинах проходили, тематичні лекції, проводились збори особового складу тощо. У Центральному музеї Червоної армії у Москві за сприяння урядової комісії, очолюваної М. Бажаном, відбулася виставка, присвячена 30-м роковинам загибелі М. Щорса. М. Бажан як керівник комісії із вшанування пам'яті М. Щорса встановив зв'язок з музеєм Червоної армії та прийняв рішення про надсилання до Москви експонатів для організації зазначеного заходу. До тематичної виставки методичний відділ музею у галузевому видавництві Міністерства збройних сил СРСР видрукував путівник-буклет. «Тридцять років назад, 30 серпня 1919 р. в бою біля м. Коростень загинув смертю хоробрих славетний син українського народу, командир 44-ї стрілецької дивізії Микола Олександрович Щорс – український Чапаєв, як називав його товариш Сталін»[9, с. 2].

У зазначеному виданні наголошувалось, що «за роки Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників полки Щорса примножили свою славу. За доблесть, проявлену в боях під Сталінградом, вони отримали назву Гвардійських» 44-а стрілецька дивізія була спадкоємицею та продовжувачем традицій «щорсівських» полків. Її особовий склад відзначився в боях при обороні м. Сталінграда та у визволенні Кисва [11, с.20–22].

Слова керівника ВКП(б) Й. Сталіна про «українського Чапаєва» були неодмінним епіграфом публічних лекцій та книжок, присвячених постаті М. Щорса. У «Короткому курсі історії ВКП(б)» радянський лідер писав: «Червона Армія перемогла тому, що у її лавах боролись такі герої-самородки як Котовський, Чапаєв, Лазо, Щорс, Пархоменко і багато інших»[11, с. 21].

У книзі М. Бажана «Клич вождя» згадувалось, що «Микола Щорс – керівник частин Червоної Армії, які визволяли Київ»[9,с.21]. Білоруський поет П. Бровка написав білоруською мовою вірш «Щорс». У видавництві «Укрполітвидав» вийшли друком календар на 1949 р. із циклом статей про Громадянську війну та про постать М. Щорса зокрема. Це саме видавництво перевидало книгу 1938 р. «Герої Громадянської війни», де велику статтю автори присвятили комдиву. Про начдива було вміщено інформаційні повідомлення в «Кратком политическом словаре» та «Блокноті агітатора»[11, с. 23].

На черговому засіданні урядової комісії під керівництвом М. Бажана було ухвалено рішення про замовлення українським радянським письменникам написання книг, присвячених М. Щорсу,

та перевидання вже існуючих протягом першого півріччя 1949 р. У книзі Є. Герасимова «Н.А. Щорс» давалось порівняння рейдів партизанського з'єднання С. Ковпака та партизанських загонів М. Щорса і В. Боженка. «Тридцять років пройшло з дня загибелі М. Щорса, але образ його встає перед нами як живий – образ більшовика, полководця, героя, що надихає своєю мужністю, своєю любов'ю до Батьківщини...»[4, с. 127].

У брошурі однополчанина М. Щорса В. Ісаковича «Минуло тридцять років з того дня, коли на фронті громадянської війни у боротьбі з ворожими полчищами 30 серпня 1919 р. смертю хоробрих загинув видатний полководець, вірний син більшовицької партії і народу» «Постановою радянського уряду у 1950 р. в Києві буде встановлено пам'ятник. Також монументи буде встановлено в Куйбишеві, Житомирі, Коростені, Щорсівці, у республіканському музеї у Щорсі та Куйбишеві — бронзові бюсти. У Щорсі, Києві, Чернігові, Житомирі, Коростені в історичних музеях – тематичні виставки»[6, с. 50].

На республіканському рівні у співпраці з урядовою комісією М. Бажана урядові чиновники розробили методичні рекомендації для бібліотек щодо організації пам'ятних заходів. Методична інформація для закладів бібліотечної системи вийшла окремою брошурою «Бібліографічні та методичні рекомендації для бібліотек», у яких містились поради та настанови щодо організації та проведення бібліотеками ювілейних заходів на місцевому рівні. Повідомлялось, що у зв'язку з тим, що «...30 серпня 1949 р. радянський народ відзначатиме 30-річчя з дня загибелі Миколи Олександровича Щорса. Активну участь у відзначенні цієї дати мають взяти бібліотеки»[10,с.26]. Згідно із зазначеними рекомендаціями кожна бібліотека мала виробити план заходів. До тематичних виставок мали залучатись газетні вирізки, зокрема з провідних друкованих органів СРСР та УРСР: «Правды», «Известий», «Коммуниста», «Правди України», «Радянської України». Закладам культури пропонувалось провести виставку «Микола Олександрович Щорс – народний герой і борець за свободу радянської держави». Серед тематичних розділів виставки пропонувалось стандартні теми – Ленін та Сталін про Громадянську війну; життя та бойовий шлях народного героя М. Щорса; образ М. Щорса у художній літературі. Рекомендувалось використання фотографій, портретів, карт про бойовий шлях «щорсівської» дивізії. Передбачалась можливість проведення читань та вечорів, з виступами самодіяльних хорів, випуски стінгазет, колективні слухання радіопередач, перегляд кінострічок [10, с. 27–32].

Отже, заступник Голови РМ УРСР М. Бажан, очоливши урядову комісію з ушанування пам'яті М. Щорса, скоординував організаційно-підготовчий етап та втілення на практиці пам'ятних заходів присвячених 30-м роковинам загибелі згаданого вище українського радянського військового діяча. Діяльність урядової комісії проходила на двох рівнях: всеукраїнському та всесоюзному. На всесоюзному рівні особисто М. Бажан порушив питання щодо знайдення місця поховання М. Щорса та можливості перепоховання тіла комдива в Україні. Окрім того, організовувались тематичні виставки, читання публічних лекцій, перегляд кінострічок про громадянську війну тощо. В Україні урядова комісія під керівництвом М. Бажана залучила до проведення пам'ятних заходів переважну більшість культурно-освітніх установ та організацій УРСР. На честь М. Щорса називались вулиці, парки, села; у Києві та кількох обласних центрах встановили пам'ятники та меморіальні дошки; українські радянські митці, виконуючи замовлення комісії створили картини, скульптури, музичні, літературні та драматургічні твори. У серпні 1949 р. по всій республіці було проведено пам'ятні заходи відповідно до методичних рекомендацій урядової комісії, яку очолював М. Бажан. Серед головних заслуг М. Бажана – віднайдення могили комдива в Куйбишеві та організація проведення пам'ятних заходів на високому рівні.

Література

1. Божко О. Остання згадка про Щорса // Радянська Україна.— 1991.— 8;12 берез.
2. Божко О. Нові документи ЦДАЖР про життя і діяльність М.О. Щорса // Архів України. – 1986. – №5.
3. Васильчиков В. Начдив Щорс (Боевой путь).– М.,1957.
4. Герасимов Е. Н.А. Щорс.– М.,1950.

5. Герасимов Є. Щорс.– К., 1949.
6. Ісакович В. Легендарний герой Громадянської війни М.О. Щорс.– К.,1949.
7. Карпенко В. Щорс.– М.,1974.
8. Левенко А. Микола Щорс.– К.,1948.
9. Николай Александрович Щорс (к 30-ти летию со дня гибели).– М.,1949.
10. Павлова В. Микола Щорс. До 30-річчя з дня загибелі. Бібліографічні та методичні матеріали для бібліотек.– К.,1949.
11. Позняк П. Легендарний начдив.– М.,1984.
12. Супруненко М. М. Щорс. – К., 1945.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі-ЦДАВО) України.– Ф.2.– Оп.7.– Спр.8080.
14. Там само– Спр. 8081.
15. Там само. – Спр. 8083.
16. Там само. – Спр. 8084.
17. Там само. – Спр. 8085.
18. Там само. – Спр. 8086.

Толочко Д.В.,

*аспірант кафедри археології та музеєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Проблема періодизації трипільської культури

В статті освещается современное состояние проблемы периодизации трипольской культуры и синхронизации ее основных этапов с этапами культуры Кукутень, а также принципы, с помощью которых исследователи выделяют этапы в истории развития трипольской культуры.

The given article focuses on the present state of the problem concerning the Tripolian culture periodization, as well as synchronization of its main stages with those of the Kukuten culture. It also studies the principles enabling to define the stages in the Tripolian culture.

Ключові слова: періодизація, синхронізація, трипільська культура, культура Кукутень, типологічний аналіз, класифікація, стратиграфія.

Культура Трипілля-Кукутень, з огляду на тривалий час її існування, значне поширення, широкі зв'язки та ступінь вивченості посідає особливе місце у розробці питань синхронізації та періодизації більшості пам'яток мідного віку в Україні та за її межами. Нині використовують періодизаційні схеми культури Трипілля-Кукутень, розроблені на підставі стратиграфічних даних, а також типологічного, стилістичного та статистичного аналізу керамічних комплексів багатьох поселень, які було досліджено на території Румунії, Молдови та України. На початку вивчення Трипілля найбільш ранні пам'ятки культури ще не були відомі, як і культура Прекукутені у Румунії, що ускладнювало перші спроби періодизації трипільсько-кукутенських матеріалів.

На практиці широко застосовуються дві періодизаційні схеми для культури Трипілля – модернізована схема Т.С. Пассек та згадані вище схеми для її аналогів з території Румунії і Молдови. Приблизна відповідність цих двох схем періодизації виглядає таким чином:

Таблиця 1

Періодизаційні схеми для культури Трипілля

<i>Румунія</i>	<i>Україна</i>
Городіштя-Фолтешть	Трипілля СІ – V ІІ
Кукутень В (1 – 3)	Трипілля VІІ СІ – V І
Кукутень А – В (1 – 2)	Трипілля VІ-ІІ, частково VІІ
Кукутень А1 – А4	Трипілля VІ
Прекукутень І-ІІІ	Трипілля А

Вітчизняні дослідники застосовують насамперед періодизацію, розроблену дослідницею Інституту історії матеріальної культури АН СРСР ім. М.Я. Марра, Т.С. Пассек. У 1934 р. вона розпочала свою роботу у Трипільській експедиції і у результаті плідної роботи через рік видала монографію з класифікації кераміки трипільської культури, де запропонувала періодизацію трипільської культури, яка була побудована на основі типологічного аналізу посуду.

Саме типологічний метод став причиною помилкового віднесення до фіналу Трипілля деяких пам'яток, які, як пізніше встановлено, починають розвиток культури. Коли з'явилася інформація про стратифіковану пам'ятку кукутенської та прекукутенської культури у Румунії Ізвоар, Т.С. Пассек вже наприкінці 30-х років уточнює та удосконалює періодизацію трипільської

культури, виходячи із стратиграфічних даних. Результати розкопок 1946 р. у Володимирівці і періодизація трипільських поселень у завершеному вигляді з розгорнутою аргументацією були опубліковані у фаховій розвідці Т.С. Пассек «Периодизация трипольских поселений» [7].

Для території Румунії періодизація стосовно культури Кукутені була розроблена Г. Шмідтом, а вдосконалена В. Думітреску та іншими дослідниками. Вони виділяли такі періоди:

Кукутені А (з фазами А1, А2, А3, А4);

Кукутені А-В (з фазами А-В1, А-В2);

Кукутені В (з фазами В1, В2, В3).

В основу цієї періодизації покладена стратиграфія поселень, насамперед Їзвоара та типологія мальованого посуду.

Матеріали з раннього періоду розвитку культури, який отримав назву Трипільля А, були досить обмеженими і не давали змоги розробити його детальнішу періодизацію.

На початку 70-х років А.П. Погожева зробила спробу періодизації Трипільля А на основі аналізу пластики. Як вказує і сама авторка, така схема може бути використана лише з урахуванням даних інших категорій матеріалу. В основу класифікації А.П. Погожевої покладено статистичні методи обробки матеріалу, отже, періодизація базується на висновках із класифікації. Але колекції ранньотрипільської пластики дуже нерівноцінні за кількісними показниками. Тож статистичному аналізу підлягають і 100 примірників, і п'ять, що, на нашу думку, не зовсім правильно. У результаті такого аналізу на одній хронологічній паралелі А.П. Погожева розміщує ранньотрипільське поселення Берново та Печери, у той час як К.К. Черниш ґрунтовно довів належність Печер до етапу VI Трипільля. Саме невелика кількість пластики з Печер призвела до помилки. У монографії з трипільської пластики, виданій у 1983 р., А.П. Погожева підкреслила можливість використання зроблених нею у ході класифікації хронологічних спостережень тільки для тієї категорії матеріалів, яка проаналізована.

На початку 80-х років К.К. Черниш було сформульовано основний принцип, який застосовують дослідники, створюючи періодизаційні схеми для Трипільля А. За цим принципом зіставляються ранньотрипільські матеріали з комплексами Прекукутені I, II і Кукутені А, послідовність яких встановлено завдяки стратиграфічним спостереженням у Румунії. Найбільш ранні поселення Трипільля А – Прекукутені III зберігають ознаки, що є у Прекукутені II, а у найпізніших формуються нові елементи, що поширені вже на етапі Кукутені А – Трипільля VI. Ранній етап трипільської культури поділено К.К. Черниш на дві частини з трьома хронологічними періодами у кожній, тобто ранній етап складається з шести підетапів. На думку Н.Б. Бурдо, поділ К.К. Черниш Трипільля А на дві частини є слушним, оскільки перша половина – ступені 1-3 (Прекукутені I, II-Трипільля А 1-3) відповідає періоду, коли у керамічному комплексі ранньотрипільської культури ще зберігаються риси культури Боян, тобто відображають період формування, а друга половина – ступені 3-6 пов'язані з «класичною» ранньотрипільською культурою (Прекукутені III – Трипільля А 3-6). На нашу думку, періодизація Трипільля А, запропонована К.К. Черниш, є найбільш вдалою з усіх існуючих, однак вона не досить послідовно застосовувала власні принципи періодизації окремих пам'яток, тому останні не завжди правильно розташовані у її періодизації [9].

Отже, пам'ятки, що становлять основу культури Кукутені і відповідають Трипільлю А, виділено у культуру Прекукутені (Докукутені), розділену в свою чергу на три фази I, II, III. В окрему культуру Городіштя – Фолтешть виділено найпізніші пам'ятки, які відповідають пізньотрипільським (етап С II).

За час, що минув після виходу в 1949 р. дослідження Т.С. Пассек, присвяченого періодизації поселень трипільської культури, до схеми періодизації іншими дослідниками були внесені деякі зміни та доповнення.

Таблиця 2

Варіанти періодизації культури Трипілля–Кукутень (за К.К. Черниш, 1982)

	<i>Верхнє Придністров'я (за О. Кондибою)</i>	<i>Прикарпаття та межиріччя Серету й Дністра (Г. Шмідт, В. Думітреску)</i>	<i>Межиріччя Дністра та Дніпра (Т.С. Пассек)</i>	<i>Період</i>
Період Б	Фаза Кошилівці	Городіштя – Фолтешть	СII – γ II	пізній
	Фаза Більче – Золоте Фаза Городниця	Кукутень В1-В2	СI – γ I	
Період А	Фаза Заліщики Група Заліщики Група Шипинці А	Кукутень А-В1-2	ВII	середній
	Фаза Незвисько	Кукутень А1 – А4	ВI	
		Докукутень I-III	А	ранній

Так, завдяки інтенсивним археологічним дослідженням у межиріччі Прута і Дністра пам'яток енеоліту дали змогу уточнити періодизацію культури Трипілля-Кукутень та наблизитися до розв'язання проблеми її походження й історичної долі. Було визнано виділений Н.М. Виноградовою етап ВІ – ІІ, перехідним між етапами ВІ і ВІІ середнього періоду трипільської культури [3, с.81]. Дослідниця переконливо обґрунтувала необхідність виділення чотирьох варіантів культури на середньому етапі її розвитку, а також з'ясувала локальні особливості окремих груп трипільських пам'яток на території Подністров'я. Вона детально проаналізувала знахідки з поселення Заліщики, зокрема багату колекцію орнаментального керамічного посуду, що дало змогу уточнити характер дністровських пам'яток перехідного періоду ВІ – ВІІ.

Крім того, більшість учених (В.Г. Збенович, Е.Ю. Кричевський) до пізнього періоду почали зараховувати лише етап СII [2, 4]. А Т.Г. Мовша навіть запропонувала віднести пам'ятки γ I, СI до додаткового періоду, який вона виділила для середнього Трипілля – етап ВІІІ [6]. Також, деякі з науковців у своїх працях (Т. Сулімирський, А.Я. Брюсов, В. Думітреску) спростовували приналежність пам'яток γ II та СII до трипільської культури (Кукутені). Так, А.Я. Брюсов вважав, що пам'ятки городської та усатівської локальної групи належать до двох самостійних культур [1]. Майже вийшло з ужитку застосування для південної зони поширення трипільської культури позначення відповідних етапів літерою «γ». Тому етапи γI, γII у багатьох сучасних працях позначені відповідно як СI, СII.

Згадані періодизаційні схеми дозволяють, як правило, встановити стан конкретних пам'яток у найбільш загальних рисах. На практиці виникла потреба у більш детальній періодизації, адже з'ясувалося, що жодне з поселень не існувало упродовж навіть частини етапу. Тому для більш точного визначення місця певних комплексів у системі періодизації археологи іноді вживають вирази типу «кінець етапу ВІІ», «перехід від етапу ВІІ до СI» (іноді – «етап ВІІ – СI») або «початок СI» тощо.

Останнім часом археологи виділяють також окремі типи пам'яток, фази розвитку, що дозволяє більш точно визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Трипілля–Кукутень. Так, К.К. Черниш запропонувала розмежувати Трипілля на 24 горизонти (6 – для раннього, 7 – для середнього та 11 – для пізнього періодів періодизації Т.С. Пассек) [8, с.172–173].

**Співвідношення горизонтів трипільської культури (за К.К. Черниш),
періодизації Т.С. Пассек та періодизації культур Прекукутень,
Кукутень та Городіштя-Фолтешть**

Україна			Румунія (Молдова)
період	етап	горизонти	
Пізній 11 горизонтів	Трипілля СІ – у ІІ	7 – 11	Городіштя–Фолтешть Кукутень В1-В3
	Трипілля СІ – у І	1 – 6	
Середній 7 горизонтів	Трипілля ВІІ	5 – 7	Кукутень А – В 1-2
	Трипілля ВІ	4	Кукутень А4
	Трипілля ВІ	2 – 3	Кукутень А3
	Трипілля ВІ	1	Кукутень А1 – А2
Раній 6 горизонтів	Трипілля АІІ	4 – 6	Докукутень ІІІ
	Трипілля АІ	2 – 3	Докукутень ІІ
		1	Докукутень І

Однак накопичення нових даних призвело до того, що ця схема виявилася теж надто загальною і практично не вживається, а всередині конкретних груп пам'яток виділяють типи або фази розвитку.

Н.Б. Бурдо запропонувала більш докладну періодизацію для раннього етапу трипільської культури – А, а також синхронізацію конкретних пам'яток цього періоду з території України із комплексами, які було досліджено у Румунії та Молдові.

У своєму дослідженні Н.Б. Бурдо приділила велику увагу критеріям, які сьогодні можуть бути використані для періодизації ранньотрипільської культури. Вчена розуміла незначну ефективність статистичного методу. Звичайно, першою умовою періодизації є стратиграфія. Стратифіковані пам'ятки трипільської взагалі, і ранньотрипільської, зокрема, кількісно дуже обмежені. Але у Румунії зроблено певні стратиграфічні спостереження під час досліджень в Ізвоарі, Тирпештах, на телі Подурь-Дялул Гіндару. Ці спостереження можуть бути покладені в основу періодизації культури Прекукутень-Трипілля А. Вони цілком підтверджують послідовність трьох фаз розвитку, запропонованих В. Думітреску (І, ІІ, ІІІ). Оскільки пам'ятки Прекукутень, на основі яких може бути розроблена хронологія із застосуванням стратиграфії, та Трипілля А становлять єдину культуру, то ми приймаємо три опорні фази періодизації ранньотрипільської культури. В.Г. Збеневич відійшов від традиції поділу етапів Трипілля на окремі фази, та запропонував користуватися поняттям «тип пам'ятки» для визначення його хронологічної позиції. На думку Н.Б. Бурдо, це дуже невдала пропозиція, бо, крім того, що пам'ятки не отримують чіткої хронологічної ніші, це поняття ще й дуже громіздке й незручне у користуванні. Крім того, поняття «тип пам'ятки» трипіллязнавці вживають, як правило, для визначення локально-хронологічних об'єднань, близьких до локальних варіантів (наприклад, вихватинський тип, софіївський тип та ін.), а не для суто хронологічних визначень. Тобто, відкидання цифрових позначок для фаз розвитку Трипілля А тільки внесе плутанину у термінологію. Слід підкреслити, що такі категорії матеріалу як поселення, житла, виробничий інвентар є найбільш консервативними атрибутами культури й зумовлені господарсько-культурним типом, тому лише частково можуть бути використані для періодизації. Найбільшою мірою піддано інноваціям керамічний комплекс. Тому саме він, поряд з аналізом інших категорій матеріалу, може бути використаний для періодизації. Послідовність розвитку керамічних комплексів ранньотрипільських поселень можна простежити тільки за наявністю класифікації кераміки Трипілля А. Це дасть змогу побачити розвиток чи зміни окремих типів протягом існування культури. В основу запропонованої класифікації покладено традиційний поділ ранньотрипільської кераміки, використаний Т.С. Пассек.

Розглянувши історію дослідження проблеми періодизації трипільської культури, яка триває понад століття, доходимо висновку, що процес розробки цієї проблеми був обумовлений необхідністю визначення головних принципів та засад періодизації.

На початковому етапі розробки проблеми періодизації феномену трипільської культури вченими було накреслено лише перші контури. Періодизація трипільської культури вивчалася на основі стратиграфічного та типологічного методів.

У другій чверті ХХ ст. утверджуються основні принципи періодизації пам'яток трипільської культури. Головна роль у розробці та вивченні періодизації трипільської культури належала Т.С. Пассек. У цілому періодизація трипільської культури, яку запропонувала дослідниця, визнається переважною більшістю учених і нині. Але її періодизація критично аналізується, коригується і доповнюється науковцями, які мають у своєму розпорядженні ширше коло джерел і застосовують нові методи та принципи для їх аналізу.

Різні точки зору на питання періодизації трипільських пам'яток можна розділити на чотири умовні групи.

- до першої, належить, власне, періодизація Т.С. Пассек як перша ґрунтовно аргументована;
- до другої можна віднести Е.Ю. Кричевського, який до пізнього Трипілля відносив лише пам'ятки γ II та CII, а пам'ятки етапу γ I – CI (як Кукутені В, Кадієвці-Бураківка, Дарабани, Коломийщина I, Попудня, Томашівка, Стара Буда та ін.) віднесені Т.С. Пассек до пізнього, а Е.Ю. Кричевським – до середнього Трипілля;
- до третьої належать дослідники Т. Сулімирський, А.Я. Брюсов, В. Думітреску, які у 60-х роках у написаних ними працях спростовували приналежність пам'яток γ II та CII до трипільської культури (Кукутені). Науковці виокремлюють їх у самостійну культуру;
- до четвертої можна зарахувати позицію В.Г. Збеновича, який схилився до приналежності пам'яток етапу γ I, γ II та CI, CII до трипільської культури, але відносив етап γ I, CI до середнього етапу. Подібну версію підтримувала Т.Г. Мовша, яка запропонувала віднести пам'ятки γ I, CI до додаткового періоду, який вона виділила для середнього Трипілля – етап VIII.

Всі перераховані вище точки зору сходяться у наступному:

- вважати пам'ятки γ II та CII пізньотрипільськими або такими, що належать до самостійної культури;
- вважати пам'ятки γ I, CI пізньотрипільськими або середньотрипільськими.

Ці розбіжності виникають на етапі дослідження, коли були відомі дослідникам лише пам'ятки типу Попудня, Томашівка, Старая Буда (для етапу γ I, CI) та типу Городськ-Усатово для етапу γ II, CII.

Система хронології побудована в основному на типологічному аналізі керамічних виробів і насамперед увагу звертають на форму посуду та його орнаментацию, оскільки це дає можливість дослідникам прослідкувати зміну, що відбулася протягом певного часового проміжку.

На сучасному етапі розвитку трипіллязнавства і введенням у науковий обіг нових джерел періодизація Т.С. Пассек має суттєвий недолік, пов'язаний з нелогічним розривом етапу VII і CI. На нашу думку, він полягає у тому, що пам'ятки, генетично тісно пов'язані між собою як за формою, так і за орнаментом кераміки, штучно розділені і віднесені до різних етапів розвитку трипільської культури.

Вважаємо, що цю проблему можна вирішити трьома шляхами:

- або треба віднести до групи Петрени-Шипенці всі пам'ятки, у кераміці яких йде інтенсивний процес розпаду спіралі і де є у розписі зображення тварин, що призведе до перенесення майже усіх пізньотрипільських пам'яток до етапу VII;
- або перенести Петрени, Шипенці та подібні пам'ятки у виділений свого часу Т.Г. Мовшею етап середнього Трипілля – VIII;

- або Петрени, Шипенці та подібні пам'ятки перенести до етапу СІ, γ I пізнього Трипілля. Це рішення В.І. Маркевич вважав найбільш логічним [5].

Незважаючи на певні недоліки, періодизація Т.С. Пассек є якісною основою для хронології Трипілля, тому наступні покоління дослідників спираються у своїх дослідженнях саме на неї. Подальша розробка повинна торкатися визначення нижньої межі пізнього Трипілля та більш детальної періодизації всередині виділених нею етапів, а також мікрохронологія окремих пам'яток трипільської культури, чим і займаються сучасні трипільознавці (С.М. Рижов, В.О. Круц, М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо та ін.).

Література

1. Брюсов А.Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху – М., 1952. – С. 239–243.
2. Збеневич В.Г. Хронологія пізнього трипілля // Археологія. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 71–82.
3. Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграф-медія, 2004. – Т.1. Кн.1; Т.2. – С. 81.
4. Кричевський Е.Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // МИА. –М.-Л., 1941. №2. – С. 107 – 109.
5. Маркевич В.И. Познетрипольские племена Северной Молдовии. – Кишинев, 1981. – С. 57–58.
6. Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія – К.: Наукова думка, 1972. – С. 10–17.
7. Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III – II тыс. до н.э.) // МИА. – М.-Л., 1949. – №10. – С. 31–41.
8. Черныш Е.К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 172-173.
9. http://recult.by.ru/docs/tri_01.htm, вільний. – Бурдо Н.Б. Хронологія і періодизація Трипілля А. – Укр.

Шевчук А.В.,

*канд. істор. наук, ст. викл. кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Поміщицькі господарства Волинської губернії після Селянської реформи 1861 р.

В статье утверждается, что из-за политики царской администрации, вызванной борьбой с польским влиянием, большинство помещичьих хозяйств во второй половине XIX в. переживало кризис. Акцентируется внимание на том, что в регионе использовалось незначительное количество сельскохозяйственных агрегатов и тем самым определяется ошибочность ленинского утверждения о преобладании капиталистических отношений в помещичьих хозяйствах на середину 80-х годов XIX в.

Having analysed the Tsar's administration policy predetermined by its fight against Polish influence, the author of the given article concludes that it led to the crisis in the majority of landowners' farms in the second half of the XIXth century. The author of the article focuses on the lack of farming machinery used by landowners' farms and thus proves Lenin's statement wrong about dominant capitalist relationship in the mentioned above farms in the mid 1880s.

Ключові слова: Волинська губернія, Селянська реформа 1861 р., поміщицькі господарства, капіталізм, сільськогосподарські агрегати.

Селянська реформа 1861 р. та подальші зміни в аграрному секторі мали на меті не лише ліквідацію кріпацтва та зняття напруги у стосунках селян з поміщиками, а й перебудову сільського господарства. Влада прагнула досягти підвищення продуктивності праці, запровадження нових технологій обробітку землі та вирощування тварин, орієнтації товаровиробників випускати таку продукцію, яка користуватиметься попитом на ринку. Фактично йшлося про запровадження ринкових механізмів, які допомогли б одній частині землевласників успішно вижити у конкурентній боротьбі і надалі розвиватися за рахунок покращення методів ведення господарства, а іншій – розорятися і розпродувати свої маєтності.

Проте, враховуючи специфічну політику уряду у Волинській губернії, викликану польськими намаганнями здобути незалежність (поляків серед поміщиків було майже 95 %), цілком очевидно, що на розвиток господарств повинні були впливати й інші, не лише економічні, чинники. Більше того, цілком очевидно, що така державна політика не завжди мала позитивний вплив на аграрний сектор регіону. Нелояльних до влади поміщиків було позбавлено частини викупних платежів, що ускладнило завдання по перебудові маєтків відповідно до нових умов: використання вільнонайманої праці, придбання сільськогосподарського реманенту тощо. Тому надалі ми проаналізуємо наслідки царської політики у цьому секторі економіки та встановимо рівень розвитку поміщицьких господарств.

Якщо говорити про рівень розвитку сільського господарства у пореформений період, то дореволюційні автори вказували на негативний стан справ. У праці А.Братчикова [1] свідченням кризи, на нашу думку, були заклики до запровадження нових технологій у рослинництві та тваринництві, у тому числі й за рахунок проведення селекції. А.Забелін справедливо відзначав успіхи окремих землевласників [2].

Стосовно радянської історіографії, то з огляду на те, що В.Ленін вказав, що у губернії на середину 80-х років XIX ст. вже переважала капіталістична система господарювання у приватних землевласників, то всі дослідники мали зосередитися на успіхах аграрного сектора [3]. У працях цього періоду вказувалося, що Волинська губернія була регіоном, де розвивалося капіталістичне

сільське господарство [4]. Ф.Лось погоджувався, що у регіоні переважав капіталізм, хоча наголошував і на існуванні відробіткової системи [5].

На сучасному етапі Б. Кругляк поставив під сумнів тезу про капіталізм на Волині [6]. При цьому він дійшов висновку про успіхи у господарюванні поміщиків і окремих селян до 1917 р., що дозволило стверджувати про високий економічний розвиток регіону. Проте автор не робить поділу до реформи 1906 р. та після неї: прибутковість селянських господарств почала зростати саме у другий період.

Загалом поміщицькі господарства через специфіку регіону і переважання поляків після повстання 1863 р. знаходилися не у найкращому стані. Оцінювати рівень їх розвитку надзвичайно важко. Причина цього полягає у тому, що В.І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» на основі даних за 1883 – 1887 рр. стверджував, що у Волинській губернії переважала капіталістична система ведення господарства землевласниками [7]. Але ця теза є доволі суперечливою, адже така форма господарювання полягала в найманні робітників (річних, строкових, поденних та ін.), які обробляли землю реманентом власника [8]. Протилежна – відробіткова система полягала у обробітку землі знаряддями праці навколишніх селян, причому форма плати не змінювала суті цієї системи (чи це була плата грішми, як при відрядному найманні, чи плата продуктом, як при половинщині, чи плата землею або угіддями, як при відробітках у вузькому розумінні слова) [9].

Після придушення польського національного повстання 1863 р. польських поміщиків було позбавлено більшої частини викупних платежів, які могли б допомогти перебудувати свої маєтки. Частково ситуацію могла б покращити застава господарств у банках, але гроші проживалися, а не вкладалися у нові технології [10]. До того ж влада відстоювала інтереси лояльного селянства та насаджувала російське поміщицьке землеволодіння, зберегла сервітути та черезсмужжя. Ці фактори поставили маєтки на межу загибелі, хоча саме 60 – 70-і роки ХХ ст. були періодом порівняно сприятливої економічної кон'юнктури на світовому ринку [11].

Якщо проаналізувати ситуацію у найбільш розвинутому в економічному відношенні Старокостянтинівському повіті, то на 1868 р. система господарювання порівняно з 1864 р. не змінилася. Більше того, втрата на користь селянства 10 358 десятин землі [12] неминуче позначилася на їх становищі – за 4 роки не відбулося збільшення робочої худоби і тому на одну голову припадало майже 9 десятин оброблюваної землі, у той час як у селянському господарстві – 2,9 десятини [13]. Це було свідченням занепаду поміщицьких господарств, яким не вистачало робочої худоби. Тому потрібно було або наймати селян з худобою, або застосовувати відробіткову систему. Не відбувалося переходу від трипілля до багатопілля, що могло б дати позитивні результати. Лише у двох маєтках із 225 велося господарство нового типу, у решті – старого [14].

Наступні десятиріччя були періодом структурної перебудови, яку не всі землевласники змогли пережити. Посадові особи у своїх документах постійно вказували на негаразди у розвитку маєтків. І хоча звіти волинського губернатора, через антипольські настрої, мали тенденційний характер, проте не можна не погодитися, що більшість господарств являло трагічну картину без жодних шансів виплутатися [15]. Аналогічна інформація про незадовільний стан дублювалася і у звітах 80-х років [16]. Водночас зазначалося, що, як виняток, лише у кількох володіннях успіхи можна визнати задовільними [17]. Більше того, у них досить часто використовувалися навіть машини [18].

Найповнішу інформацію про рівень розвитку поміщицьких господарств цього періоду дає аналіз використання сільськогосподарських агрегатів. На 1879 р. (табл. 1) у губернії вже використовувалися сіялки, катки, жниварки та косарки, кінні грабки, сіноворушилки, віялки, коренерізки та парові і кінні молотарки (загалом 5 328 одиниць). При цьому відзначалася диференціація розподілу агрегатів залежно від регіону. Так, у Старокостянтинівському повіті було сконцентровано 25 % усієї кількості (1 312). Навпаки, у Овруцькому повіті, де внаслідок низької родючості не було можливості вести товарне господарство, їх нараховувалося лише 21 одиниця, що становило 0,4 %.

Таблиця 1

**Кількість сільськогосподарських агрегатів у 1879 р.
у Волинській губернії***

Повіт	Сіялок	Катків	Машин		Кінних грабків	Сіно-ворошилок	Молотарок		Віялок	Корнерів
			жнивирок	косарок			парових	кінських		
В.-Волинський	45	14	32	5	39	-	2	205	231	33
Дубнівський	28	29	14	5	5	1	1	178	367	5
Житомирський	129	82	72	4	4	-	12	120	136	4
Заславський	106	11	38	7	42	2	5	138	202	15
Ковельський	18	4	18	2	19	-	-	168	212	-
Кременецький	19	14	5	2	3	-	1	102	111	3
Н.-Волинський	45	9	24	2	5	-	1	123	167	6
Овруцький	1	-	1	1	1	1	-	9	7	-
Острозький	48	32	28	15	17	-	-	125	125	16
Старокостянтинівський	200	146	87	37	10	3	12	323	402	92
Разом	639	441	319	118	145	7	34	1491	1960	174

* Складено на підставі матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 22 зв.

Загалом така кількість сільськогосподарських агрегатів була надзвичайно малою. Якщо у 1876 р. в губернії було 3 537 маєтків з площею 3 699 565 десятин [19], то виходило, що в одному господарстві у середньому було 1,5 механізму, а один припадав майже на 700 десятин. Хоча ці дані не відображають реальної картини, адже у родючому Південному регіоні забезпеченість була кращою, а у Північному вони фактично не використовувалися. Проте, якщо врахувати, що переважна кількість агрегатів концентрувалася лише у розвинутих господарствах, то виходило, що більшість господарювало без використання машин. Однією з причин незначного поширення була їх дорожнеча, викликана високим ввізним митом [20].

Радянський дослідник В. Теплицький стверджував, що поступово капіталістичні відносини почали все більше проникати у аграрний сектор. При цьому доволі сумнівним виглядає твердження історика, який, наводячи дані про збільшення кількості сільськогосподарських механізмів, що застосовувалися у маєтках, доходить висновку про капіталізм. Так, у 1889 р. [21] технічні засоби використовувалися на таких площах орної землі (у %): під час сівби – 13,40, під час жнив – 7,0, під час молотьби – 42,9 і віяння – 44,9. Проте, на нашу думку, це не вказує на високий рівень розвитку, адже основні етапи процесу – посів та збір врожаю фактично здійснювалися без використання нових технологій, а молотарки і віялки були поширеними і раніше.

Загалом, на нашу думку, саме незначна кількість використаних сільськогосподарських агрегатів засвідчує помилковість ленінського твердження стосовно високого розвитку сільського господарства у регіоні – нестача машин зумовлювала наймання селян з їх робочою худобою, або ж застосування відріткової системи. Для доведення цього ми проаналізуємо ситуацію у все тому ж Старокостянтинівському повіті наприкінці 70-х років XIX ст. Так, у 1877 р. у регіоні було 262 маєтки площею 89 967 десятин [22]. Тобто, на одне господарство припадало: 0,76 сіялки (загалом один агрегат на 450 десятин), 0,6 катка (один на 616 десятин), 0,33 жниварки (одна на 1034

десятини) та ще менше інших машин. Лише кінні молотарки були у кожному маєтку. Тобто більшість маєтків фактично навіть не мали сільськогосподарських агрегатів.

Все ж окремим поміщикам вдалося створити високоефективні господарства, які давали високі прибутки. Маєток графинь Дзялинських площею 7 000 десятин при містечку Троянові Житомирського повіту у 1895 р. дав дохід у сумі 14 784 руб. 64 коп., а за період з 1 січня до 17 жовтня 1896 р. – 12 206 руб. 86 коп. [23]. Нам невідома сума видатків, але, очевидно, що це було прибуткове господарство. Маєток Мусіна-Пушкіна мав площу 1 246 десятин і чистий прибуток становив 21 750 руб. [24]. У маєтку графині Млончинської на 648 десятинах було організовано дев'ятипільна сівозміна. При цьому у маєтку були три закордонні молотарки, дві січкарні, сівалка, десять плугів фірми «Заке» та дві косарки [25].

Власник маєтку площею 3 121 десятини, розташованого у Кременецькому повіті, генерал-лейтенант Г. Бобріков у 1894 р. просив кредит у Державному банку в сумі 50 000 руб. для купівлі сільськогосподарських машин. При цьому він зазначав, що у його маєтку вже використовувалися плуги фірми «Заке», рала та борони; посіви виконувалися рядковими та розкидувальними сівалками і утрамбовувалися катками; картопляні окучечники використовувалися до 6 разів; були жниварки Грівса, кінні граблі та ін. Обробіток землі проводився кіньми, порода і міцність яких була незадовільною; запроваджувалася оранка волами. Кредит потрібен був для купівлі парової молотарки, покращення якості коней та розведення робочих волів. Також у маєтку було чотири заводи: винокурний, черепичний, цегельний та вапняний [26].

Маєтки братів М. і Ф. Терещенків, які знаходилися в південній та південно-східній частині Житомирського повіту, мали площу близько 45 000 десятин. У них було раціональне господарство: запроваджувалися різного виду сільськогосподарські вдосконалення знярядь праці, угноєння полів та всі найновіші способи обробітку землі. При цукрових заводах працювали лікарні, землевласники підтримували школи та храми, надавали допомогу селянам у випадку якихось бід [27].

Загалом їх господарство динамічно розвивалося. За період з 1870 до 1893 р. Терещенко збільшив площу свого Червонського маєтку з 7 402 до 16 207 десятин. Ці землі були розміщені черезсмужно з селянськими наділами 16 сіл. У 1903 р. в маєтку працювало 1 026 річних та строкових постійних і 3 670 сезонних (на бурякових плантаціях) робітників (у тому числі й на збиранні цукрових буряків 1 500 солдатів). Ще 770 – збирали зернові. Щорічний прибуток у 1877 – 1887 рр. у середньому становив 112 866 руб., а у 1889 р. – 281 548 руб. доходу, а всі видатки дорівнювали 159 853 руб. [28]

Загалом організація великих власницьких господарств, на думку дореволюційного дослідника А. Ярошевича (з чим погоджуємось і ми), була розрахована на сусідні дрібні селянські господарства (звезти хліб у скирти, вивезти зерно на станцію, цукрові буряки – на заводи, гній – на поля). Тобто, це були фактично готові кадри на роботу [29].

Таким чином, з огляду на пережитки старої економічної системи (відробіткова система, сервітути тощо) та несприятливої політичної ситуації частина землевласників продовжувала вести господарство по-старому – здаючи селянам землю в оренду за частину врожаю. Зрозуміло, що такому випадку говорити про застосування нових технологій не доводиться, а угіддя оброблялися старими методами. Слід наголосити, що якщо одна частина землевласників розорилася, то інша – збагатилася, що дозволило скупити землі своїх колишніх конкурентів.

Після проведення селянської реформи досягти суттєвого зростання аграрного сектора не вдалося. Переважаючою залишалася трипільна система з незадовільним розвитком скотарства, що мало наслідком невисокі врожаї. Поміщицькі господарства переживали кризу. Лише заможні землевласники використовували нові технології у рослинництві та тваринництві. Незначне застосування сільськогосподарських агрегатів спростовує ленінську тезу про високий розвиток господарства регіону та цим самим вказує на кризу сільськогосподарського виробництва. Заради

справедливості необхідно відзначити, що з часом аграрний сектор прогресував за рахунок покращення аграрної культури.

Література

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир, 1868. – Вып. 1. – С. 67.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Киев, 1887. – Ч. 1. – С. 216–218, 269–270.
3. Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. – К., 1970. – Т. 3. – С. 180.
4. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970. – С. 19, 23; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866 – 1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – С. 63; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-і роки XIX ст.). – К., 1959. – С. 161, 253.
5. . Лось Ф.С. Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К., 1955. – С. 16, 19.
6. Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь: науково-популярний збірник волинезнавства. – Житомир, 1993. – С. 42 – 53.
7. Ленін В.І. Вказ. праця. – С. 180.
8. Там само. – С. 179.
9. Там само. – С. 178.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 446. – Арк. 30.
11. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1952. – Т. 2. – С. 65.
12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2387. – Арк. 83 зв.
13. Там само. – Арк. 58.
14. Там само. – Арк. 71.
15. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 446. – Арк. 30 зв.
16. Там само. – Оп. 537. – Спр. 183. – Арк. 10.
17. Там само. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 118.
18. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 446. – Арк. 30.
19. Там само. – Спр. 184. – Арк. 16 зв.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. – Ч. II. – С. 35.
21. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 240.
22. Статистика землевладения, 1905. Вып. 41: Волынская губерния. – СПб., 1906. – С. 12.
23. ДАЖО. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 4490. – Арк. 3, 37.
24. Там само. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 1, 5, 6.
25. Там само. – Спр. 202. – Арк. 1-3.
26. Там само. – Спр. 209. – Арк. 1-3.
27. Забелин А. Указ. соч. – С. 216.
28. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 258.
29. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С. 172.

Автори номера

**Алексєєнко Олександр
Володимирович,**

*ад'юнкт науково-організаційного відділу Військового
інституту Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

**Бойко Оксана
Григорівна,**

*аспірантка кафедри новітньої історії України історичного
факультету Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

**Бойко
Світлана Василівна,**

*аспірант кафедри фінансів Білоцерківського інституту
економіки та управління*

**Ворона
Віталій Васильович,**

*здобувач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та
контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

**Гладкий
Сергій Олександрович,**

*кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства
Полтавського університету споживчої кооперації України*

**Головко
Іван Вікторович,**

*аспірант кафедри обліку та аудиту Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

**Гречка
Анна Борисівна,**

*кандидат історичних наук, викладач кафедри теорії та
історії педагогіки Республіканського навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

**Гуз
Анатолій Михайлович,**

*кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії
держави і права Національного педагогічного університету ім.
М.П. Драгоманова*

**Гуцало
Людмила Вікторівна,**

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
всесвітньої історії Житомирського державного університету
імені Івана Франка*

**Дітковська
Леся Анатоліївна,**

*старший викладач кафедри інформаційних технологій та
математичних методів Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

**Добровольська
Ганна Олександрівна,**

*кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ*

**Зубченко
Олександр Сергійович,**

*старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи
Енергодарського інституту державного та муніципального
управління ГУ «ЗІДМУ»*

**Коротенко
Наталія Миколаївна,**

*аспірантка кафедри новітньої історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

**Костюк
Євген Сергійович,**

*аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного
педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

- Кубаєвський
Микола Кузьмич,** кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету
- Литвин
Анатолій Пантелійович,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету
- Луцик
Юлія Олександрівна,** ад'юнкт кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Мандрик
Марія Вікторівна,** кандидат історичних наук, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Місяць
Олександр Опанасович,** старший викладач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Міщук
Сергій Миколайович,** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Назарок
Павло Андрійович,** студент кафедри економічної кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Николаєць
Юрій Олексійович,** кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету
- Опанащук
Петро Володимирович,** аспірант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Осовик
Олена Сергіївна,** студентка кафедри економічної кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Свистович
Степан Михайлович,** доктор історичних наук, доцент кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Слюсаренко
Павло Миколайович,** кандидат історичних наук, начальник науково-дослідної лабораторії Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України
- Теличко
Артур Миколайович,** аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Терещенко
Олена Леонідівна,** аспірантка кафедри менеджменту та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Толочко
Денис Володимирович,** аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Шевчук Андрій
Володимирович,**

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
всесвітньої історії Житомирського державного університету
імені Івана Франка*

**Щотова
Юлія Миколаївна,**

*кандидат юридичних наук, завідувачка кафедри цивільно-
правових дисциплін Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

**Юзва
Людмила Леонідівна,**

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та
соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

**Юрженко
Лілія Вікторівна,**

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри Академії праці і
соціальних відносин ФПУ*